

નિવેદન

[પ્રથમ આવૃત્તિ વખતનું]

આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ જૈન આગમ સૂત્રકૃતાંગનો છાયાનુવાદ છે. એટલે કે, મૂળ ગ્રંથની પૂરેપૂરી છાયા પ્રામાણિકપણે સંઘરાય એ દૃષ્ટિ રાખી, મૂળ ગ્રંથના વિષયોનું સ્વતંત્ર શૈલીથી આમાં સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ શૈલી અદ્વૈત કરવાનું સૂત્રયું એ વિચારથી કે, મૂળ ગ્રંથ નહીં નહીં તોય ૨૦૦૦ ઉપર વરસનો જૂનો ગણાય. તેની શૈલી — પુસ્તકરચના તથા વિષયનિરૂપણ વગેરે — સૌ રીતે તે જમાનાને યોગ્ય હોય. આજે એ જ શૈલીનો ગ્રંથ આજો લોકપ્રિય થાય. આ માળાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તો આ આપણા જૂના અમૂલ્ય વારસાને આજે સમાજગત કરવાનો હોઈ, શૈલીભેદ કરવો જ ઘટે. એ પરથી આ અનુવાદનું સ્વરૂપ મૂક્યું. એ સ્વરૂપ લોકપ્રિય, સફળ છે કે કેમ એ અભ્યાસીગણ જણાવે એવી વિનંતી છે.

આ શૈલી અનુસરતાં ગ્રંથસંક્ષેપ આપોઆપ જ થાય એ દેખીતું છે. જૂની સંવાદશૈલીમાં વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા તેનું અનેકરૂપે પુનરાવર્તન કરાતું જોવામાં આવે છે. એ વસ્તુનો છેદ ઉડાડવાનું તો સહેજે જ સૂઝે. એ એક સંક્ષેપક ફેરફાર તો અનુવાદમાં છે જ.

ઉપરાંત, આજુ પ્રકરણનું વસ્તુ ક્રમબદ્ધ થઈને જો રજૂ થાય, તો આજના વાચકને વધારે ફાવે. એથી કરીને અનુવાદમાં ફકરા પાડવાની ગોઠવણ સ્વીકારી છે. અને એમ કરતાં દલીલને ક્રમબદ્ધ કરવા મૂળના શ્લોકોને ઉપરનીએ કરવા પડ્યા છે. અભ્યાસીની અનુકૂળતાનો વિચાર કરીને, ફકરાને અંતે મૂળમાંના સ્થાનનો નિર્દેશ કરેલો છે.

ફકરા પાડવા ઉપરાંત પ્રકરણોમાં પણ વિષયની રજૂઆતની દૃષ્ટિએ સ્થાનાંતર, સંક્ષેપ વગેરે થઈ શકત. પણ એ ફેરફાર એટલો બધો આવશ્યક ન જણાવાથી અને બને ત્યાં સુધી મૂળના રચનાક્રમાંકને વળગી

રહેવાના ઇરાદાથી તે નથી ક્યું. ક્યાંક પ્રકરણનો નામફેર કર્યો છે એટલું જ. આવી જતનના ફેરફારો જ્યાં કર્યા છે, ત્યાં નીચે નોંધમાં એ જતાવવાનો નિયમ રાખ્યો છે.

મૂળ ગ્રંથમાં વિદ્યમાન ઐતિહાસિક, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે બધી હકીકતો તથા સામગ્રીને એમની છાયારૂપે આ ગ્રંથમાં પૂરું સ્થાન આપેલું જ છે, એ વાત જણાવવાની બાગ્યે જરૂર હોય.

સૂત્રકૃતાંગનો મોટો ભાગ પદ્માત્મક છે. એટલે તેમાંથી સુભાષિતો જેવા શ્લોકો અનેક મળી આવે તેમ છે. તેમાંથી કેટલાક ચૂંટી કાઢી, મૂળ પ્રાકૃતમાં ગૂજરાતી ભાવાર્થ સહિત પુસ્તકને અંતે આપ્યા છે. તે ઉપરથી મૂળની ભાષા તેમજ શૈલીનો કાંઈક ખ્યાલ વાચકને આવી શકશે.

ગ્રંથમાંના વસ્તુને સમજાવવાની દૃષ્ટિએ તેમજ જૈનઆગમ ગ્રંથો અને તેમના ઇતિહાસનો કાંઈક ખ્યાલ અજૈન વાચકને પણ મળી રહે તે દૃષ્ટિથી, શરૂઆતમાં વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત જોડ્યો છે. તેમાં આપેલી માહિતી બધા મુદ્દાઓની બાબતમાં શ્વેતાંશર કે દિગંશર બેમાંથી કાંઈ એક જ પરંપરાને અનુસરતી નહીં માલૂમ પડે. સામાન્ય રીતે આધુનિક વિદ્વાનો બંને પરંપરાની વિગતો બેળવીને જે સામાન્ય યોગ્ય ઉપજાવે છે, તેને અનુસરવાનો તેમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરના કાલનિર્ણયની બાબતમાં સામાન્ય રીતે જૈનપરંપરા જે સમય સ્વીકારે છે, તે જ સ્વીકારેલો છે. પરંતુ તેને અંગે કેટલાક વખતથી ઉદ્ભવેલી ચર્ચા વાચકના ખ્યાલ બહાર ન રહે તે માટે, તે વિષે વધુ પુસ્તકને અંતે પૂર્તિમાં જણાવેલું છે. અભ્યાસીને ઉપયોગી થાય તે દૃષ્ટિથી ગ્રંથના વિષયોની અને વિશેષનામોની સૂચિ પણ સાથે જોડેલી છે.

આ અનુવાદ તથા ટિપ્પણો વગેરે તૈયાર કરવામાં પં. બેચરદાસજીના ‘પુરાતત્ત્વ’માં પ્રસિદ્ધ યથેશ ‘સૂત્રકૃતાંગ’ વિષેના લેખોની તેમજ ગ્રાં. જેકોબીના અનુવાદની જે મદદ લીધેલી છે, તેની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. તથા, જ્યારે જ્યારે સુસ્કેલી કે શંકા પડી, ત્યારે ત્યારે પં. સુખલાલજીએ કામનું દળાણ હોવા છતાં સહભાવથી તરત જ જે મદદ આપી, તે માટે તેમનો પણ અહીં આભાર માનવો ઘટે છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ નાદુરસ્ત તબિયત તથા અનેક કામના બોળબોલી ઉપરવટ થઈને જે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં વાચકવર્ગ પણ સામેલ થશે એવી ખાતરી છે.

[સં. ૧૯૯૨]

—સંપાદક

આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે મળેલી તકનો લાભ લઈ, ઉપોદ્ધાત તથા અનુવાદ બંનેના લખાણમાં ઘટતા સુધારાવધારા કરી લીધા છે.

[સં. ૨૦૦૧]

—સંપાદક

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથ જૈન આગમના એક પ્રાચીન ગ્રંથ—સૂત્રકૃતાંગ—નો ‘છાયાનુવાદ’ છે. દર્પણમાં પડતી ‘છાયા’ તો મૂળનું સર્વાંશે પ્રતિબિમ્બ હોય છે, પણ આ ‘છાયા’ એટલે પડછાયો : માત્ર આકૃતિનું દર્શન. તે વાચક આગળ મૂકવામાં અનુવાદકર્તાનો એક સ્તુત્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, આવા પ્રાચીન ગ્રંથોના જે ભાગમાં આજકાલના જમાનાને રસ નથી અને જે જાણવાથી ખાસ લાભ થવાનો પણ સંભવ નથી, તેવા ભાગ છોડી દઈ, માત્ર જે ભાગ અત્યારના વાચકને રસ ઉપજાવે, જ્ઞાન આપે અને લાભ કરે, તેવા ભાગ જ રજૂ કરવા. એ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં અનુવાદકે બહુ ડહાપણ વાપર્યું છે અને ગૂંજરાતના સર્વ વાચકોની—જૈનોની તેમજ જૈનેતરની—સારી સેવા બજાવી છે.

‘સૂત્રકૃતાંગ’ એ જૈન આગમનો એક પ્રાચીન તેમ જ બહુ મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે. એમાં ‘નવા દીક્ષા પામેલી શ્રમણોને સંયમમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મહિંન મતિને શુદ્ધ કરવા માટે જૈન સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે,’ એટલું જ નહિ જ પણ, વર્તમાન સમયના વાચકને, જેને આપણા દેશની પ્રાચીન બુદ્ધિસંપત્તિ જાણવા ઉત્સુકતા હોય, તેને જૈનેતર ‘બીજા વાદીઓના સિદ્ધાન્તો’ જાણવાનું પણ મળે છે. તેમજ કોઈ ભાઈને ભૌતિક જીવનમાંથી આધ્યાત્મિક જીવનમાં જોડે ચઢવા ઇચ્છા હોય, તેને જૈન-જૈનેતર એવા ક્ષુદ્ર ભેદની પાર વિરાગતો “જીવ-અજીવ, લોક-અલોક, પુણ્ય-પાપ, આસ્તવ-સંવર, નિર્જરા, બન્ધ અને મોક્ષ” એ પદાર્થોનું વિવેચન સાદાસ્કારી થાય છે.

મને આ હમેશાં આશ્ચર્ય લાગ્યા કર્યું છે, અને જે કોઈ ભાઈ આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું નિષ્પક્ષપાત અને તત્ત્વાહિણી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરશે તેને એ આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેશે નહિ, કે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ યાને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે આટલો વિરોધ શો? કહેવાતા ત્રણ ધર્મ તે વસ્તુનાં એક જ ધર્મની ત્રણ

જાણ્યો છે. એઓના તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનોમાં વિરોધ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણકે, તત્ત્વ એવો વિશાળ પદાર્થ છે કે આંધળાના હાથી પેઠે દરેક જિજ્ઞાસુ એનું અપૂર્ણ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે અને અંશ (part) ને કુલ (whole) માની લઈ, પરસ્પર અજ્ઞાનથી લદી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ જાતનો વિરોધ તો તે તે ધર્મનાં અવાન્તર દર્શનોમાં ક્યાં નથી? નૈતિક સિદ્ધાન્તમાં અને આગત્તિક ઉન્નતિ સંપાદન કરવાના આચારમાં ત્રણે ધર્મમાં તત્ત્વતઃ એટલી એકતા છે કે, તેઓનો પરસ્પર વિરોધ સમજી શકાતો નથી.

વાચકની ક્ષમા યાચીને હું એને મારા એક વાક્યનું સ્મરણ આપવા ધૃષ્ટતા કરું છું કે — ‘જૈન’ થયા વિના ‘બ્રાહ્મણ’ થવાનું નથી. અને ‘બ્રાહ્મણ’ થયા વિના ‘જૈન’ થવાનું નથી. તાત્પર્ય કે, જૈન ધર્મનું તત્ત્વ ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીતવામાં છે; અને બ્રાહ્મણ ધર્મનું તત્ત્વ વિશ્વની વિશાળતા આત્મામાં ઉતારવામાં છે. તો હવે, કહો કે ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીત્યા વિના આત્મામાં વિશાળતા શી રીતે આવે? અને આત્માને વિશાળ ક્યાં વિના ઇન્દ્રિયોને અને વૃત્તિઓને શી રીતે જિતાય? આ કારણથી જ અન્યમાં ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દના ખરા અર્થમાં અને ‘બ્રાહ્મણ’ની ઊંચી ભાવનાનું સ્મરણ કરાવતા શબ્દોમાં મહાવીર સ્વામીને ‘મતિમાન બ્રાહ્મણ મહાવીર’ (પૃ. ૧૧૦) કહ્યા છે, અને ‘જગતનો સત્ય વિચાર કરનારા’ઓમાં શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ગણાવ્યા છે (પૃ. ૧૨૨). તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયન વગેરે અનેક પ્રતિષ્ઠિત જૈન ગ્રંથોમાં ‘બ્રાહ્મણ’ની પ્રશંસા કરી છે અને ખરા બ્રાહ્મણ કોણ એ સમજવું છે. બેશક, એ પ્રશંસા ખરા ‘બ્રાહ્મણ’ની જ છે, પણ ખરા ‘જૈન’ થયા વિના ક્યાં જૈનને વર્તમાન બ્રાહ્મણની નિંદા કરવાનો અધિકાર છે? અને એ જ પ્રમાણે, ખરા ‘બ્રાહ્મણ’ થયા વિના વર્તમાન જૈનની નિંદા કરવાનો પણ દરેક બ્રાહ્મણને અધિકાર નથી. અને બ્રાહ્મણ ખરા બ્રાહ્મણ થશે, અને જૈન ખરા જૈન થશે, પછી નિન્દાનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો? ઉભયની, બ્રાહ્મણોની તેમ જ જૈનોની, બંનેના ગ્રંથો એકઠા કરી એમાંથી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ જીવનને ઉપયોગી થતા આચારવિચાર જીવનમાં ઉતારવાની ફરજ છે.

પ્રાચીન ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને સૂત્રકૃતાંગમાં નોંધેલા વિવિધ જૈનેતર સિદ્ધાંતો જાણવા જેવા અને રસ ઉપજાવે એવા છે. એવી જ નોંધ બૌદ્ધ ધર્મના બ્રહ્મજલસુત્તમાં પણ મળે છે. પણ એ સિદ્ધાંતોના સમયનો પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારને મૂંઝવે એવો છે. બૌદ્ધ ત્રિપિટકો અને ખાસ કરીને તદન્તર્ગત બ્રહ્મજલસુત્ત ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં મૂકી શકાય એમ નથી, એમ એની ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જૈન આગમના સર્વથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો, જે મહાવીર સ્વામીથી પણ પૂર્વેના માનવામાં આવે તે, એ ‘પૂર્વ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને તે, પછીની ‘દ્વાદશ અંગ’ નામની ગ્રંથાવલિમાં બારમું અંગ જે ‘દષ્ટિવાદ’ કહેવાતું, તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતાં; પરંતુ કાળ-બળે બારમું અંગ આખું લુપ્ત થયું અને તે સાથે પૂર્વો પણ ગયાં ! એ દષ્ટિવાદ અને પૂર્વો હયાત હોત, તો એમાં જૈનેતર દષ્ટિની બહુ હકીકત આપણને મળત, અને એ પુસ્તકો મહાવીરસ્વામીની પહેલાંનાં હોવાથી એ દષ્ટિઓના સમયના અશ્રનો પણ કાંઈક અંશે નિર્ણય થઈ શકત. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ એ નષ્ટ થવાથી સૂત્રકૃતાંગ વગેરે જે અંગો હયાત છે, એમાંથી જે પુરાવો મળે તે ઉપર આપણે આધાર રાખવો પડે એમ છે. સૂત્રકૃતાંગ બીજાં અંગોની પેઠે સુધર્માસ્વામી, જેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૭માં થયેલો મનાય છે, એમણે મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પાંચા પછી, પોતાના શિષ્ય જમ્બુસ્વામીને કહ્યું. અને ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં પાટલિપુત્રમાં મળેલા સંઘે જૈન આગમના સંરક્ષણનો ભાર પ્રયત્ન કરી, આગમ અમુક રૂપમાં સ્થિર કર્યાં. તે પછી કેટલેક કાળે ઈ. સ. ૪૫૪ માં, દેવદિગણિના પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં જૈન સંઘ મળ્યો એણે આગમોને વ્યવસ્થિત અને પત્રારૂઢ કર્યાં. આ રીતે, આપણે હાલ જે રૂપમાં એ ગ્રંથો જોઈએ છીએ એ રૂપમાં જૈન આગમ મહાવીર-સ્વામી પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ પછીનાં છે. ઓછીવત્તી આ સ્થિતિ પ્રાચીન બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથની પણ છે. પણ જે શ્રદ્ધા અને માનથી પ્રાચીન ગ્રંથો—અને તે પણ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો—આપણી પ્રજા સાચવે છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં, ઉપલબ્ધ ગ્રંથો એમના શબ્દાંશમાં બલે કાંઈક ભિન્ન હો, પણ એમના અર્થાંશમાં તો એ લગભગ યથાપૂર્વ રક્ષિત

દશે એમ માનવું અપ્રમાણ નથી. આ રીતે સૂત્રકૃતાંગ પ્રાચીન દષ્ટિઓના સ્વરૂપ ઉપર બહુ પ્રકાશ પાડે છે અને એને બૌદ્ધ બ્રહ્મગતસુત્રમાં કરેલા નિરૂપણથી સ્વતંત્ર પુષ્ટિ મળે છે. એ દષ્ટિઓનું આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં સારું સ્પષ્ટીકરણ થયેલું છે. એટલે એ સંબંધી પિષ્ટપેયણ કરવાની જરૂર નથી. તથાપિ એક વસ્તુ ઉમેરું. એમાં ઉલ્લેખાયેલા વાદો પુરાણા સિદ્ધાંતોનાં વિકૃત રૂપ જણાય છે, અને એ વિકૃતરૂપે શ્રીમદ્વાનીસ્વામીના સમયમાં એ લોકમાં પ્રચલિત દશે એમ અનુમાન કરવું પડે છે. તેમ, મૂળ રૂપમાં પણ એ સર્વ વાદો અનેકાન્ત નૈન દષ્ટિએ અપૂર્ણ સત્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને સૌથી મોટી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે તે એ કે, અત્રે કરેલા નૈન ઉપદેશ પ્રમાણે:

“બાપી જ્ઞાનગાત્રનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈપણ જીવની હિંસા ન કરવી. પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવું કે જંગમ એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે હોય છે. બાપી બધાં જ જીવભાવે સમાન છે. તેમાં જ જંગમ પ્રાણીઓ વિશે તો આ સ્પષ્ટ સમગ્રય એવું છે. એટલે, પોતાની જેમ કોઈને દુઃખ નથી ગમતું. માટે કોઈની હિંસા ન કરવી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે. માટે મુમુક્ષુએ માત્રવામાં, સુવાએસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત જાગૃતિભેર સંયમી ને નિરાસક્ત રહેવું; તથા માન, ક્રોધ, માયા ને લોભ તજવાં. આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા યત્રી, તથા કર્મો આત્માને ન લેપે એ સારુ અહિંસા, સત્યાદિ પાંચ મહામતોરૂપી સંવર (એટલે કે છત્ર) દ્વારા સુરક્ષિત બનવું; અને એમ કરી, કર્મબંધનના આ લોકમાં પવિત્ર ભિક્ષુએ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા સુધી રહેવું.” (પૃ ૬૬)

અમદાવાદ

શ્રાવણ શુક્લ ૧૫, સોમવાર

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

અનુક્રમણિકા

નિવેદન	૩
પ્રસ્તાવના	૭
ઉપોદ્ધાત	૧

ખંડ ૧ લો

૧. જુદા જુદા વાદો	૫૭
૨. કર્મનારા	૭૨
૩. જુદાં જુદાં વિદ્યો	૮૧
૪. સ્ત્રીપ્રસંગ	૮૬
૫. પાપતું કળ	૯૪
૬. ભગવાન મહાવીર	૯૮
૭. અધર્મીઓનું વર્ણન	૧૦૩
૮. સાચું વીરત્વ	૧૦૭
૯. ધર્મ વિશે	૧૧૦
૧૦. સમાધિ	૧૧૪
૧૧. મોક્ષમાર્ગ	૧૧૭
૧૨. જુદા જુદા વાદીઓ	૧૨૦
૧૩. સાચું જ્ઞાન	૧૨૪
૧૪. જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું	૧૨૭
૧૫. ઉપસંહાર	૧૩૦
૧૬. ગાથા	૧૩૩

અંક ૨ નો

૧. પુંડરીક	૧૩૭
૨. તેર દિયારથાનો	૧૫૧
૩. આહારવિચાર	૧૭૩
૪. પ્રતનિયમ	૧૮૧
૫. કેટલીક સદાચારધાતક માન્યતાઓ	૧૮૫
૬. આદ્રક કુમાર	૧૮૮
૭. નાલંદાનો એક પ્રસંગ	૧૯૭
સુભાષિતો	૨૦૫
પૂર્તિ	૨૧૩
સૂચિ	૨૧૭

ઉપોદ્ધાત

૧

જે અંથનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, તે અંથ જૈન ધર્મગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાતા બાર 'અંગ' ગ્રંથોમાં મહત્ત્વનું બીજું સ્થાન ભોગવે છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનો સમૂહ જેમ ત્રિપિટક નામથી ઓળખાય છે, તેમ જૈન ધર્મગ્રંથો 'ગણિપિટક' કહેવાય છે. 'ગણી' એટલે સાધુઓના ગણ અથવા સમૂહનો નાયક — આચાર્ય; અને આચાર્ય પાસે રહેતી જ્ઞાનની પેટી તે 'પિટક.' આ સૂત્રકૃતાંગ ગ્રંથમાં જ (૨-૧-૧૧) જણાવ્યું છે કે 'હમં સમગ્ગાણં નિમ્મન્થાણં દુવાલસજ્જં ગણિપિટકં; તં જહા આચારો, સૂચકો જાવ દિઘ્વિંઓ' 'જૈન શ્રમણ નિગ્રંથોનું ૧૨ અંગ ગ્રંથોરૂપી ગણિપિટક છે; તે જેમ કે, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, એમ દષ્ટિવાદ સુધી.*

તે અંગ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો સિદ્ધાંતભાગ જૈન ધર્મના ૨૪મા તીર્થંકર શ્રીમહાવીર ભગવાને ઉપદેશેલો બલે હોય; પરંતુ એ ગ્રંથો પોતે મૂળ તો ભગવાન મહાવીરના ૧૧ પદ્ધતિઓ જેઓ 'ગણધર' કહેવાતા, તેમાંના પાંચમા સુધર્મસ્વામીએ રચ્યા છે એમ કહી શકાય. કારણ કે તેવી પરંપરા હોવા ઉપરાંત, તે ગ્રંથોમાંના ઘણાની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે, જાણે સુધર્મસ્વામીને તેમના શિષ્ય જંજુસ્વામીએ અશ્વ પૂછ્યો હોય, અને તેના જવાબમાં સુધર્મસ્વામી તે તે અંગ કે તેમાંના અધ્યયનનો વિષય કહી સંબળાવતા હોય. પરંતુ જે અગિયાર અંગગ્રંથો અલગે ઉપલબ્ધ છે, તેમનું અલગરૂપ સ્વરૂપ ક્યારે કેવી રીતે નિયત થયું તથા જૈન પરંપરામાં તે અંગગ્રંથોના રચયિતા ગણાતા શ્રીસુધર્મસ્વામીનું શું સ્થાન હતું, એ વગેરે બાબતો સમજવા માટે આપણે પ્રથમ જૈન સંઘ વિષે થોડીક ઐતિહાસિક માહિતી મેળવી લેવી પડશે.

* તે બાર અંગ ગ્રંથોનાં નામ તથા વિષયના દ્વંક વર્ણન માટે જુઓ ઉપોદ્ધાતને અંતે પરિશિષ્ટ ૧.

મહાવીર ભગવાનના પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જ, તેમના હજારો શ્રમણ (સાધુ) અનુયાયીઓ જુદા જુદા ગણો — સમૂહો — માં વહેંચાઈ ગયા, ૧૧ પદશિષ્યોના નિયમન હેઠળ ગોઠવાઈ ગયા હોય એમ જણાય છે. તે અગિયાર શિષ્યો તે કારણથી ‘ગણધર’ કહેવાતા. તે અગિયારમાં ગૌતમ ઇંદ્રજીત મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય હતા.^૧

મહાવીર ભગવાનના નિર્વાણ પછી ગૌતમ બાર વર્ષ કેવળજ્ઞાની તરીકે જીવ્યા (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૫); પરંતુ કેવળજ્ઞાનીને સંઘવ્યવસ્થા વગેરે કાંઈ કરવાનાં હોય નહિ; એટલે તે કામ પાંચમા ગણધર સુધર્મ સ્વામી ઉપર આવી પડ્યું. કારણકે બાકીના ગણધરો મહાવીરની પહેલાં જ નિર્વાણ પામી ગયા હતા.

સુધર્મસ્વામીનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૭માં એટલે કે ગૌતમનો જન્મ જે વર્ષમાં થયો હતો તે જ વર્ષમાં, નાલંદા નજીક આવેલા કોસ્લાકમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધમ્મિન્દ્ર તથા માતાનું નામ ભદ્રિકા હતું. સુધર્મ વેદપારંગત હોઈ સેંકડો શિષ્યોના અધ્યાપક હતા. એવી કથા છે કે, એક વખત અપાપા નગરીમાં સોમિદ્ર નામના એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણે યજ્ઞ કર્યો. તેમાં તેણે ગૌતમ, સુધર્મ વગેરે તે વખતના અગિયાર સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોને યજ્ઞકર્મમાં કુશળ જાણી નોનર્યાં. એ અરસામાં ભગવાન મહાવીર તે જગાએ ફરતા ફરતા આવી ચડ્યા. તેમને આવેલા જાણી મનુષ્યસમુદાય યજ્ઞ છોડી તેમની પાસે જવા લાગ્યો. એટલે ચિડાઈને ગૌતમ વાદવિવાદમાં મહાવીરને હરાવવા તેમની પાસે ગયા. આખ્યાયિકા એવી છે કે, તે અગિયારે વિગ્રે તત્ત્વજ્ઞાનાદિમાં કુશળ હોવા છતાં તે દરેકના મનમાં એક એક શંકા હતી. પરંતુ પોતાનું મહત્ત્વ ઘટવાને ભયે તેઓ એકબીજાને પૂછી તેનું નિવારણ કરી શકતા નહોતા. તે દરેકની શંકાનો ભગવાન મહાવીરે નિરાસ કર્યો; એટલે તે અગિયારે જણ પોતાના શિષ્યો સાથે મહાવીરના પંચમાં ભળ્યા. પ્રથમથી જ તેઓ પ્રજાવાન તથા વિચક્ષણ તો હતા જ; એટલે પોતાના હૃદયમાંથી

૧. તેમને વિશે વિશેષ દ્રષ્ટાંત માટે જુઓ આ ગ્રંથ ખંડ ૨, અધ્ય ૭ ને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

‘મિથ્યાદર્શનરૂપી શલ્ય’ દૂર થતાં, તેઓ ઝટ સ્વસ્થતાને અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

સંઘની વ્યવસ્થાનું કામ સંભાળતાં સંભાળતાં મુધર્મસ્વામીને દર વર્ષની ઉંમરે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એટલે તેમણે સંઘનું કામ પોતાના શિષ્ય જંબુસ્વામીને સોંપ્યું. ત્યારબાદ તે કેવળજ્ઞાની તરીકે આઠ વર્ષ છવ્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૭માં, એટલે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે, નિર્વાણ પામ્યા.

જંબુસ્વામીનો જન્મ રાજગૃહ નગરમાં ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ ઋષભદત્તાનાં પત્ની ધારિણીને પેટ થયો હતો. તે નાનપણથી જ ચતુર હોઈ, પોતાનાં માતૃપિતાને અત્યંત લાડકા હતા. અને માતૃપિતા પણ પોતાની સર્વ રિદ્ધિસિદ્ધિથી તેમને ઉછેરતાં હતાં. તે મોળ વર્ષના થયા ત્યારે એક વખત મુધર્મસ્વામી ફરતા ફરતા તે નગરમાં આવી ચડ્યા. જંબુસ્વામી પણ ખીજઓની સાથે તેમને ઉપદેશ સાંભળવા ગયા. તે સાંભળતાં જ પોતાના પૂર્વસંસ્કારો જાગૃત થઈ આવવાથી, સંસાર પ્રત્યે તે તીવ્ર વૈરાગ્ય પામ્યા; અને જલ્દી માતૃપિતા પાસે આવી, પ્રવ્રજ્યા લેવાની રજા માગવા લાગ્યાં. પરંતુ માતૃપિતા તેવી રજા કેમ કરીને આપે? અંતે માતાએ જણાવ્યું કે, તને પરણેલો લેવાનો મારો ધણો જૂનો તેમ જ ઉત્કટ મનોરથ છે. તે પૂર્ણ કરીને પછી બહે તારી ખુશી હોય તો તું પ્રવ્રજ્યા લેજો. જંબુસ્વામી માતૃપિતાની સુક્તિ સ્મરતા હતા, છતાં તેમ કરવા કબૂલ થયા. જંબુસ્વામીનો વિવાહસંબંધ ત્યાર પૂર્વે રાજગૃહના જ પ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠોઓની આઠ કન્યાઓ સાથે થઈ ગયેલો હતો. તે લોકો હવે ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યા. કારણ, તે બધા જાણી ગયા કે જંબુકુમાર લગ્ન પછી નરત અવસ્થા પ્રવ્રજ્યા લેવાનો છે. પરંતુ તે કન્યાઓએ બારપૂર્વક પોતાનાં માતૃપિતાને જણાવ્યું કે, તમે એક વાર મનથી તો અમને જંબુકુમારને જ આપી ચૂક્યાં છો એટલે હવે અમે ખીજ કોઈ સાથે લગ્ન કરનાર નથી; તેમજ લગ્ન પછી જંબુકુમાર જે માર્ગ લેશે તે અમારો પણ થશે. પછી ધામધૂમથી તેમની સાથે જંબુકુમારનું લગ્ન થયું. ઘરનાં બધાં માણસો મોટી રાત મુઠી ઉત્સવમાં યાત્રી જઈ-ધોર નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં, તે વખતે અવસર જોઈ જયપુરનિવાસી વિંધ્યરાયનો પુત્ર તથા ચોરવિદ્યામાં

નિષ્ણાત એવો પ્રભવ તે ઘરમાં દાખલ થયો. તે વખતે જંભુ જંગતો હતો. તેની સાથે પ્રભવને વાર્તાલાપ થયો. વાતચીત દરમ્યાન પ્રભવે જાણ્યું કે, આ બધો વૈભવ તથા પોતાની નરુણ નવોદ્યા પત્નીઓને છોડીને જંભુ બીજે દિવસે જ સંન્યાસી થઈ જવાનો છે; સારે તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને તે જંભુને તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. કારણ જાણ્યા પછી તેને પણ વૈરાગ્ય આવ્યા અને તેણે પણ જંભુસ્વામી સાથે દીક્ષા લીધી.

આ જંભુસ્વામીના પ્રશ્નોના જવાબમાં મુદ્ધર્મસ્વામીએ બારે અંગો કહ્યાં છે, તથા મહાવીરના મૂળ ઉપદેશને વણી લીધાં છે, એવી પરંપરા છે. પરંતુ આપણે હજુ આગળ ચાલીએ.

જંભુસ્વામીને સંઘની વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે તેમણે તે કામ પોતાના મુખ્ય શિષ્ય બનેલા પ્રભવને સોંપ્યું. સારે બાદ તે કેવળજ્ઞાની તરીકે ૪૪ વર્ષ જીવ્યા અને ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. પૂ. ૪૬૩માં એટલે મહાવીર પછી ૬૪ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. જંભુસ્વામી આ યુગના છેલા કેવળજ્ઞાની કે કેવળી કહેવાય છે. કારણ કે, જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી જે દુઃખના નામનો ૨૧૦૦૦ વર્ષ પહોંચનારો યુગ બેઠો છે, તેમાં આ ક્ષેત્રે કોઈ કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી. મહા પ્રયત્ને પણ મનુષ્ય ઉચ્ચ દેવગતિ જ પ્રાપ્ત કરી શકે, અને ત્યાંથી પછી એક યા વધુ જન્મે બહે મોક્ષ પામે.

તેથી જંભુસ્વામી પછીના આચાર્યો શ્રુતકેવળી જ કહેવાયા. કારણ કે તેમને માત્ર શ્રુત એટલે શાસ્ત્ર મારફતે તત્ત્વોનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. જંભુસ્વામી પછી પ્રભવસ્વામી ૧૧ વર્ષ સુધી આચાર્ય રહ્યા. તેમની પછી શમ્ભવસ્વામી ૨૩ વર્ષ આચાર્ય રહ્યા. અને તેમની પછી યશોબદ્ર મુનિ ૫૦ વર્ષ આચાર્ય રહ્યા. તેમની પછી તેમના બે શિષ્ય—સંભૂતિવિજય અને બદ્રબાહુ આચાર્ય બન્યા. સંભૂતિવિજય ૮ વર્ષ આચાર્ય રહીને મૃત્યુ પામ્યા, જ્યારે બદ્રબાહુ ૧૪ વર્ષ સુધી આચાર્ય રહ્યા હતા. તે છેલા શ્રુતકેવળી હતા એમ કહી શકાય. તેમના સમયમાં મગધ દેશમાં

બાર વર્ષનો મોટો દુકાળ પડ્યો. આવા કારમાં દુકાળના વખતમાં લોકો પર અસહ્ય બોજો નાખ્યા વિના આટલો મોટો ભિક્ષુસંઘ જીવનનિર્વાહ કરી શકશે નહિ, તેમજ સંઘના સખત નીતિનિયમોનું પાલન અસંભવિત થઈ પડશે એમ લાગવાથી, ભદ્રબાહુ પોતાનો શિષ્યસમુદાય કે જેની સંખ્યા ૧૨૦૦૦ કહેવાય છે, તેની સાથે દક્ષિણમાં કર્ણાટક તરફ ચાલ્યા ગયા. બાકી રહેલાઓના આચાર્ય સંભૂતિવિજયના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર હતા.

દુકાળના વખતની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું શ્રુતગ્રાન ઘણું છિન્નભિન્ન તથા લુપ્ત થઈ ગયા જેવી દશામાં આવ્યું હતું. તેનો સમજીને લોપ થઈ જતો અટકાવવા પાટલિપુત્રમાં (આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના ગાળામાં) શાસ્ત્રમંથો એકત્રિત કરવા સંઘ એકઠો થયો. તે વખતે અગિયાર અંગ મંથો એકત્રિત થઈ શક્યા. પરંતુ જેમાં જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઉપદેશ સચવાઈ રહેલો મનાતો હતો, તે ૧૪ 'પૂર્વ' મંથો કોઈ બાણતું ન હોવાનું માલુમ પડ્યું. માત્ર ભદ્રબાહુને જ ચૌદે પૂર્વનું જ્ઞાન હતું. પરંતુ તે તો, દુકાળ પૂરો થતાં પાછા આવીને, મહાપ્રાણવત નામનું બાર વર્ષ ચાલનારું તપ સ્વીકારી, નેપાળ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. એમને બોલાવી લાવવા સંઘે એ સાધુ મોકલ્યા. પરંતુ ભદ્રબાહુસ્વામીએ પોતાનું તપ શરૂ કરી દીધું હોવાથી તેમનાથી ત્યાં અવાય તેમ ન હતું. છેવટે તેમણે એમ સૂચવ્યું કે, મારી પાસેથી ૧૪ પૂર્વો શીખવા માટે કોઈ ચતુર સાધુઓ મોકલો. સંઘે સ્થૂલભદ્ર વગેરે સાધુઓ મોકલ્યા. પરંતુ તેમાંથી સ્થૂલભદ્ર સિવાયના બીજાઓ કંટાળીને પાછા ફર્યા. સ્થૂલભદ્રે શીખતાં શીખતાં દશ પૂર્વ લગભગ પૂરાં કર્યાં. તેવામાં તેમને મળવા આવેલી બહેનોને તેમણે પોતે નવી શીખેલી વિદ્યાઓનો પ્રયોગ કરીને ચમત્કાર કરી બતાવ્યો. આથી ભદ્રબાહુ બહુ નારાજ થયા; અને હવે પછી આવનારા વિષમ કાળમાં એ બધી વિદ્યાઓ સામાન્ય જનોના હાથમાં જઈ ન પડે, તે માટે એમણે બાકીનાં ચાર પૂર્વ સ્થૂલભદ્રને એ શરતે શીખવ્યાં કે, તેમણે તે પૂર્વ બીજા કોઈને શીખવવાં નહિ. એટલે સ્થૂલભદ્ર પછીના આચાર્યો 'દશપૂર્વી' કહેવાયા. એવા સાત (કે બીજો મને અગિયાર) 'દશપૂર્વી'

થયા. ત્યાર પછી તે દશ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ ધીમે ધીમે હુમ થતું ગયું; અને અત્યારે તો માત્ર ૧૧ અંગોનું જ જ્ઞાન બાકી રહ્યું છે.^૧

આ ‘પૂર્વ’ શ્રેણી વિષે આ રથાને ઘોડો વિચાર કરી લેવો જરૂરી છે તેમના નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ, તે શ્રેણી જૈન ધર્મના પ્રાચીન મંત્રો હશે અંગ યયાની દીકામાં જણાવ્યું છે કે, “તીર્થ પ્રવર્તાવતી વખતે તીર્થ”કરે (મહાવીરસ્વામીએ) ગાયુધરોને ‘પૂર્વ’ શ્રેણીનાં સૂત્ર તથા અર્થ શીખવ્યાં; અને ગાયુધરોએ (તે ઉપરથી) આચારાદિ શ્રેણી રચ્યા.”

તે જ દીકાકાર એવો ‘મતાંતર’ પણ જણાવે છે કે, બ્રહ્મવાને ગાયુધરોને પૂર્વ શ્રેણીનું વસ્તુ કહી સંબળાવ્યું; તે ઉપરથી ગાયુધરોએ પૂર્વ શ્રેણી રચ્યા; તેમ જ આચારાદિ અંગશ્રેણી પણ રચ્યા.

પૂર્વ શ્રેણીમાં જ બધા સિદ્ધાંત સમાઈ જતા હોવા છતાં (સર્વસ્વ વાદુત્ત્વસ્ય જ્ઞવાતારઃ), બીજા અંગ શ્રેણી રચવાનું કારણ એ જણાવાય છે કે, “પૂર્વ શ્રેણી મંદ મતિવાળા સામાન્ય માણસો તથા સ્ત્રીઓ વગેરેથી સમગ્ર શક્ય તેમ ન હોવાથી, તેમ જ સ્ત્રી જેવા તુચ્છ સ્વભાવવાળા, બહુ અભિમાનવાળા, અપેક્ષિન્દ્રિય અને બુદ્ધિએ દુર્બળ એવા છત્રોને, ચમત્કારિક વિદ્યાઓ જેમાં સમાયેલી છે, તેવા પૂર્વ શ્રેણી આપવા ઠીક ન લાગવાથી, અંગશ્રેણી રચના કરવામાં આવી છે” (વિરોવાવચ્ચક ૦ પૃષ્ઠા-૫૫૨)

પૂર્વશ્રેણીના સંખ્યા જેમ ૧૪ બતાવવામાં આવે છે, તેમ અંગશ્રેણીના સંખ્યા ૧૧ કહેવાય છે અંગશ્રેણીમાં જ ન્યાં દીક્ષા લઈ કોઈ સાસ્ત્રાભ્યાસ કરતો હોવાનું જણાવાય છે, ત્યાં સામાન્ય રીતે તે ૧૪ પૂર્વો ઉપરાંત અગિયાર અંગો જ શીખ્યો હોવાનું જણાવાય છે. પરંતુ પંચીથી કોણ નહોતું ક્યારે ૧૪ પૂર્વશ્રેણીને જુદા ગણવાને બદલે, અગિયાર અંગોમાં ૧૨મું દષ્ટિવાદ અંગ નહું ઉમેરી, તે ૧૨મા અંગમાં તે પૂર્વોને સમાવી દઈને, ‘દ્વાદશાંગ ગણિષિટક’ એવો સખ્દ રૂઢ થતો મળે.

અંગશ્રેણીના પણ પહેલાં રચાયેલા એવા પૂર્વ શ્રેણી, તેમની પછી રચાયેલા ૧૧ અંગશ્રેણીને છેડે — બારમા અંગરૂપે — શા માટે જોડી લેવાયા, તે પ્રશ્નનો કશો નિશ્ચિત જવાબ મળી શકે તેમ નથી. આપણે એટલું કહી શકીએ છીએ કે, દ્વાદશાંગ — બાર અંગો — એવો ઉલ્લેખ અંગશ્રેણીમાં બહુ ઘોડો મળે છે, અને ત્યાં મળે છે (અં ૪, અં ૫, તેમ જ અં ૮) ત્યાં, તે ઉલ્લેખ અગિયાર અંગોના ઉલ્લેખ લેવો સ્વાભાવિક કે પ્રાચીન નથી મનાતો.

૧. આ પાત્રીનો નાના અક્ષરવાળો ભાગ ચર્યામક હોઈ, તેને પડતો મૂકીને પણ આગળ ચાલી શકાય.

પછીથી તો અંગો ખાર હોવાની વાતને અતિ પ્રાચીન — પ્રથમથી જ ચાલી આવતી ઠરાવવા સારુ ખાસ પ્રયત્ન થયો હાગે છે, અને તેમનું અસ્તિત્વ પ્રથમ તીર્થ'કર ઋષભદેવના વખતથી ચાલ્યું આવતું કહેવાય છે ! તથા સાથે સાથે ખારનું અંગ હુમ થવાની હકીકતને પણ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી જણાવાઈ છે. જેમ કે, પહેલા તીર્થ'કરના વખતમાં ૧૨ અંગ હતાં, પણ પછીના આઠ તીર્થ'કરના વખતમાં ૧૧ અંગો જ રહ્યાં, અને ત્યાર પછીના સાત તીર્થ'કરના સમયમાં તો ખારે અંગ બ્યુચ્છિત્ત થઈ ગયાં (અર્હેદૂર્ધર્નેશ્વર્તાપિ નષ્ટ !). ત્યાર બાદ છેવટના આઠ તીર્થ'કરના સમયમાં ખારે અંગ ચાલુ રહ્યાં પરંતુ મહાવીર પછી (૧૭૦ વર્ષ બાદ) પાર્શ્વ ખારનું અંગ બ્યુચ્છિત્ત થયું કારણ કે જંબુસ્વામી પછી ભદ્રબાહુ — રથૂલભદ્ર સુધીના પાંચ (કે છ) આચાર્યો જ ૧૧ અંગો તેમ જ ૧૪ પૂર્વેના જ્ઞાનવાળા હોવાથી શ્રુતકેવલી કહેવાય છે ત્યાર પછીના ૧૧ (અથવા ૭) આચાર્યોને ૧૧ અંગ અને ૧૦ પૂર્વનું જ જ્ઞાન હોવાથી, તેઓ દશપૂર્વી કહેવાય છે ત્યાર પછી તો ધીમે ધીમે દશ પૂર્વો પણ એક પછી એક ઓછાં થતાં ગયાં, અને છેવટે દેવર્દ્ધિગણીના સમયે (મહાવીર પછી ૬૮૦ વર્ષે) તો એક જ પૂર્વનું જ્ઞાન બાકી રહ્યું. અને શાંતિચંદ્ર જણાવે છે તે પ્રમાણે, મહાવીર પછી ૧૦૦૦ વર્ષે તો પૂર્વોનું જ્ઞાન (અર્થાત્ ખારનું અંગ) પૂરેપૂરું હુમ થઈ ગયું.

આમ ચૌદ પૂર્વોરૂપ, અથવા ચૌદ પૂર્વો જેના પાંચ ભાગોમાંના (ત્રીજા કે ચોથા) એક ભાગરૂપ ગણાય છે, તે દષ્ટિવાદ અંગ એક બાબતથી આટલું મદ્દત્તવનું ગણાઈ હોવા છતાં, બીજી બાબતથી તે જ અંગ સાથી વારંવાર હુમ થતું કહેવાય છે, તે સમજી શકાયું નથી જુદા જુદા રાત્રચર્યો દીક્ષા પછી કયા વર્ષે બહુવા — એ વગેરેની ગણતરીઓ જ્યાં આપવામાં આવી હોય છે, ત્યાં દષ્ટિવાદને છેક ઉલ્લા વર્ષમાં — એટલે કે ૧૬મા વર્ષમાં બહુવાનું જણાવેલું હોય છે. (વીસમા વર્ષમાં તો મુખ્યત્વે બધા બહુવા યથોનું પુનરાવર્તન જ કરવાનું હોય છે.) એ હકીકત ઉપરથી એવી કલ્પના થઈ શકે ખરી કે, એ અંગ બહુવું અતિરાય અથડું હતું, અને તેમાં જેન સિદ્ધાંતના નૂતનામાં નૂતના એવા પૂર્વચર્યો આવતા હોવાથી ભાષાની તથા શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ તે મુશ્કેલી વધતી જતી હતી. પૂર્વચર્યોનું કદ પણ અતિરાય મોટું જણાવાય છે આ બધાને કારણે એમ સંભવે ખડું કે, પૂર્વચર્યોનો અભ્યાસ બહુ થોડા અને પ્રખર બુદ્ધિશાળી સાધુઓ કે આચાર્યો પૂરતો જ મર્યાદિત રહ્યો હતો, અને તેમની આસપાસ દીકા માન્ય વગેરેની અભ્યાસગત કશી નિયત પરંપરાઓ હોવી થઈ શકી નહીં હોય. આમ અનભ્યાસ અથવા મર્યાદિત અભ્યાસને કારણે તેમાંના ઘણા મોટા ભાગો ધીમે ધીમે ભૂલાતા જતા હશે.

પૂર્વચર્યો નૂતના ચર્યો હોવા છતાં અગિયાર અંગચર્યોને છેડે બારમા અંગરૂપે કે બારમા અંગમાં શા કારણથી સમાવાયા હશે તે પ્રશ્નનો જવાબ પણ વધુમાં

એ કદાપી શકાય છે કે, પાટલિપુત્રમાં આગમત્રયે એકઠા કરવા મળેલો સંઘ માત્ર ૧૧ અંગો જ એકઠા કરી શક્યો હતો ૧૪ પૂર્વે બળુવા માટે તો રચૂલભદ્રને ખાસ ભદ્રબાહુ પાસે મોકલવા પડ્યા હતા. એટલે રચૂલભદ્ર જે કાંઈ શીખી લાવ્યા, તે બધું પણ અગિયાર અંગોને છેડે, બારમા અંગરૂપે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું. પણ તે જોમ ચૂલિકારૂપે તે અંગમાં પાંચમો ભાગ ઉમેરાયો, તેમ આગળના ત્રણ વિભાગ પણ ઉમેરાયા હશે, અથવા જુદા પાડવામાં આવ્યા હશે.

અસ્તુ; પરંતુ મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં રહેલા સંઘના પ્રયાસથી જે આગમ-ત્રયે પાટલિપુત્રમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા, તે દુકાળ વખતે દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયેલા (અને પછી પાછા આવેલા કે ન આવેલા) સંઘે સ્વીકાર્યા નહીં. તેમને મતે પ્રાચીન ત્રયે — પૂર્વે તેમજ અંગો — લુપ્ત જ થઈ ગયા હતા. એટલે જે કાંઈ થોડું-ઘણું ફાવે-તેમ બેગું થઈ શક્યું, તેને કાંઈ પણ સંપ્રદાય પોતાના આચાર-વિચારનું મૂળ માનીને સ્વીકારી શકે નહીં.

વળી ઉત્તરમાં રહેલા સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રો પહેરતા હતા; ન્યારે દક્ષિણમાં ગયેલાઓ મહાવીરસ્વામીએ શરૂ કરેલ નમ્મ રહેવાના કડક નિયમને જ અનુસરતા હતા. એટલું તો નહીં જ કે, મહાવીરની પહેલાંના જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ વસ્ત્રો પહેરતા હતા, અને મહાવીરે જ વસ્ત્રો ન પહેરવાનો નિયમ દાખલ કર્યો હતો. મહાવીરસ્વામીના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની અસર હેઠળ પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ મહાવીર-સ્વામી હેઠળના એકત્રિત જૈન સંઘમાં આવી ગયા હતા. પરંતુ ત્યારથી જ વસ્ત્રો પહેરવા ન પહેરવા બાબતમાં મતભેદ જેવું તો જૈનસંઘમાં ચાલતું જ હોવું જોઈએ. અને તેને કારણે બે ભેદ જેવું સંઘમાં ત્યારથી જ શરૂ થયું હોવું જોઈએ. ગમે તેમ હોય પણ, તે વખત પૂરતા તો બંને સંઘો શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બે ભાગોમાં વહેંચાઈ ન જતાં, રચૂલભદ્રના નેતૃત્વ હેઠળ જ એકઠા રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે ભદ્રબાહુ જ આખો સંઘ રચૂલભદ્રને સોંપી તપશ્ચર્યા કરવા નેપાલમાં ચાલ્યા ગયા. ન્યારે દિગંબર પરંપરા એવી પણ છે કે, ભદ્રબાહુનું અવસાન દક્ષિણમાં ચંદ્રચિરિ ઉપર થયું હતું.

પરંતુ ઉત્તરના અને દક્ષિણના સંઘોમાં મુખ્ય મતભેદ તો ઉત્તરના સંઘે બેગા કરેલા આગમ ત્રયોની બાબતમાં જ પડ્યો કહેવાય. અને

આવી મુખ્ય બાબતમાં મતભેદ પડેલા એ સંઘની એકતા માટે હાનિકારક જ નીવડે. એટલે છેવટે છેલ્લા દશપૂર્વી વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૯ કે ૮૨ માં) એટલે કે મહાવીર-સ્વામી પછી લગભગ ૬૦૯ વર્ષે, તે બે સંઘો શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામથી હંમેશને માટે છૂટા પડી ગયા.^૧

વખત જતાં પાટલિપુત્રના સંઘે એકત્રિત કરેલા અંથો પણ ધીમે ધીમે હુમ્મપ્રાય થતા ચાલ્યા. એટલે તે અંથોને ફરી નવેસરથી નિયત સ્વરૂપ આપવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. તે પ્રમાણે છેક ઈ. સ. ૪૫૪માં દેવદિગ્ણીના પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં સંઘ ફરી એકઠો થયો અને તેણે જૈન ધર્મઅંથો નિર્ણીત કરવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો.

ત્યાર પછી તે નિશ્ચિત સ્વરૂપે બધા અંથો લિપિબદ્ધ થઈ ગયા. તે સ્વરૂપમાં જ તે અત્યાર સુધી ચાલ્યા આવે છે. તે વખતે અગિયાર અંગો ઉપરાંત પછીના આચાર્યોએ લખેલા બીજા સિદ્ધાંતઅંથોને પણ આગમનું પદ આપીને સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા અને તે પ્રમાણે શ્વેતાંબરો ૪૫ અંથોને પોતાના આગમ અંથો માને છે. (જુઓ ઉપોદ્ધાતને અંતે પરિશિષ્ટ ૧.)

આ આગમઅંથોમાંથી ‘અંગ’ અંથો સૌથી પ્રાચીન છે. જે કે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં તે અંથો મળી આવે છે, તે સ્વરૂપ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ઈ. સ. ૪૫૪ નોટલા પછીના કાળમાં નિયત થયું છે. એટલે તે અંથોમાં પછીના અમયના કેટલાક ઉમેરા આવ્યા હશે. પરંતુ તેમની બાપા તેમજ તેમાં આવતા બીજા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ઉપરથી વિદ્વાનો તેમને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં તો મૂકે જ છે. અને તે સમય પાટલિપુત્રના સંઘે આગમ અંથો એકઠા કર્યા તે સમયને લગતો છે. તે

• ૧ તે બે પંથો વચ્ચે એ ઉપરાંત મહાવીરના જીવનની કેટલીક હકીકતો વિશે પણ મતભેદ છે : જેમકે મહાવીરનો ગર્ભ આદ્યાણીની કૂખમાંથી કાત્રિયાણી ત્રિશલાની કૂખમાં લાવવામાં નહોતો આવ્યો વગેરે તેમના મતભેદના મુખ્ય મુદ્દા પાંચ કહેવાય છે : (૧) તીર્થંકરની પ્રતિમા નક્ષાવસ્થામાં, આમૂષણ વિનાની તથા નીચે ઢાળેલી આંખો વાળી જોઈએ. (૨) સ્ત્રીઓ મોક્ષ ન પામી શકે. (૩) મહાવીરે લગ્ન નહોતું કર્યું. (૪) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કેવળજ્ઞાની રચૂલ આહાર ન કરે. (૫) સાધુઓ વસ્ત્ર ન પહેરે.

સમય મુધી પણ મહાવીરના ઉપદેશો કાંઈક નિર્ણીત સ્વરૂપમાં આપ્યા આવતા હોવા જોઈએ. નહિ તો તેમને વ્યવસ્થિત રીતે જોગ કરવાનો પ્રશ્ન જ ન જોગ થાય. અને એનાંબરે તેમજ દિગંબરે અને બદ્ધાદ્ધ મુધીના આચાર્યોને શ્રુતકેવળી માને જ છે. એટલે એ ગ્રંથોમાં ઘણું પ્રાચીન છે એમ માનવાને કાંઈ જ વાંધો નથી. ઉપરાંત શિષ્યોની પરંપરા દ્વારા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો સ્મૃતિને બિજે જ અણીશુદ્ધ સાચવી રાખવાની પ્રણાલિ હિંદુસ્તાનમાં જૂના કાળથી ચાલતી આવેલી જ છે. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના જૈન શિક્ષાલેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જૈનો લેખનકળાનો ઉપયોગ પણ બહુ જૂના વખતથી કરતા આવ્યા છે. એટલે ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકા જેટલા પછીના સમયમાં વલ્લભીપુરમાં જોગા મળેલા સંઘે એકલા કરેલા ગ્રંથો તરફ તે દારણે જ અગ્રદાની નજરે જોવાની જરૂર નથી.

સાથે સાથે અહીં એટલું નોંધતા જવું જોઈએ કે, દેવર્દિગણીએ જે સ્વરૂપમાં આગમગ્રંથો ઉવટના વ્યવસ્થિત કર્યાં, તે જ સ્વરૂપમાં તે બધા ગ્રંથો આજે આપણને મળે છે, એમ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. દેવર્દિગણીએ સંપાદિત કરેલ અંગ ૩ અને અંગ ૪ માં અંગો તેમજ અંગ સિવાયના આગમગ્રંથોનો ઉલ્લેખ આવે છે; અને તેમના અધ્યાયો-પદો વગેરેની અનુક્રમણિકા-સંખ્યા વગેરેની વિગતવાર નોંધ આપેલી છે તે ઉપરથી જ જણાય છે કે, અંગ ૩ માં અંગ ૮, ૯, અને ૧૦ની જે વિવચાનુક્રમણિકા આપી છે, તે આજે મળતા અંગ ૮, ૯, અને ૧૦ના પાઠથી તદ્દન જુદી છે એમ જ કહેવું જોઈએ કે, જૂનો પાઠ રદ થઈ, તેની જગ્યાએ નવો જ બજતો પાઠ આવી ગયો છે. અંગ ૨ (સૂત્રકૃતાંગ) ના ૧૬ મા પ્રકરણનું નામ અને તેના વિવચનો એજ ખાતે નથી. અંગ ૪ માં પાંચમા અંગ (ભગવતી) નાં ૮૪૦૦૦ પદ ગણાયાં છે, જ્યારે આચારના પાઠમાં એક લાખ ને ચોરાસીહજાર પદ કહેવાય છે અર્થાત્ તે વખતના ભગવતી કરતાં આજનું ભગવતી બમણાથી પણ વધારે વધી ગયું કહેવાય.

વળી અંગો ઉપરાંત કેટલાક અંગબાહ્ય ગ્રંથોના પણ આગમગ્રંથો તરીકે સ્વીકાર પડેલેથી ચતો આવ્યો છે અંગ ૩ અને અંગ ૪ માં જેમની અનુક્રમણિકા અને કદ વર્ણુવ્યાં છે, તેવા આઠ ગ્રંથો આજના આગમગ્રંથોમાં દેખાતા નથી. દેવર્દિગણીત કહેવાતા નંદિસૂત્રમાં અંગ ૩ અને અંગ ૪ માં આવતી અંગ-ગ્રંથોની અનુક્રમણિકા ઉપરાંત બીજા ૧૦ અનંગપ્રવિષ્ઠ ગ્રંથોની માત્રી છે. પણ તેમાંથી ૩૦ નાં નામ આજના આગમગ્રંથોમાં નથી.

અંગ ૧ સાનું (આચારાંગનું) મહાપર્વના અધ્યયન આજના પાઠમાં નથી અને તે અંગના બીજા કુતરકધમાં આવતું નિશિય અધ્યયન, આજના આગમગ્રંથોમાં પહેલા ઉદસૂત્ર તરીકે જુદું પાડેલું મળે છે. ઉપાંગ ૫ અને ઉપાંગ ૭ નાં પહેલાં પ્રકરણોને અતે દીકામાં લલ્યેએલા કેટલાક શ્લોકો આજના પાઠમાં નથી નવા હમેરાઓના પુરાવા તો અંગ ૧, મૂલસૂત્ર ૩૩, અને ઉદસૂત્ર ૪ માં નજર કરતાં મળી આવે છે ઉપાંગ બીજાનું નામ અને તેની પરંપરાગત સમજૂતીને, તેના અત્યારના વિષય સાથે કરો મેળ બેસતો નથી

અત્યારે સિદ્ધાંતગ્રંથો તરીકે સ્વીકારાતા ગ્રંથોમાંથી ૬ નાં નામ નંદિસૂત્રની યાદીમાં નથી; તેમજ અત્યારના વિભાગોનાં નામ પણ તેમાં નથી અત્યારનો ક્રમ પણ તેમાં નથી. તો પછી શું એમ માનવું કે, નંદિસૂત્ર રચનાર દેવર્દિગણી પાસે અત્યારના આગમ ગ્રંથોના પાઠ તેમજ વિભાગો ન હતા? અને તે પોતે જ આગમ ગ્રંથોના 'વ્યાસ' હોય, તો પછી જે ગ્રંથોનાં નામ, વિષય, કે વિભાગ પોતાના નંદિસૂત્રની કે પોતે સંપાદિત કરેલા અંગ ગ્રંથોમાં જ મળતી યાદીથી ભિન્ન છે, તેમને તેમણે મૂળ ગ્રંથ તરીકે કરી નોંધ કર્યા વિના સ્વીકાર્યા હોય ખરા?

'સિદ્ધાંતધર્મસાર' માં તો અત્યારના ૪૫ આગમ ગ્રંથોને બદલે ૫૦ ગ્રંથો જણાવ્યા છે. તેમાં આપેલાં નામોમાં પણ ઠીક ઠીક જુદાપણું છે. જેમકે ઉપાંગ ૧૧ માનું નામ જહું રહ્યું છે, અને તેને બદલે કપ્પિયસૂત્રને હમું મૂક્યું છે અંગ ઉપાંગ એ બે વિભાગ પછી ત્રીજો વિભાગ તેમાં ચાર મૂલસૂત્રોનો જણાવ્યો છે તેમાં બેનાં નામ (વિરોવાવશ્યક અને પાસિકસૂત્ર એમ) જુદાં છે. ચોથો વિભાગ પાંચ 'કલ્પસૂત્રો' નો છે તે પાંચનાં નામ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે :— ઉત્તરાધ્યયન, નિશિય, વ્યવહાર, કલ્પસૂત્ર (જે આજના ઉદસૂત્ર ૪ નો એક વિભાગ છે), અને છત્રકલ્પસૂત્ર પાંચમો વિભાગ છે ઉદસૂત્રોનો છે. તેમાંનાં પહેલાં ત્રણનાં નામ આજના પહેલા ઉદસૂત્ર સાથે મળતાં આવે છે (મહાનિશિય-જૃહદ્વાયના, મહાનિશિય-લઘુવાયના, મહાનિશિય-મધ્યમવાયના). ચોથાનું નામ પિંડનિયુક્તિ છે (જે આજનું ચોથું મૂલસૂત્ર છે) : પાંચમાનું ઓધનિયુક્તિ, અને છઠ્ઠાનું પર્યુષણકલ્પ છે છઠ્ઠો વિભાગ ૧૦ પ્રકરણોનો છે. તેમાં ૮મા તરીકે મરણસમાધિસૂત્ર છે; અને તે આજના ૧૦ માને બદલે આવે છે. સાતમો વિભાગ નંદિસૂત્ર છે, અને આઠમો વિભાગ અનુયોગદ્વારસૂત્ર છે.

અર્થાત્ વાચક જોરો કે દેવર્દિગણીના બનીરથ પ્રયત્ન પછી પણ જૈન આગમગ્રંથોની સંખ્યા, સ્વરૂપ, વિભાગ વગેરે બાબત કરી નિશ્ચિતતા આવેલી દેખાતી નથી. નંદિસૂત્રને તેમણે પોતે રચેલું ન માનીએ, અને અત્યારના અંગ-ગ્રંથોનો પાઠ દેવર્દિગણીએ સંપાદિત કર્યો હતો, એ જ માનીએ, તો પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ અંગગ્રંથોમાં આવતી વિગતો પ્રમાણે જ અત્યારના કેટલાક

અંગતરંગોના પોતાના જ પાઠ બદલાઈ ગયા છે. દેવદ્વિગણીએ એવાં બદલાયેલાં અથવા અધૂરાં અંગો જ — જેવાં મળ્યાં તેવાં — સંધર્ષાં દતાં, એમ કહીએ, તે જુદી વાત.

૨

હવે આપણે સૂત્રકૃતાંગ^૧ ઉપર આવીએ.

‘મૂળસૂત્ર’ ગણાતા ઉત્તરાધ્યયનમાં સૂત્રકૃતાંગ વિષે કહ્યું છે કે :

તેવીસાઈ સૂયગર્હે. . . જે મિત્રજ્ઞ જયદૈ નિષ્ઠં સે

ન મચ્છદ મંડલે ॥ ૨૧-૧૬ ॥

“જે બિશુ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનાં તેવીસ અધ્યયનો જાણે છે તથા તે પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક આચરણ કરે છે, તે સંસારના પરિશ્રમણમાંથી મુક્ત થાય છે.”

સમવાયસૂત્રમાં તથા નંદિસૂત્રમાં સૂત્રકૃતાંગનાં વિષયપ્રયોગનનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે :—

“નવા દીક્ષા પામેલા શ્રમણોને સંયમમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મહિન મતિને શુદ્ધ કરવા માટે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં જૈન સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત ખીજ વાદીઓના સિદ્ધાંતો તેમજ જીવજીવ, લોકઅલોક, પુણ્યપાપ, આસ્તવસંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ પદાર્થનું પણ વર્ણન કર્યું છે. . . .”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તેના વિષયને પોતાની પ્રાસાદિક બાપામાં દૂકમાં આ પ્રમાણે વર્ણવી બતાવે છે :^૨

“આ કર્મરૂપી જે કલેશ જીવને પ્રાપ્ત થયો છે તે કેમ તૂટે? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ કરી, ‘બોધ પામવાથી તૂટે’ એવું એ સૂત્રકૃતાંગનું પ્રથમ

૧. ‘સૂત્રકૃતાંગ’ શબ્દનો અર્થ બતાવતાં તિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ કહે છે :

સોઠજ જિજવમતં ગણહારી કાઠ તક્તઓવસમં ।

અજ્ઞવસાણેણ કલ્યં સૂત્રમિણં તેણ સૂયગર્હે ॥ ૧૮ ॥

જિનેશ્વર તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંત સાંભળીને તેમના પદસિધ્ધ ગણધરોએ પોતાના જ્ઞાનનો પ્રતિગઢ કરનારાં કર્મોનો હાથ તથા ઉપરામ કરીને શુભ અધ્યવસાયથી આ સૂત્ર રચ્યું, માટે તેને સૂત્રકૃત કહેવામાં આવે છે

૨ મૂળમાંનાં જાતિ, વયન, પ્રત્યય વગેરે બદલાયાં છે અનુ૦

વાક્ય છે . . . તે બંધન શું અને શું જાણવાથી તે તૂટે એવો બીજો પ્રશ્ન ત્યાં . . . સંભવે છે અને, ‘તે બંધન વીરસ્વામીએ કેવા પ્રકારનું કહ્યું છે’ એ વાક્યથી એ પ્રશ્ન મૂક્યો છે. . . . પ્રશ્નમાં તે (વીરસ્વામી) શબ્દ મૂકી અંધકાર એમ કહે છે કે, આત્મસ્વરૂપ એવા શ્રી વીરસ્વામીનું કહેલું તમને કહીશું. કેમકે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા ધ્યેયનારને માટે આત્મસ્વરૂપ પુરુષ જ અત્યંત વિશ્વાસ કરવા લાયક છે. તે બંધનનું સ્વરૂપ ત્યાર પછી અંધકાર કહે છે, તે ફરીફરી વિચારવા યોગ્ય છે . . .

“આ જે સમાધિમાર્ગ છે તે આત્માના નિશ્ચય વિના ઘટે નહિ. અને જગતવાસી જીવે અગ્રાની ઉપદેશકોથી જીવનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણી, કલ્યાણનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણી, અન્યથાનો યથાર્થપણે નિશ્ચય કર્યો છે. તે નિશ્ચયનો ભંગ થયા વિના, તે નિશ્ચયમાં સંદેહ પડ્યા વિના, અમે જે અનુભવ્યો છે એવો સમાધિમાર્ગ, તે તેમને સંભળાવ્યો શી રીતે ફળાંભૂત થશે, એવું જાણી અંધકાર કહે છે :

“આવા માર્ગનો ત્યાગ કરી કેટલાક શ્રમજ્ઞાનજ્ઞ અજ્ઞાનપણે, વગર વિચાર્યે, અન્યથા પ્રકારે માર્ગ કહે છે’ . . . તે અન્યથા પ્રકાર પછી અંધકાર નિવેદન કરે છે . . . ત્યાર પછી . . . યથાર્થ અભિપ્રાયનો ખોધ કરી, ‘યથાર્થ માર્ગ વિના છૂટકો નથી, ગર્ભપણું ટળે નહિ, જન્મ ટળે નહિ, મરણ ટળે નહિ, દુઃખ ટળે નહિ,’ એવા વિશેષ ઉપદેશરૂપ આગ્રહ કરી . . . અનુક્રમે . . . ઉપશમ કલ્યાણ — આત્માર્થ બોધ્યો છે. તે લક્ષમાં રાખી વાચન શ્રવણ ઘટે છે.”

આમ એક બાજુ સત્ત્વકૃતાંગમાં મોક્ષાર્થ પ્રતિપાદિત કર્યો છે અને બીજી બાજુ તે બાબતમાં બીજા વાદીઓ પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન મતિ — રુચિ અનુસાર જે વાદો બાંધે છે તેમનું વર્ણન કર્યું છે. નયો મોક્ષાર્થ નિરૂપતા અંધમાં આટલા બધા વાદીઓનો સંજુમેળો શા માટે એકઠો કરી નોંધ્યો હશે, તેવો પ્રશ્ન કદાચ અત્યારે આપણને ઊભો થાય. પરંતુ મહાવીર સ્વામીના જમાના તરફ સહેજ દ્રષ્ટિ કરીએ, અને તે વખતે વિચાર અને આચારની અરાજકતાએ જે ધમસાણ મચાવી મૂક્યું હતું તે જોઈએ, તો તરત દેખાઈ આવશે કે મહાવીર સ્વામીનો મુખ્ય પ્રયત્ન જ તે અરાજકતા અને તેને પરિણામે વ્યાપેલી ધોર હિંસામાંથી

તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને સમાજને બચાવી લેવાનો હતો. સામાન્ય રીતે જૈન તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મોને હિંદુધર્મ સામેના બળવાણે વર્ણવવામાં આવે છે, પરંતુ તે વાત સાચી નથી. તેમણે કોઈની સામે જાંડ ઉઠાવ્યું નથી; હા, ચારે બાજુ ચોમાસાની વનસ્પતિની પેઠે ફટી નીકળેલા અનેક વાદો સામે હુમલો કરી, તેમણે તેમનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો છે ખરો. અલગત, તેમના તે સપાટામાંથી બ્રાહ્મણધર્મનાંય કેટલાંક અનિષ્ટ અંગો બચી ગયાં નથી; પરંતુ તે અંગોનો વિરોધ બ્રાહ્મણધર્મમાં જ ઓછો નથી થયો. યજ્ઞોનો વિરોધ ઉપનિષદોએ જ કર્યાં નથી કર્યો? વેદોને અપરા વિદ્યા કહેનાર ઉપનિષદો જ છે ને? પરંતુ એ બધી ચર્ચામાં ઊતરવા માટે આપણે તે વખતના દ્રઢ ઇતિહાસ તરફ જ વળીએ.

૩

વેદકાળ છાડીને આપણે ઉપનિષદકાળમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ કે તરત આપણને એક મોટામાં મોટો ફેર એ માલૂમ પડે છે કે, માણસની શોધનું કેન્દ્ર, બાહ્ય જગત અને તેના નિયંત્રતા મટીને આંતર જગત અને તેનો પ્રેરક બન્યું છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘કયા દેવને દલિ વડે પૂજ્યો,’ એ પ્રશ્નને બદલે, ‘કોનાં પ્રેર્યાં’ આ આંખ, કાન, મન વગેરે દોડે છે’ એ પ્રશ્ન મુખ્ય બન્યો છે.

પરંતુ આ બેની વચ્ચે આખો બ્રાહ્મણયુગ અને આરણ્યકયુગ આવી જાય છે. નિર્મળ ભક્તિ અને ઉદ્ધાસથી પરિપૂર્ણ વેદકાળ પછી યજ્ઞયાગ અને તેમના જટિલ વિધિઓમાં પ્રયાસ થતો બ્રાહ્મણયુગ શી રીતે આવ્યો, તે વિશે માત્ર કલ્પનાઓ જ કરવાની રહે છે. એમ તો. ઋગ્વેદનાં મૂકતોની સાથે સાથે અથર્વવેદનાં મારણ, જરણ, કામગ્ન અને ઉચ્ચાટન ક્રિયાથી આવ્યાં એ પણ એવો જ પ્રશ્ન છે. વિદ્વાનો એવી કલ્પના કરે છે કે, વેદોમાં આર્યોને બીજી જાતિઓ સાથે થયેલા વિરોધના જે ઉલ્લેખો કેકેકેકાણે મળી આવે છે, તે ઉપરથી એવું મન્ય થાય છે કે, બીજી જાતિઓ સાથેના સંસર્ગ અને તેને કારણે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિનું એ પરિણામ હોવું જોઈએ. બ્રાહ્મણમંથોમાં સર્વત્ર આપણને એક જ વસ્તુ તીવ્રતા અને સચોટતા સાથે વારંવાર રજૂ થતી

માણસ પડે છે. અને તે એ કે, અસુરોના યજ્ઞો, અસુરોના વિધિઓ અને અસુરોની ક્રિયાઓને બદલે દેવોના યજ્ઞો, દેવોના વિધિઓ અને દેવોની ક્રિયાઓ સ્થાપવી. તે અસુરો બીજા કોઈ નહિ પણ આર્યોના જેવા જ 'પ્રજ્ઞપતિના પુત્રો' કે જેઓ આર્યોની પહેલાં આર્યાવર્તમાં આવીને વસેલા હશે, તે જ હોવા જોઈએ, એવી વિદ્વાનો કલ્પના કરે છે. તે અસુરોની મેલી વિદ્યાઓ અને તેટલી જ મેલી ક્રિયાઓએ આર્ય પ્રજ્ઞના મોટા ભાગને આકર્ષવાની શક્તિ કરી હશે. તે વખતે બ્રાહ્મણયુગના નેતાઓને તેવા જ પરંતુ કાંઈક શુદ્ધ સાધનો, કાંઈક શુદ્ધ ભાવનાઓ અને કાંઈક શુદ્ધ હૃદયો-વાળા વિધિઓ પ્રચલિત કરી, આર્યપ્રજ્ઞની સંસર્ગજનિત અધોગતિ રોકવા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે. આમ કરવા જતાં તેમને પોતાનું સારું એવું ઘણું છોડવું પડ્યું હશે અને 'હલકું' ઘણું સ્વીકારવું પડ્યું હશે, અથવા નવું જિજ્ઞાસુ કરવું પડ્યું હશે. તથા સાથે સાથે સમાજની વ્યક્તિઓની ઘણા પ્રકારની સ્વતંત્રતા નિયંત્રિત કરી દેવી પડી હશે. આ સિવાય બીજા કોઈ કલ્પનાથી એ યુગની જટિલતાનો હિસાબ મળી શકતો નથી. એક આખી પ્રજ્ઞ સ્વેચ્છાથી એવા જટિલ વિધિઓ અને ક્રિયાકાંડોને જ સર્વસ્વ માની તેમાં બંધાઈ જાય, તથા અમુક ખાસ વર્ગે પ્રવર્તાવેલા જટિલ અને ગૂઢ ક્રિયાકાંડોને જ અનુસરવામાં પોતાની ઇતિહાસિક વ્યવસ્થા માની બેસી, તેથી બહાર બીજું જોવા-વિચારવાનું જ છોડી દે, એવી વસ્તુસ્થિતિ જિભી થવા માટે તેવો પરમનિર્ધારણનો કે સંસર્ગનો વિકટ કાળ કલ્પવો જ જોઈએ.

પરંતુ એ બધું જ્યાં સુધી આખી પ્રજ્ઞ કોઈ કટોકટીની સ્થિતિમાંથી પસાર થતી હોય ત્યાં સુધી જ ચાલે. જેમ જેમ નવી વસ્તુસ્થિતિ સદૃશ બનતી જાય અને પ્રજ્ઞ તે મુજબ ગોઠવાઈ જાય, તેમ તેમ મનુષ્યજીવનના સ્વભાવિક પ્રશ્નો પોતાનો જવાબ અમણા જોરથી માગવા માંડે જ; અને સમાજધુરીણોએ હરાવેલ સમાજધર્મના મદાયુક્ત પાત્રનમાં જ મનુષ્યજીવનની ઇતિહાસિક વ્યવસ્થા દેખાતી બંધ થાય.

પરિણામે આરણ્યક યુગમાં લોકો યજ્ઞ અને સમાજને (અથવા તે બંનેને એકત્રિત કરનાર એક શબ્દ 'અગ્નિ'ને) છોડી એકાંત

જંગલમાં જઈ ઉપાસના અને તપસ્યાનું જીવન ગાળવા જતા માણસ પડે છે. એ બધું જ્ઞાતિયુ યુગના કર્મકાંડમાંથી સ્વાભાવિક રીતે નીકળી આવતું હોય એમ લાગતું નથી. જ્યાં સુધી માણસને પ્રચલિત વિધાનોમાં અશ્રદ્ધા પેદા ન થાય, અથવા તેમનાથી સધાતા લક્ષ્યથી કૃતકૃત્યના પ્રાપ્તિ થતી ન લાગે, ત્યાં સુધી માણસ અગ્નિહોત્ર છોડી અરણ્યમાં ન જાય. અને એક વાર એમ બનવા માડયું એટલે પછી, ચાર આશ્રમ વગેરેની વ્યવસ્થાથી તે વસ્તુરિચિતિને અમુક અંશે સ્વીકારી લઈ, તેની ગતિ થોડો વખત બલે ધીમી કરી શકાય, પરંતુ અંતે અધૂરા ફરેલા યજ્ઞવિધિઓ છોડી ગયા વિના ન રહે.

પરિણામે, ઉપનિષદકાળમાં આપણને આ યજ્ઞવિધિઓ અને ‘પુત્રમય’ તથા ‘વિત્તમય’ લોકજીવનનો ચોખ્ખો વિરોધ થતો દેખાય છે. યજ્ઞવિધિઓ ‘અદ્દ હોડીઓ’ ફરે છે અને વેદો ‘અપરા વિદ્યા’ બની જાય છે, અને “પુત્ર વગેરે આં લોકનું અમારે શું કામ છે, અમારે તો ‘અમર’લોક જોઈએ છે,” એવી જૂમ ચારે બાજુ છોડે છે.

ઉપનિષદયુગની મુખ્ય શોધ એવું કાંઈક જાણવાની છે કે, જે જાણવાથી બધું જાણી જાય : એન વિજ્ઞાતેન સર્વ વિજ્ઞાતં મવતિ (મું. ૧. ૧. ૩). તે વખતના જિજ્ઞાસુઓ પૂછે છે કે, એવી કઈ વસ્તુ છે કે, ‘જેમાંથી આ બધું ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આધારે ટકી રહે છે તથા જેમાં પાછું સમાઈ જાય છે’ (છાં. ૩. ૧૪. ૧). તેમને એવું પદ જોઈએ છે કે જે ‘પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધારહિત, તૃપારહિત, સત્યકામ તથા સત્યસંકલ્પ હોય, અને જેને જાણવાથી સર્વ લોકો અને સર્વ કામો પ્રાપ્ત થાય ’ (છાં. અ. ૮. ખં. ૭. ૧૨-૧૫), જેને જાણવાથી શોકમાત્રને તરી જવાય (છાં. અ. ૭. ખં. ૧. ૩).

ઉપનિષદોમાં આપણે પાનેપાને સ્ત્રી અને પુરુષ, રાગ અને રંક, જ્ઞાતિયુ અને શદ્દ એમ બધાંને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા એક ઠેકાણેથી બીજો ઠેકાણે કે એક જ્ઞાની પાસેથી બીજા જ્ઞાની પાસે દોડતાં જોઈએ છીએ. ઠાઈ એકાદ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર માટે કે એકાદ મૂળવણુના ઉકેલ માટે ગુરુ કહે તે પ્રમાણે પચીસ પચીસ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરવી, કે તેના ઘરમાં તેના બધા સામાન્ય કામો કરતા રહેવું, અને તેને અંતે પણ

બધી મુશ્કેલીઓનો અંત ન આવતાં યુરુ પાસે ફરી બીજાં પચીસ વર્ષની તપશ્ચર્યા પામવી — એવા અનેક દાખલાઓ આપણને ઉપનિષદોમાં મળે છે. નચિકેતા જેવા કુમારો પણ મૃત્યુના મુખમાં ઊભા ઊભાચ એ જ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવાની ઇતેમ્નરી દાખવી રહ્યા હોય છે.

પરિણામે, ‘તે મૂળતત્ત્વ શું છે’ એ પ્રશ્નના સેંકડો બિન્ન બિન્ન જવાબો ઉપનિષદોમાં આપણને મળે છે. કોઈએ તે શોધ બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં ચલાવી દોય છે, તો કોઈએ માનસિક ક્ષેત્રમાં. પરંતુ અંતે સર્વને ‘અમૃત’ જોઈએ છીએ અને તે બધી શોધો તે કસોટીએ ઠસાય છે. તેથી કોઈ એકાદ નત્વ શોધી કાઢી અટકી પડનારો શોધક પોતાનું નત્વ અધૂરું છે એવું લાગતાં, બીજા જાણકાર પામે વિના આડંબરે, નમ્રતાથી અને શ્રદ્ધાથી દોડી જાય છે.

ઉપનિષદકાળમાં થયેલી એ જુદી જુદી શોધો અને નિષ્કર્ષોનું ચેવિધ્ય જોતાં નવાઈ પામી જવાય છે. કેટલાક પાણીને જગતનું મૂળ કારણ માને છે (બૃહ. ૫. ૫. ૧); કેટલાક વાયુને (છાં. ૪. ૩. ૧-૨); કેટલાક આકાશને (છાં. ૧. ૯. ૧); કેટલાક પ્રાણને (છાં. ૪. ૩. ૩); કેટલાક અસત્ત્વને (તૈ. ૨. ૧); કેટલાક મૃત્યુને (બૃ. ૧. ૨. ૧-૨); કેટલાક અંડને (છાં. ૩. ૧૯. ૧-૩); કેટલાક સત્ત્વને (છાં. ૬. ૨. ૧-૪); કેટલાક પ્રજ્વલિતને (પ્ર. ૧. ૩-૧૩); કેટલાક આત્માને (અ. ૧. ૪. ૧-૪); કેટલાક અમૃત પુરપને (મું. ૨. ૧. ૨-૯); તો કેટલાક ઈશ્વરને (શ્વે. ૩. ૨) સર્વનું કારણ માને છે.

માનસિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે જુદા જુદા મુદ્દાઓ ઉઠાવેલા આપણે જોઈએ છીએ. મરણ બાદ મનુષ્યનું શું થાય છે તે પ્રશ્ન તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન માનવામાં આવ્યું છે (છાં. ૫. ૩૧. ૪; કઠ. ૧. ૧. ૨૦-૨૯). સ્વમાવસ્થા અને સુષુપ્તિ અવસ્થાની ચર્ચા પણ તેટલું જ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. જીવનું સ્થાન શરીરમાં કયાં હોય છે તેનો પણ વિચાર થયો છે (તૈ. ૧. ૬. ૧-૨). શરીરને ચલાવનાર કોણ છે તેમજ ઈદ્રિયો કેના ઉપર આધાર રાખે છે તેની પણ ચર્ચા છે (મૈ. ૨. ૩-૪). જીવાત્માનું કદ કેટલું છે તે વિશે પણ ચર્ચા છે (બૃહ. ૫. ૬. ૧; કઠ.

૨. ૨. ૧૨; છાં. ૫. ૧૮. ૧). આત્માની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત ઉપરાંત ચોથી તુષીવસ્થાનું પણ વર્ણન છે. અને અંતે, આત્મામાં સમગ્ર વિશ્વ સમાયું છે, આત્મા એ જ સમગ્ર જગતનું મૂળ તેમજ અધિષ્ઠાન છે, અને તેના સિવાય બીજું કંઈ નથી, એવો માયાવાદ પણ ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યો છે.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની પણ સારી ચર્ચા થયેલી છે; અને દેવવાનના પિતૃવાન વગેરે માર્ગો તેમજ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત ન થાય. તેવી મુક્ત સ્થિતિનું વર્ણન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાયો પણ ચર્ચાયા છે. ઈર્મનો નિયમ પણ નિશ્ચિત તરૂપમાં આપણને માલૂમ પડે છે. તેમજ મુક્તિ માટે સમાજમાં રહી ઈર્મ ઈર્મ કરવાં કે બધું છોડી વનમાં જઈ અધ્યાત્મયોગપરાયણ જ રહેવું તેની પણ ચર્ચા છે (બૂદ. ૪. ૪. ૨૨; ઈશ. ૨). સારું કે નરસું કરવું અથવા ન કરવું એ મનુષ્યના દાસની વાત છે (કહ. ૨-૧; મુક્તિ. ૨. ૫-૬; બૂદ. ૪. ૪. ૫), કે પ્રાણી તો અવશ છે (કૌ. ૩-૬), એ પ્રશ્ન પણ ચર્ચાયો છે.

૪

આમ વિવિધ રીતે મનુષ્યજીવનને લગતા અંતિમ પ્રશ્નો છેડાવા શરૂ થયા, અને તે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વૃતાં શાસ્ત્રો કે વિધિઓમાં શોધવાને બદલે સ્વપ્રયત્ને આત્મચિંતન અને અધ્યાત્મયોગથી જાળવાનું છે એવો બાવ પેદા થયો, એ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક હોવા છતાં, તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ આચાર બંનેને માટે બારે જોખમો રહેલાં છે, એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. કારણ કે યજ્ઞકાંડના વિધિઓની બાબતમાં તો જે ફળ મળે તે કરવામાં આવતા, તે ફળ જે ઐહિક હોય તો તેની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિથી પ્રત્યક્ષ પુરાવો નજર સામે રહેતો. એટલે ગમે તેવી ઉઠાંગ કલ્પના તે બાબતમાં ન ચાલી શકે. તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી અમુક પ્રાચીન ગ્રંથોને જ અનુસરવાનું હોય, ત્યાં જે કે તેવો કોઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવો શક્ય ન હોય, તો પણ, તે ગ્રંથો પોતાના જેવા માણસો વડે સૈદ્ધાંતોથી તપાસાતા આવ્યા છે એવું સમાધાન રહેતું. પરંતુ આત્મજ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે, તેનો એવો કોઈ ખાસ બાહ્ય પુરાવો ન મળી શકે. કારણ, જ્ઞાનીઓ પોતે જ તેને મન અને વાણીથી પર દર્શાવે

છે. એટલે અમુક માણસે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે નહિ તેની બાબ કસોટી, સામાન્ય માણસ માટે એટલી જ રહેતી કે, તે માણસ સંન્યાસી છે, આત્મચિંતનને આવશ્યક એવી કઠોર તપશ્ચર્યાઓ કરતો આવ્યો છે, તથા તેના પુષ્કળ અનુયાયીઓ છે. એટલે પરિણામે ગમે તેવા અધૂરા અનુભવવાળા કે પાખંડી લોકો માટે પણ ગમે તેવા સિદ્ધાંતો અને ગમે તેવા પંથો સ્થાપવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ ગયો.

‘ઉપનિષદોમાં પોતામાં જ છેવટના ભાગમાં (શ્વેતા, ૧) આવા વિવિધ શ્રામક વાદોની નોંધ લેવાઈ છે અને કોપનિષદ વગેરેએ તેવા વાદોઓ અને તેમના અનુયાયીઓની ‘આંધળા વડે દોરાતા આંધળાઓ’ કહીને સખત ઝાટકણી કાઢી છે. પરંતુ તે ખૂબ હલે કશી કામ આવી શકે તેમ હતી નહિ. જે યવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું હતું.

શુદ્ધ ભગવાને અધૂરું જ્ઞાન, અને પૂરેપૂરા ધર્મંડ અને પાખંડ વડે ફેલાવાતા એ બધા વાદો જિભા થવાનાં પોતાની જાણ અથવા ધારણા મુજબનાં કારણો વર્ણવી બતાવ્યાં છે. તે પૂછે છે : “તે વાદોઓ એવી માન્યતા શા આધારે ધરાવે છે, તથા એ નિર્ણય ઉપર આવવા માટે તેઓએ શરૂઆત ક્યાંથી કરી હોય છે ?” અને પછી તેનો જવાબ આ પ્રમાણે આપે છે :—

૧. કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો ઘરગાર તથા, સંન્યાસી થઈ, અપ્રમાદ, ઉત્સાહ તથા જળપૂર્વક ધ્યાનરથ થાય છે, અને તે સ્થિતિમાં તેમને પોતાના પૂર્વજન્મની કોઈ સ્થિતિ જોવા-જાણવામાં આવે છે, પરંતુ બીજા જાણવામાં આવતી નથી; અને માત્ર તેટલા મર્યાદિત અનુભવને કારણે — પણ પોતાની ધ્યાનરથ સ્થિતિના પ્રભાવ હેતુ — તે તેટલા ઉપરથી સિદ્ધાંત તારવી કાઢીને, તેને પૂર્ણસત્ય તરીકે રજૂ કરે છે.

૨. કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો તર્કકુશળ હોઈ, માત્ર જિહાવોહ તથા દલીલગાળથી અમુક નિર્ણય ઉપર આવીને, તેને પૂર્ણસત્ય તરીકે જાહેર કરે છે.

૩. કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો ધ્યાનરથ સ્થિતિમાં પોતા વિશે અથવા જગત વિશે અમુક નિર્ણય તારવે છે, અને તેવા અપૂર્ણ અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધાંત તારવી, તેને પૂર્ણસત્ય તરીકે રજૂ કરે છે.

૪. કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો પુણ્ય કે પાપનું (તેમ જ બીજી પણ બાબતોનું) કર્યું સ્વરૂપ થોતે એકે રીતે (અનુભવથી કે દલીલથી) નિર્ણય કરી શકતા નથી. એટલે પછી તેમને બ્યારે કોઈ પૂછે છે, ત્યારે તેઓ ખોટા પડવાના બને, કે ખીજા કુશળ વાદીઓથી ક્ષેત્ર ધરાવે બંધ, કશો જ નિશ્ચિત ઉત્તર આપતા નથી, પણ માત્ર એમ જ કહે છે કે, ‘હું એમ માનતો નથી, તેમ બીજું પણ માનતો નથી. પણ હું જુદો અભિપ્રાય પણ આપતો નથી. તમારી વાત પણ હું ખોટી માનતો નથી. તેમ જ હું આ કે તે નથી એમ પણ કહેતો નથી.’ અને એ રીતે ‘અજ્ઞેયવાદ’ નામનો સિદ્ધાંત જીભો કરે છે. ‘માત્ર તથાગત (સાચો જ્ઞાની) જ જાણે છે કે, આ રીતે તારવી કાઢેલા, મેળવવામાં આવેલા કે, બારપૂર્વક પ્રવર્તીવવામાં આવેલા વાદોમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓની બવિધ્યમાં શી સ્થિતિ થવાની છે. તે એ પણ જાણે છે, તેમ જ તેથી પર એવી વસ્તુઓ પણ જાણે છે. અને તે જાનને કારણે તે ધર્મડી બનતો નથી. તેના નિર્મળ અંતઃકરણથી તે જુદી જુદી વેદનાઓ-વાસનાઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે દૂર થાય છે, તેમનો સ્વાદ, તેમનાં માંસં પરિણામ તથા તેમાંથી છૂટવાના માર્ગ જાણતો હોય છે. તેથી તે એ બંધીમાં બંધાયા વિના મુક્ત થાય છે.” (બ્રહ્મજાલસૂત્ર ઉપરથી.)

જુદે તે બધા વાદોએને હાથીના એક એક જુદા જુદા અવયવને અડકીને તે ઉપરથી આખા હાથીનું વર્ણન કરનારા મૂર્ખ આંધળાઓની ઉપમા આપી છે. (સામન્નાશસૂત્ર.)

એ સમયના એ બધા વાદોના કોઈ ખાસ અગત્યના કે સ્વતંત્ર ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર તત્કાલીન સાહિત્યમાં વિરોધદષ્ટિએ જે છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે, તે ઉપરથી જ આપણને તેમને વિષે માહિતી મળે છે. તેમના ઉપર ઉપસક દષ્ટિ નાખી જનારને પણ જણાયા વિના નહિ રહે કે, જે હંમેશ માટે હુમ્મ થયું છે, તે ધાર્મિક તેમજ સામાજિક ઇતિહાસકારને માટે કેટલું અગત્યનું હતું. કારણ કે ઉપનિષદો અને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયના વચગાળામાં જે સમય ગયો છે, તેની કદપના ઉપરથી જ આપણે મહાવીર ભગવાન તેમજ બુદ્ધ ભગવાનની સેવાની સાચી કિંમત આંકી શકીએ તેમ છીએ. વિચાર

અને આચારની અવ્યવસ્થા અને અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા અને સ્થાયીતા તત્ત્વો નિર્માણ કરવાં એ કેટલું અગત્યનું અને અધરું કામ હતું, તથા તે કામ સફળતાથી પાર પાડીને તે બંને મહાપુરુષોએ આર્થ પ્રગ્નને કેટલી આભારી કરી છે, તેનો ખ્યાલ આપણે ત્યારે જ બાંધી શકીએ.

એ સમયની માહિતી આપણને મુખ્યત્વે કરીને નીચેનાં સ્થળોએ મળે છે :

(૧) સૂત્રકૃતાંગ, આચારાંગ, ભગવતી સૂત્ર અને નંદિસૂત્ર જેવા જૈન આગમ ગ્રંથો. તેઓમાં ઠેકઠેકાણે ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ,^૧ એ ચાર મથાળાં હેઠળ (૧૮૦+૮૪+૬૭+૩૩) ૩૬૩ શુદ્ધ શુદ્ધ વાદો અથવા દર્શનો તે સમયમાં હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે છે.

(૨) તેટલું જ સમકાલીન તેમજ તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવું બીજું સ્થળ તે બૌદ્ધ ગ્રંથો છે. જેમકે દીધનિકાયના બ્રહ્મગણ સૂત્રમાં શુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં ૬૨ અબૌદ્ધ વાદો પ્રચલિત હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.^૨ તેમની વિગતો અને તેમના પ્રવર્તકોમાંથી ઘણાનાં નામ જૈન

૧. રાજવાસિકમાં ક્રિયાવાદીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં છે:— કૌતલ, કોરેવિક્કિ, કૌશિક, હરિશ્મત્તુ, માંછિક (૧) રોમસ, હારિત, મુડ અને અશ્વસાયન વગેરે ૧૮૦.

અક્રિયાવાદીઓનાં નામ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:— મરીચ, કુમાર, કપિલ, ઉલ્લુક, ગાર્ગ્ય, વ્યાઘ્રમૂતિ, વાહસિ, માઠર અને મૌદ્ગસાયન વગેરે ૮૪.

અજ્ઞાનવાદીઓનાં નામ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:— શકલ્ય, વાત્કલ, કૌધુમિ, સાત્યમુદ્ધિ, નારાયણ, કક, માધ્યંદિન, મૌલ્ય પિપ્પલાદ, બાદરાયણ, આંબલિ, કૃદૈરિકાયન (૧) વસુ, અને જૈમિનિ વગેરે ૬૭.

વિનયવાદીઓનાં નામ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:— વસિષ્ઠ, પારાશર, જાતુકર્ણિ, વાલ્મીકિ, રોમર્ષિ, સત્યદત્ત, આર, ઐસાપુત્ર, ગૌપમન્યવ, ઐંદ્રવન, અથરથૂલ વગેરે ૩૨.

૨. (૪+૪+૪+૪+૨+૩+૭+૫) (૧) આત્મા અને જગત્ત નિત્ય માનનારા સસ્સતવાદીઓ (૨) એકવ્યસસ્સતિકો (અર્થ—રાશ્વતવાદીઓ) (૩) અંતાનંતિકો (જગત્ત નિત્ય છે કે અનિત્ય છે એ બાબતમાં મતભેદવાળાઓ) (૪) અમરાવિક્રમેષિકો (કોઈ વાતનો સીધો જવાબ નહીં આપનારા) (૫) અધિવ્યસમુપનિષિકો (કારણ

અંધોમાંથી મળી આવતી માહિતીને ઘણી વાર મળતાં આવે છે. જો કે જૈન અને બૌદ્ધ ગણનાઓમાં તે વાદોની સંખ્યા જે રીતે ગણાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી ચોખ્ખું માફૂમ પડી આવે છે કે, તે સંખ્યા પોતાના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ કેટલા પ્રકારના વાદો હોઈ શકે એમ ગણીને ગુણાકારથી ઉપગ્રવી કાઢેલી છે. પરંતુ તે ઉપરથી તે ગણનાના અધા વાદોને અનૈતિકાસિક માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે અને ગણનાઓમાં અમુક વાદો અને વાદીઓનાં નામ અધી વિગતોમાં મળતાં આવે છે, એટલે તેમને તો ઐતિકાસિક માનવાં જોઈએ.

(૩) જૈન અને બૌદ્ધ ગણનાઓને ટેકા આપે એવી કેટલીક માહિતી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૧. ૨. ૬. ૧), મૈત્રાયણી ઉપનિષદ (૬. ૧૪; ૬. ૨૦; ૭. ૮), માંડૂક્ય કારિકા (૧. ૭. ૯; ૨. ૨૦. ૮) વગેરે બ્રાહ્મણ અંધોમાં છે. ત્યાં કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, વદ્યજા, મહાશૂતો, પુરુષ, ઈશ્વર વગેરેને મૂળતત્ત્વ માનનારા વાદોનું વર્ણન કે ખંડન છે. ઉપરાંત પદ્ધિતંત્ર નામના સાંખ્ય અંધના વિષયોનું વર્ણન પંચરાત્રોની અભિષુધ્ન્ય સંહિતામાં મળી આવે છે. તેમાં સાંખ્યથી ભિન્ન એવાં ૩૨ તંત્રો એટલે કે દર્શનોનું વર્ણન છે. તે આ પ્રમાણે:

“ બ્રહ્મતંત્ર, પુરુષતંત્ર, શક્તિતંત્ર, નિયતિતંત્ર, કાલતંત્ર, ૩ ગુણ-તંત્રો, અક્ષરતંત્ર, પ્રાણુતંત્ર, કર્તૃતંત્ર, સામિ (૧) તંત્ર, ૪ જ્ઞાનતંત્રો, ૫ ક્રિયાતંત્રો, ૫ માત્રાતંત્રો, ૫ જૂતતંત્રો.

એ ત્રણે પ્રકારનાં સ્થળોમાં વર્ણવેલા જુદા જુદા વાદોમાંથી કાલવાદ અથર્વવેદ (૧૯. ૫૩. ૪) જેટલો જૂનો છે. અને તેનું વિસ્તૃત વર્ણન મહાભારત (શાંતિપર્વ ૨૨૩-૨૨૫) વગેરે અંધોમાં મળી આવે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં (૧. ૨. ૪; ૬. ૧૪. ૧૬) તેનું ખંડન કરેલું છે. ઉપરાંત પદ્ધીના જ્ઞાતકઅંધોમાં (નં. ૨૪૫), અશ્વધોપના સૌન્દર્યાનંદ કાવ્યમાં (૧૬. ૧૭) તથા સાંખ્યસૂત્રમાં (૧. ૧૨) તેનું

વિના આત્મા અને જગતની કલ્પતિ માનનારા) (૬) ઉદ્ધમાપતનિકો (મૃત્યુ બાદ આત્મા જુદી જુદી દશાને પામે છે એવું માનનારા) (૭) ઉચ્છેદવાદીઓ (મૃત્યુ બાદ આત્માનો નાશ માનનારા) (૮) દ્વિધર્મનિષ્પાનવાદી (ધન્દ્રિય સુખોના પૂર્ણ ભોગથી આ જગતમાં જ આત્મા નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવું માનનારા).

ખંડન છે. પરંતુ મહાવીર તેમ જ શુદ્ધ તે વાદનો નામ દઈને ઉલ્લેખ કર્યો નથી, કે ખંડન કયું નથી. શીક્ષાંકાચાર્યે આચારાંગસૂત્રની ટીકામાં ઈશ્વરવાદ, આત્મવાદ, નિયતિવાદ, સ્વભાવવાદ અને યદચ્છાવાદની સાથે કાલવાદને અક્રિયાવાદમાં સમાવી દીધો છે; કારણ તે વાદ પણ બંધ-મોક્ષ, સુખદુઃખ વગેરેનું કારણ કાલને જ માનતો હોઈ, એક પ્રકારનો અક્રિયાવાદ જ છે. અક્રિયાવાદ એટલે (આત્માનું અસ્તિત્વ જ ન માનીને, કે તે કંઈ ક્રિયા કરતો નથી અથવા ક્રિયાથી લેપાતો નથી એવું માનીને) કર્મોની જવાબદારી તેમ જ ફળમાં ન માનનારો વાદ.

ઈશ્વરવાદ, આત્મવાદ, પુરુષવાદ વગેરે વાદો ઉપનિષદોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તે વાદોને અક્રિયાવાદમાં સમાવવાનું કારણ એ લાગે છે કે, કૌશીઠ - ૯ વગેરેમાં આવેલા એપ સાધુ કારયતિ, એપ અસાધુ કારયતિ, 'ઈશ્વર માણસ પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, તથા ખોટાં કરાવે છે' વગેરે સિદ્ધાંતો, તેમ જ આત્મા નિષ્ક્રિય છે, તેને પાપપુણ્યનો લેપ થતો નથી વગેરે સિદ્ધાંતો છેલ્લી હદે લઈ જવામાં આવે, તો અક્રિયાવાદ જ આવીને ઊભો રહે છે.

સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રકૃતિને જ બધી ક્રિયાનું મૂળ માનેલી છે અને પુરુષને નિયંત્ર, તથા નિલેપ માનેલો છે; એટલે તેની વિકૃતિમંત્રી પણ અક્રિયાવાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

પંચમહાજૂતોમાં જ માનનારા તથા આત્મા કે પરલોકમાં ન માનનારા જૂતવાદીઓ દેખીતા જ અક્રિયાવાદીઓ છે.

સ્વભાવ, નિયતિ અને યદચ્છાવાદીઓનું પણ તેમ જ છે.

અક્રિયાવાદીઓ ઉપરાંત મહાવીરભગવાન ક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદીનો ઉલ્લેખ કરે છે. જૈનો તેમજ બૌદ્ધો બંને ક્રિયાવાદીઓ જ છે. ક્રિયાવાદ એટલે આત્મા ક્રિયા કરે છે અથવા ક્રિયાથી બંધન પામે છે, એવું માનનારો વાદ. તેનું તથા વિનયવાદીનું વર્ણન

૧. જે કે સામાન્ય રીતે જૈન ટીકાકારો બૌદ્ધોને અક્રિયાવાદી ગણે છે, તે તેમના ક્ષણિકવાદ અને શૂન્યવાદને લઈને. જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧-૧૨, ૪-૭. વળી ૧. ૧ ૨ ૨૪-૨૭માં બૌદ્ધોના અર્પાદિત ક્રિયાવાદને ક્રિયાવાદ કહીને ખણ નિંદ્યો છે; અને ૧. ૧૨ ૨૧માં પોતાના વાદને ક્રિયાવાદ કહ્યો છે.

આગળ યોગ્ય સ્થળે કરેલું છે. અજ્ઞાનવાદીઓના સિદ્ધાંતનું વર્ણન સંજય બેલકીપુત્રના વર્ણનમાં આવી જાય છે. એટલે હવે જૈન તેમ જ જૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે સમકાલીન એવા જે કેટલાક પ્રસિદ્ધ વાદીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમનું જ વર્ણન અહીં ઉતારીએ. કારણ કે માત્ર વાદના ઉલ્લેખ કરતાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિ રૂપે પ્રસિદ્ધ વાદીની હકીકત વધુ પ્રામાણિક ગણાય.

૫

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ બાદ કરતાં નીચેના પાંચ આચાર્યો તે સમયે અત્યંત પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) પૂરણ કસ્સપ (પૂર્ણ કાશ્યપ)
- (૨) પકુધ કચ્ચાયન (કકુદ્ધ કાત્યાયન)
- (૩) અનિત કેસકમ્બલી (અનિત કેશકંબલી)
- (૪) મજ્જલ્લિ ગોસાલ (મસ્કરિન્ ગોસાલ)
- (૫) સંજય બેલકીપુત્ર.

જૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેમના સિદ્ધાંતોનું જે વર્ણન મળે છે તે અહીં ઉતારવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે જૈન ગ્રંથોમાં મળતી તેમને લગતી માહિતી પણ નોંધી છે.

૧. પૂરણકસ્સપ : તેનો સિદ્ધાંત જૌદ્ધગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે :

“કાંઈએ કાંઈ કયું હોય અથવા કરાવ્યું હોય, કાંઈ હોય અથવા કપાવ્યું હોય, ત્રાસ આપ્યો હોય અથવા અપાવ્યો હોય, પોતે શોક કર્યો હોય, પોતાને ત્રાસ થયો હોય અથવા ખીજીને અપાવ્યો હોય, પોતે ખીજો હોય અથવા ખીજીને ખીજાવ્યો હોય, પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય, ચોરી કરી હોય, ઘર ઘાડ્યું હોય, ઘાડ પાડી હોય, એકાદ ઘરમાંથી કાંઈ ચોર્યું હોય અથવા વાટમાં લંટ કરી હોય, અથવા વ્યભિચાર કર્યો હોય કે જૂઠું ખોળ્યો હોય, તો પણ તેને પાપ લાગતું નથી. તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રથી જે કાંઈ પૃથ્વી ઉપર માંસની એક હાર અથવા લગતો કરે, તો તેમાં મુદ્દલ પાપ નથી. ગંગા નદીના દક્ષિણ તીર ઉપર જઈ કાંઈ મારામારી કરે, કાપે અથવા

કપાલે કે ત્રાસ આપે અથવા અપાલે તો પણ તેમાં મુદ્દત્ત પાપ લાગતું નથી. અથવા ગંગા ગદીના ઉત્તર કિનારા ઉપર જઈ કોઈ દાન દે અથવા દેવરાલે, યજ્ઞ કરે અથવા કરાવે, તો તેથી જરા પણ પુણ્ય થતું નથી. દાન, ધર્મ, સંયમ, સત્ય બાપણ એ બધાથી કોઈ જ પુણ્ય થતું નથી. એમાં જરા પણ પુણ્ય નથી.”^૧

પૂરણ કરસપ ધ્વ. સ. પૂર્વે પછર માં મરણ પામ્યો એમ કહેવાય છે. એટલે તે અમુક અંશે બુદ્ધનો સમકાલીન જ કહેવાય. સામજ્યાશ્રય સુત (દીધનિકાય)માં તેના વાદને અક્રિયાવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૧. ૧૩ માં તેના વાદ જેવો જ વાદ આવે છે. ટીકાકાર તેને અકારક વાદ કહે છે. આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે, તથા પાપપુણ્યથી પર છે, એવા ઉપનિષદના વાદને અંતિમ હદે લઈ જવામાં આવે, તો આવો જ વાદ આવીને જિભો રહે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પૂરણ કરસપને ‘અચેક્ષક’ એટલે નગ્ન તપસ્વી તથા મોટા શિષ્યવૃંદના નાયક અને દેશભરમાં પ્રસિદ્ધ એવા તીર્થંકર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૨. પદ્મ કુચ્યાવન : તેનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે :

“આ જગત સાત પદાર્થોનું (ચાર મહાભૂત, સુખ, દુઃખ, અને આત્માનું) અનેકું છે અને તે પદાર્થોનો કોઈ પણ કારણથી વિનાશ નથી. તે સાત પદાર્થો કોઈએ કરેલા કે કરાવેલા, અથવા નિર્મોણ કરેલા કે કરાવેલા નથી; તેઓ વંધ્ય, ફટસ્થ અને સ્તંભ જેવા અચલ છે. તે હાલતા નથી, બદલાતા નથી, એકબીજાને ત્રાસદાયક થતા નથી કે એકબીજાનું સુખ કે દુઃખ અથવા બંને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. તે સાત પદાર્થો નીચે મુજબ છે : પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ અને જીવ. આ સાતને મારનાર, મરાવનાર, સાંભળનાર, કહેનાર, બોલનાર અથવા વર્ણન કરનાર કોઈ પણ નથી. જે તીક્ષ્ણ શક્તિ

૧ આ તેમજ હવે પછી મૂકેલા બાકીના વાદીઓના સિદ્ધાંતોના ઉત્તર અધ્યાયક ધર્માનંદ કોસળીના પુસ્તક પુ ૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી દૂકાવીને લીધા છે.

વડે કોઈનું કોઈ કાપે છે, તે કોઈનું પણ જીવન હરણ કરતો નથી. માત્ર એ સાત પદાર્થોની વચલી જગામાં શસ્ત્રોએ પ્રવેશ કર્યો એટલું જ.”

પદુધ કચ્ચાપન પણ બુદ્ધનો કંઈક અંશે સમકાલીન હતો. પ્રત્યોપનિપદમાં કચ્ચાપ કાત્યાપનનો ઉલ્લેખ છે. કચ્ચાપ અને કકુદ એ બંને શબ્દો એક જ શારીરિક ખોડના વાચક છે. બુદ્ધધોષ જણાવે છે કે, તે ઠંડું પાણી કદી નહોતો પીતો, ગરમ પાણી જ પીતો; તેમજ તેના અનુયાયીઓ પણ તપસ્વી જીવન ગાળનારા હતા. એના વાદને સાશ્વતવાદ અથવા અનૈકયવાદ કહેવામાં આવે છે. મૂત્રકૃત્તાંગ ૧. ૧. ૧. ૧૫-૬ માં, તથા ૨. ૧. ૨૨માં પદુધ કચ્ચાપનના વાદ જોવા વાદનું વર્ણન આવે છે. જો કે તેમાં આત્મા સાથે છ પદાર્થ માનનાર વાદીનું વર્ણન છે. ‘આત્માને મારી શકાતો નથી, છેદી શકાતો નથી’ (કૌશી. ૩. ૮; કહ. ૧. ૨. ૧૮-૨૫) એવા ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતને જરાક આગળ ધ્રુવ જઈએ, એટલે આવો વાદ જ આંવીને જોમો રહે છે.

૩. અજીત કેસકંબલ : એનો સિદ્ધાંત નાસ્તિક. ચાર્વાક કે લોકાયતિક મતને જ મળતો આવે છે. આવો વાદ દરેક કાળમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં હોય જ છે. એ વાદને જૂતવાદ પણ કહી શકાય. જગતના મૂળ કારણ તરીકે જડ જૂતો અને તેમની જડ-શક્તિઓ સિવાય બીજું કંઈ ન સ્વીકારવું, એ જૂતવાદનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. એક સામાન્ય વક્તવ્યમાંથી વ્યવસ્થિત દર્શનનું સ્વરૂપ લેતાં આ વાદને વાર ન લાગે. કૌટિલ્ય તો પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લોકાયત દર્શનને એક સ્વતંત્ર દર્શન તરીકે સ્થાન આપે છે. જે સમયે કોઈ બે તત્ત્વોના નાનામાં નાની એકાદ વાત વિશે પણ એકમત ન થઈ શકતા હોય, તેવે સમયે નકામી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓમાંથી પાછા ફરી, પ્રત્યક્ષ દેખાતા પદાર્થોમાં સામાન્ય બુદ્ધિ સમજી શકે તેવી રીતે ભૌતિક જીવન જીવવાનો હિપ્પેશ આપનાર તીર્થંકરનું સ્થાન પામે જ.

અજીતનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે હતો :

“દાન, યજ્ઞ, હોમ વગેરે કંઈ પણ નથી. સારા ખોટા કર્મનું ફળ અથવા પરિણામ પણ નથી. આ લોક, પરલોક, માતાપિતા કે દેવો

નારકીઓ વગેરે પારલૌકિક યોનિઓ પણ નથી. આ લોક અને પર-લોકને જાણી અને બરાબર ઓળખી ખીજીને શીખવનારા, સર્વજ્ઞ, અને સાચે માર્ગે જ જનારા શ્રમણો કે બ્રાહ્મણો આ જગતમાં નથી. મનુષ્ય ચાર જૂતોનો બનેલો છે. જ્યારે તે મરે છે ત્યારે તેનામાંથી પૃથ્વી ધાતુ પૃથ્વીમાં, આપો ધાતુ પાણીમાં, તેજો ધાતુ તેજમાં અને વાયુધાતુ વાયુમાં જઈ મળે છે અને ઇન્દ્રિયો આકાશમાં જાય છે. મરેલા માણસને ચાર પુરુષો દાઢીમાં નાખી, રસ્તામાં તેના ગુણુ ગાતા ગાતા સ્મશાનમાં લઈ જાય છે. ત્યાં જૂપરા રંગનાં દાડકાં પડી રહે છે^૧ અને તેણે કરેલા યજ્ઞ, હોમ અને આદુતિઓ રાખોડીરૂપે બાકી રહે છે! દાન, (હોમ)ની આ બેવડી મૂર્ખ માણસોએ શોધી કાઢી છે. જે કોઈ આસ્તિકવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેનું કહેવું તદ્દન ખોટું અને નકામી બડબડ છે. ડાહ્યા અને મૂર્ખ બનેલો શરીર જુદું પડ્યા પછી ઉચ્છેદ અને વિનાશ થાય છે.^૨ મરણ પછી તેમનું કંઈ બચતું નથી.”

અજીન વાળનો બનાવેલો કામળો જ ઓડતો, તેથી તે કેસકંબલી કહેવાતો. ખૌદ મંથોમાં તેના વાદને ઉચ્છેદવાદ કહ્યો છે.

મૂતકૃતાંગ ૧. ૧. ૧. ૭ તથા ૨. ૧. ૨૧-૨૪માં અજિતને મળતો જૂતવાદ વર્ણવ્યો છે. તેના શબ્દોને મળતા શબ્દો જ મૂતકૃતાંગમાં જ્યાં આવે છે, તે સ્થળ ત્રીસે નોંધમાં બતાવ્યાં છે.

૪. મખખલિ ગોસાલ : તે સમયની આ એક ખ્યાન ખેંચે તેવી વ્યક્તિ છે. તે આજીવિક સંપ્રદાયનો ત્રીજો અને છેલ્લો તીર્થંકર કહેવાય છે. વિરોધીઓએ તેનું જે રીતે વર્ણન કર્યું છે, તે રીતે જોતાં તેણે માણસ શી રીતે પોતાનો પંથ ફેલાવી શક્યો એ જ નવાઈલાગે છે. તેના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માણસમાં સારું અથવા ખોટું કંઈ જ કરવાનું બળ, વીર્ય, પુરુષકાર કે પરાક્રમ જ નથી. ઉપાસકદશાસ્ટ્રમાં તો ગોસાલના અનુયાયી એક કુંબારને બગવાન મદાવીરે માત્ર એટલી જ દલીલ કરીને સમજાવી દીધો છે કે, જો માણસમાં કશું જ કરવાનું બળ, વીર્ય હસાદિ ન હોય, તો કોઈ માણસ આવી આ તારાં વાસણ ચોરી

૧. બરાબર આવા જ શબ્દો મૂતકૃતાંગ ૨-૧-૧૫માં આવે છે

૨. મૂતકૃતાંગ ૧ ૧. ૧૧-૨ માં આવા જ શબ્દો છે.

જાય કે બાગી નાખે, અથવા આ તારી પ્રિય સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે, તો તારે તેની સાથે ઋધડવા ન બેસવું. કારણ, તારે મતે માણસમાં ચોરી કરવાનું, વ્યભિચાર કરવાનું . . . કે કાંઈ પણ કરવાનું જાણ નથી.

અને છતાં અશોક રાજાના શિક્ષાલેખોમાં ત્રણ વખત આશ્ચર્યક સંપ્રદાયનો માનપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તથા તેના પૌત્ર દશરથે તેમને માટે રહેવાની ગુફાઓ બેટ આપી છે. તેમના વિરાધીઓ પણ એટલું નો કબૂલ કરે છે કે, તે લોકો અચેતક (નમાવર્યામાં રહેનારા) તપસ્વીઓ હતા; સર્વ વસ્તુઓમાં (નિર્જીવ દેખાતા જડ પદાર્થોમાં પણ) જીવ રહ્યો છે માટે તેમને ઈજા ન થાય એવી રીતે આસપાસ એમ માનતા; તથા સામાન્ય રીતે ભિક્ષા માગતા જતાં કૃતરૂં સામું જીવું હોય કે માણો ગયાચુતી હોય, તો તેમના હિરસામાંથી ભાગ પાડનારા ન બનવા ખાતર, ભિક્ષા લીધા વિના ચાલ્યા જતા. મજ્જિમનિકાયમાં જણાવ્યું છે કે, ‘આશ્ચર્યક લોકો કદા બીજાનો દુષ્ટમ માની સ્વમાનભંગ થવા દેતા નથી, તેમજ પોતાને માટે તૈયાર કરેલો ખોરાક સ્વીકારતા નથી. લોકો ખાવા બેસા હોય ત્યાંથી અથવા દુકાળના વખતમાં બેગા કરેલા અન્નમાંથી તેઓ ભિક્ષા માગતા નથી તથા માછલી, માંસ કે માદક પદાર્થો ખાતા નથી.’ જૈનશ્રદ્ધામાંથી પણ આશ્ચર્યક મેળવવા જાળવના તથા તપ વગેરેને લગતા તેમના આકરા નિયમોના પુરાવા મળે છે. ઔપપાતિક સૂત્રમાં તેમને જાણે ઘર છોડી, ત્રણ ત્રણ ઘર છોડીને . . . એમ સાત ઘર છોડીને ભિક્ષા લેવાનો નિયમ રાખનારા, તથા ભિક્ષામાં માત્ર કમળદંડ જ લેનારા . . . કહ્યા છે. હાણ્ગ સૂત્રમાં તો તેમને આઠ ટંક વગેરેના ઉપવાસરૂપી ઉચ્ચ તપ કરનારા, પોતાની જાતનું બાંન બૂલી ચોર તપ કરનારા, ઘી તેલ આદિ વિકૃતિકારક રસપદાર્થોનો સ્વાગ કરનારા, અને જીભની લોહપત્તા છોડી, ગમે તેવો સારો વા નરસો, રસીલો વા રસદીન ખોરાક મળ્યો હોય તેને નિરપેક્ષપણે ખાઈ લેનારા કહ્યા છે. ભગવતી સૂત્રમાં તો આશ્ચર્યક ગૃહસ્થોને પણ જિંગરો, પીપળો વગેરેનાં ફળ ન ખાનારા, કુંગળી-સસણ વગેરે કંદમૂલના વિવર્જક, અને ત્રસ પ્રાણોની હિંસાવિવર્જિત વ્યાપાર વડે આશ્ચર્યક કરનારા જણાવ્યા છે. મહાવીર પોતે તેમનો

દાખલો આપી, પોતાના અમણોપાસકોને એ બાબતમાં ધડો લેવાનું જણાવે છે.

જૈન પરંપરા ઉપરથી આપણે એટલું વિશેષ જાણી શકીએ છીએ કે, સાધક અવસ્થામાં મહાવીર અને ગોસાલ બંને ૭ વર્ષ સાથે જ રહ્યા હતા.^૧ જોકે, ગોસાલે મહાવીરથી બે વર્ષ પહેલાં પોતાનું જિનપદ જાહેર કરી, સંપ્રદાય પ્રવર્તાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. ઉપર મહાવીર સાથે જાળેડો કરી, મહાવીર ઉપર પોતાની યોગસિદ્ધિનો પ્રયોગ કરવા જતાં, તે જાતે દાઝી મરીને ડેવી રીતે નાશ પામ્યો, એ બધી વિગતવાર દર્શાવત જૈન ગ્રંથોમાં સંઘરાયેલી છે. જૈન ગ્રંથોમાં તો મહાવીરના આવા ક્રાંતિય વિરોધી બાબત સારા શબ્દો મળવાની આશા ન રહ્યાય, પરંતુ તે બંનેના સમકાલીન બુદ્ધે પણ ગોશાલ વિષે પોતાનો મન જે આકરા શબ્દોમાં જણાવ્યો છે, તે ઉપરથી આશ્ચર્ય મન, તથા તેના સંસ્થાપકની સમાજ ઉપર ડેવી ખૂરી અસર પડતી—અથવા પડવાનો સંભવ હતો—તે સ્પષ્ટ થાય છે :

યર્ષા નય છે, તેનો રંગ પણ સારો જાગતો નથી, અને તે સહેલાઈથી હાથમાં પણ રહેતો નથી, તેવી રીતે મહાજ્ઞાનિ ગોસાક્ષનો વાદ પણ બધા શ્રમણવાદોમાં નિકૃષ્ટતમ છે.”

આ બધા ઉપરથી એટલું તો આપણું સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે, એ જમાનામાં બીજી કરી મર્યાદા ન રહેવાથી, સ્થૂલ તપશ્ચાન વગેરેના બળે થોડીકણી યોગસિદ્ધિ જેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી, તેટલાથી જ કૃતાર્થતા માની, મોટા સંપ્રદાયના પ્રવર્તક બની, પ્રતિષ્ઠા અને તેની પાછળ મળતા સુખોપભોગમાં જ જીવન વીતાવવાનું, અનેકો માટે હેતુ શક્ય બન્યું હતું. લોકો પણ અદ્ય બુદ્ધિથી, તેમજ ઓછી મહેનતે મોટો લાભ મેળવી લેવાની આશાએ, એ બધા ‘શ્રમણબ્રાહ્મણો’માંથી તપ, સિદ્ધિ, કે પ્રતિષ્ઠા વગેરે કોઈ એક કારણે અમુકના શ્રમણોપાસક બનવા ધાડાંબંધ દોડી જતા હશે.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ગોસાક્ષનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :—

“પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનું કાર્મ પણ કારણ નથી; કાર્મ હેતુ સિવાય કે કારણ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. પ્રાણીઓની શુદ્ધતામાં પણ કાર્મ હેતુ નથી, કે કાર્મ પણ કારણ નથી. હેતુ સિવાય, તેમ જ કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે. પોતાના કે બીજાના સામર્થ્યથી કાર્મ પણ થતું નથી. જ્ઞાન નથી, વીર્ય નથી; પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમ પણ કાર્મ નથી. સર્વે સત્ત્વો, સર્વે પ્રાણો, સર્વે જીવ અવશ, દુર્બલ, અને નિર્વીર્ય છે. તેઓ નસીબ, જાતિવૈશિષ્ટ્ય અને સ્વભાવ અનુસાર બદલાય છે.” અને ‘જન્મમાંથી કોઈ પણ જાતિમાં રહીને સર્વે દુઃખનો ઉપભોગ કરે છે. . . .

૧. ‘પદાર્થોની વિવિધતાનું કારણ નિયતિ, સંગતિ અને ભાવ છે.’

૨ ખાટકી, પારધી વગેરે લોકોનો કૃષ્ણ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે બિંદુ વગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનાર નિર્ગ્રંથોનો લોહિત જાતિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અચેતક (આજીવિક) આચાર્યોનો હરિદ્ર જાતિમાં, આજીવિક સાધુઓનો શુક્લ જાતિમાં, અને નંદ વચ્ચ, કિસરાદિગ્ય અને મહાજ્ઞાનિ-ગોસાક્ષ (આજીવિક સંપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્યો)નો પરમ શુક્લ જાતિમાં. જેનોતો લેશ્યાઓનો સિદ્ધાંત આ સાથે સરખાવવા-જેવો છે. તેઓ પણ ગુણકર્મ અનુસાર મનોવૃત્તિના આવા રંગભેદ પાડે છે.

“ ૮૪ લાખ મહાકલ્પના ફેરામાં ગયા પછી ડાહ્યા અને ગાંડા બંનેના દુઃખનો નાશ થાય છે. ‘ આ શીલ, વ્રત, તપ અથવા અભ્યસ્યથી અપરિપક્વ કર્મોને પકવ કરી નાખીશ અથવા પરિપક્વ થયેલાં કર્મોનાં ફળો ભોગવીને નહીં’ જેવાં કરી નાખીશ’ એવું જો કોઈ કહે, તો તે બનવાનું નથી. ૧ આ સંસારનાં સુખદુઃખ પરિમિત, પાણીથી માખી શકાય એ રીતે દરાવેલાં (નિયત) છે. અને તે કમીગમ્તી અથવા વત્તાઓમાં કરાવી શકાય તેમ નથી. જે પ્રમાણે સૂતરનો દડો ફેંકતાં તે ઊકલી રહે ત્યાં સુધી જ જાય, તેમ ડાહ્યા અને મૂર્ખના દુઃખનો (સંસારના) ફેરામાં ગયા પછી જ નાશ થશે. ”

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એના સિદ્ધાંતને સંસારશુદ્ધિવાદ કહ્યો છે.

જૈનગ્રંથોમાં તેના સિદ્ધાંત વિષે નીચેની વીગતો મળે છે. સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૧, ૨, ૧-૩ માં નિયતિવાદ તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલો મત આજીવિકોનો જ કહી શકાય. તે મત ત્યાં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

“ જીવો છે એ તો સિદ્ધ થયેલી વાત છે. તેમને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, તથા તેઓ એક સ્થાનથી (શરીરથી) લુપ્ત થાય છે (અને બીજે સ્થાને પાછા ઉત્પન્ન થાય છે). પરંતુ તે સુખદુઃખ કોઈ જીવનાં જાતે કર્યાં થતાં નથી; કે’નથી બીજાનાં કર્યાં થતાં. તે તો નિયતિ (દૈવ) થાય છે. ”

વળી સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૩. ૧૧-૧૨ માં ટીકાકારને મતે ગોશાલકનો વાદ વર્ણવેલો છે. તે આ પ્રમાણે છે—“ શુદ્ધ નિષ્પાપ આત્મા (કારણ સિવાય) રાગદ્વેષાદિવાળો બની મલ્લિન થાય છે. અને પાછો (કારણ સિવાય) સંવૃત મુનિ બની શુદ્ધ થાય છે. ”

સૂત્રકૃતાંગમાં બીજા શ્રુતસ્કંધમાં પુંડરિક અધ્યયનમાં, રાગ તથા અન્ય લોકોને મુક્તિનો માર્ગ બતાવવાનો દાવો કરતા આવતારા ચાર વાદીઓના મત ટાંક્યા છે. તેમાં નિયતિવાદીના મત તરીકે ટીકેલો મત ગોશાલકનો જ જણાય છે. તે કહે છે— “ જે મૂર્ખ હોય છે તે એમ સમજે છે કે, હું જે આ દુઃખી થાઉં છું, એક પામું છું, પિટાઉં છું.

૧. એવી જૈન માન્યતાનો આ વિરોધ છે. ક્રિયવાદી ગણ્યતાબુદ્ધે પણ માન્યતાનો પ્રબળ વિરોધ (મન્નિગ્રમનિકાય, ગૃહકંપકબન્ધ સુત્રમાં) કર્યો છે.

તે બધું મારા કરેલાં કર્મનું ફળ છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય તેનું કારણ એમ સમજે છે કે, હું જે આ દુઃખ, શોક, પરિતાપ આદિ પામું છું, તે બધું મારા કરેલાંનું ફળ નથી. એ બધું નિયતિ પ્રમાણે બન્યા કરે છે. જીવો નિયતિને જ કારણે શરીરસંબંધ પામે છે, બાલ્ય-યૌવન-અર્ધગપાણું-રોગ-શોક વગેરે અવસ્થાઓ ભોગવે છે, તથા એ જ પ્રમાણે નિયતિને કારણે જ પાછા શરીરથી વિખૂટા પડે છે.”

સૂત્રકૃતાંગમાં બીજા શ્રુતસ્કંધમાં છઠ્ઠા અધ્યયનમાં આર્દ્રકકુમારને ગોશાલક મળે છે ત્યાં ગોશાલક મહાવીર ઉપર કેટલાક આક્ષેપ કરે છે. તે કહે છે —

મહાવીર પહેલાં એકલો—એકાકી વિચરતો હતો; પણ હવે તે મોટાં શ્રમણોનાં ટોળાંથી વીંટાઈને ફરે છે, અને એ રીતે તેણે આરામ તથા સુરક્ષિતતાનું જીવન જીવું કર્યું છે. આર્દ્રક તેના જ્વાળમાં જળાવે છે કે, સંસારનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે હજારોની વયમાં જિભો રહી ઉપદેશ કરનાર એકાંત જ સાધનો હોય છે. શ્રમણ પોતે ક્ષાંત, દાંત, જિતેન્દ્રિય તથા વાણીના ગુણદોષ જાણનારો હોય, તો હજારોની વચ્ચે જિભો રહી ધર્મોપદેશ આપવાથી તેના એકાકીપણામાં કશો વાંધો આવતો નથી, કે તેને કશો દોષ લાગતો નથી. જ્વાળમાં ગોશાલક તેના જ શબ્દો વાપરીને જળાવે છે કે, તે નિયમ “અનુસાર જ અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ દંડ પાણી પીવાથી, બીજ વગેરે ધાન્ય ખાવાથી, પોતાને માટે તૈયાર કરેલો આહાર ખાવાથી, તેમજ સ્ત્રીઓના સહવાસમાત્રથી, એકલા વિચારનાર તપસ્વીને પાપ લાગતું નથી.” ગોશાલકના આ જ્વાળમાં તેના સિદ્ધાંતને લગતી એક બાબત સમાયેલી છે. મહાવીર કર્મબદ્ધ અને કર્મમુક્ત એવી એ જ અવસ્થા સ્વીકારે છે; ત્યારે ગોશાલક, બદ્ધ, ન-બદ્ધ-ન-મુક્ત, તથા મુક્ત એવી ત્રણ અવસ્થાઓ સ્વીકારે છે. સંસારી જીવો તે બદ્ધ, મહાવીર જેવા ગૃહસ્થાગ કરનારા, પણ હજી મુક્તિથી દૂર એવા લોકો તે ન-બદ્ધ-ન-મુક્ત, અને પોતાના (ગોશાલક) જેવા કર્મના લેપથી કાયમને માટે મુક્ત થયેલા તે મુક્ત. એવા પુરુષો ભિક્ષા વગેરેના તથા સ્ત્રીઓના સહવાસને લગતા વિધિનિષેધોથી પર છે, અને તેમને તે કારણે કર્મ-

બંધન થવાનો બધ નથી. આવો સિદ્ધાંત એક યા બીજે રૂપે વેદાંતીઓમાં પણ મળે છે. એ સિદ્ધાંતનાં બધરથાનો ઉઘાડાં છે.

પ. સંજય બેલકુંડીપુત્ર : સંજય બુદ્ધનો સમકાલીન હતો. તે પણ પરિવ્રાજક હોઈ તીર્થંકર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્યો સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન પ્રથમ સંજયના અનુયાયીઓ હતા એમ જાણવામાં આવે છે. સંજયના ઉપદેશનું વલણ વિદ્યેષવાદી કે અજ્ઞાનવાદીનું હતું. તે કહેતો કે, “ ‘ શું પરલોક છે ? ’ એમ મને પૂછવામાં આવે, અને ‘ પરલોક છે ’ એમ મને લાગે, તો ‘ પરલોક છે ’ એમ હું કહીશ. પરંતુ મને એમ પણ નથી લાગતું અને તેમ પણ નથી લાગતું. ‘ નથી ’ એમ પણ કંઈ લાગતું નથી અને ‘ નથી એમ નથી ’ એમ પણ લાગતું નથી.” એ જ પ્રમાણે ઔપપાતિક પ્રાણીઓ^૧, સારાં અને ખોટાં કર્મોનું ફળ, તથા તથાગત મરણ પછી રહે છે કે નહિ, એ બાબતોનું પણ સમજવું.

સૂત્રકૃતાંગમાં અજ્ઞાનવાદીનું વર્ણન ૧. ૬. ૨૭; ૧. ૧૨. ૧-૨; ૨. ૨.૭૯ માં આવે છે.

આવો અજ્ઞાનવાદ મનુષ્યોને ઇન્દ્રિયાતીત વસ્તુઓની વ્યર્થ ચર્ચાઓમાંથી પાછા મનુષ્યજીવનને લગતી સીધી વાતોમાં ઠેકાણે લાવવા ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે. બુદ્ધ પણ પોતાને એવા અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતોમાં કંઈ પૂછે ત્યારે કહેતા, ‘ તે વિશે હું કંઈ કહી શકું તેમ છું એમ મેં કદી કંઈને કહ્યું નથી. તમને જગતમાં દુઃખ દેખાતું હોય અને તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જોઈતો હોય તો મારી પાસે આવો. બાણ વાગ્યું હોય ત્યારે તેમાં પીંછાં ફેટલાં છે અથવા તે ક્યા પક્ષીનાં છે, એવી નકામી ચિંતાઓમાં પડનાર મૂર્ખ છે. ખરી જરૂર, બાણ વાગ્યું છે તે જાણવાની અને તેને ઠાઠી નાખવાની છે ! ’

સખજ લોકોના હાથમાં એક ઉપયોગી સાધનની મરજ સારી રહે તેવો એ વાદ, નિર્બળ-ચાકેલા અથવા મુખેરી લોકોના હાથમાં એક

૧. ગર્ભવાસ પામ્યા વિના જ પરલોકમાં જન્મનાર દેવ, નારદિ વગેરે.

વિનાશક સાધન થઈ પડે. કારણ, તેના આશર હેઠળ, મનુષ્યજીવનના અંતિમ પ્રશ્નોની ટોકણી છુટ્ટી કરી, નિત્યપ્રાપ્ત ઐહિક જીવનમાં તથા તેનાં મુખોમાં જ મમ રહેવાની સંગવડ ગમે તેને મળી જાય. અને કાંઈકે તેવું જ પરિણામ તે જમાનામાં આવવા પણ લાગ્યું હતું. એક વાર તેવું બન્યું, એટલે ફરી તત્ત્વગિજ્ઞાસા અને આચારને તેમને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપી આપવાં એ ઘણું મુશ્કેલ બની જાય. તેમ કરતા પહેલાં. પ્રથમ લોકોના હાથમાં આવી પડેલું તે હથિયાર જ નકામું કરી નાખવું જોઈએ. તે કામ મહાવીરે સ્વાદ્વાદથી પાર પાડ્યું. સંજય કહેનો કે, 'કોઈ પણ વસ્તુ વિષે 'તે છે' એમ પણ ન કહી શકાય કે 'તે નથી' એમ પણ ન કહી શકાય. કે, 'તે છે અને નથી' એમ પણ ન કહી શકાય. મહાવીર ભગવાને જણાવ્યું, અજ્ઞાત, દરેક વસ્તુ અનંત ધર્મો સુક્ત હોવાથી, તેના કોઈ પણ અમુક ધર્મ ઉપર ભાર મૂકી, તેને વિષે નિરપેક્ષ કથન કરવા જઈએ, તો તેનાથી વિરુદ્ધ એવું કથન પણ એ રીતે અમુક દષ્ટિબિંદુથી કરી શકાય; અને એમ થતાં અજ્ઞાનવાદ આવીને ઊભો રહે. પરંતુ એમ કરવું એ જ ખોટું છે. અનંત ધર્મો સુક્ત વસ્તુ માટે, અમુક ધર્મની અપેક્ષાએ 'સ્વાદ' ('એમ પણ હોઈ શકે') એવું જ કથન સંભવી શકે. અમુક દષ્ટિબિંદુથી એટલે કે અમુક ધર્મની, કાળની કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કોઈ વસ્તુને આપણે 'છે' (સ્વાદસ્તિ) એમ પણ કહી શકીએ. તે જ પ્રમાણે અન્ય ધર્મની, ક્ષેત્રની કે કાળની અપેક્ષાએ તે 'નથી' (સ્વાનાસ્તિ) એમ પણ કહી શકીએ. તથા વિવિધ દષ્ટિબિંદુએ ઉપર અનુક્રમે ભાર મૂકી, તે 'છે' અને 'નથી' (સ્વાદસ્તિ, સ્વાનાસ્તિ) એમ પણ કહી શકીએ. પરંતુ તે બંને વિરોધી પ્રયોગોને ક્રમ વિના એક જ સાથે કોઈ પણ વસ્તુની બાબતમાં સમજવા જઈએ, તો તે વસ્તુ અવક્તવ્ય (સ્વાદવક્તવ્ય) બની જાય. કારણ, બંને વિરોધી ધર્મો એક સાથે એક વસ્તુમાં ચિંતવી કે કહી શકાતા નથી. આમ એ ચારે પ્રકારોને વળી એક ખીજ સાથે બેળવતાં, ખીજ નીચેના ત્રણ પ્રકારો નીકળી આવે. જેમકે અમુક દષ્ટિબિંદુથી વસ્તુને 'છે' એમ પણ કહી શકાય અને પાછી અવક્તવ્ય પણ કહી શકાય (સ્વાદસ્તિ, સ્વાદવક્તવ્ય); અમુક દષ્ટિબિંદુથી વસ્તુને 'નથી' એમ પણ કહી શકાય અને પાછી

અવક્તવ્ય કહી શકાય (સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્ય); તથા, તે, જ પ્રમાણે જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુથી તે ‘છે,’ ‘નથી,’ અને ‘અવક્તવ્ય છે’ એમ પણ કહી શકાય (સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્ય).^૧

‘લોકો વસ્તુના અમુક ધર્મો ઉપર જ ભાર મૂકવા જાય છે અને ખીજા ધર્મો ઉપર દુર્લક્ષ કરી, એકાંતિક કથન કરવા જાય છે; તેથી વિવિધ વિરોધોમાં સપડાઈ છેવટે અજ્ઞાનવાદ ઉપર આવીને ઊભા રહે છે. પરંતુ તેમ ન કરતાં, જો વસ્તુને અનેક ધર્મો યુક્ત સ્વીકારી લઈ, તેને વિષે અનેક સાપેક્ષ કથનો થઈ શકે એમ સ્વીકારી ઋઈએ, તો વસ્તુ પણ કાયમ રહે અને આપણો વ્યવહાર પણ ચાલે. જેમકે, આત્મા બધા દેરકારોમાં કાયમ રહે છે, માટે તે દૃટસ્થ નિત્ય છે, એમ જ કહેવું એ જેમ ખોટું છે, તેમ આત્મા જો દેરકારો રૂપે દેખાય છે તે ક્ષણિક પર્યાયો જ સાચા છે, અને તે દેરકારો પાછળ નિત્ય કાયમ રહેનારી આત્મા જેવી વસ્તુ છે જ નહિ, એમ કહેવું એ પણ ખોટું છે. અને આમ નિત્ય આત્મા પણ નથી, તથા ક્ષણિક પણ નથી એમ દેખી, ‘આત્મા જેવી વસ્તુ જ છે કે નહીં’ એમ કશું કહી શકાય તેમ નથી’ એમ માની લેવું, એ પણ ખોટું છે. તેને અદલે દરેક વસ્તુ દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયાત્મક છે, તેથી દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે અને પર્યાય રૂપે અનિત્ય છે એમ માનીએ, તો વસ્તુ પણ કાયમ રહે અને આપણો વ્યવહાર પણ કાયમ રહે.’

૬. વિનયવાદ : આ વાદનો અર્થ સમજવામાં ઘણી સમજદેર થતી જોવામાં આવે છે. વિનય એટલે આચાર વિષયક વિધાન. જૈન ‘વિનયવાદ’ શબ્દ જોવો જ ખૂબ શબ્દ ‘શીલજ્ઞાતપરાભાસ’ છે. ધર્મસંગણીમાં આ વાદને વર્ણવતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ‘આ લોકો માત્ર આચારના અમુક નિયમો પાળવાથી જ શીલશુદ્ધિ થાય છે એમ માને છે.’ બુદ્ધ કહે છે કે, ‘અશિક્ષિત લોકો મને કેટલીક તુચ્છ અને બિનઅગત્યની વસ્તુઓ માટે વખાણે છે. જેમકે તેઓ કહે છે કે,

૧. જોકે ખી આ વિષે ટીકા કરતાં જણાવે છે કે, જો કોઈ વિરોધી વાદીને ચૂપ કરવો ન હોય, તો કોઈ પણ તત્ત્વવિચારક આવી સામાન્ય વાત આટલા આડંબરથી રજૂ કરવાની જરૂર દેખી શકે ખરો ?

ગૌતમ પ્રાણીવધ અને જીવહિંસાનો ત્યાગ કરનારો ડોઈ, ડોઈ આંખે તેટલું જ લે છે . . . પ્રત્યાદિ. પરંતુ આવી રચૂલ બાબતો કરતાં બીજી વધુ મદત્વની, મુક્તિ અને ગદન વસ્તુઓ માટે ખરી રીતે તથામનને વખાણવો જોઈએ.' ઉગ્રદમાન કહેતો કે, “કાયાથી કાંઈ પાપ ન કરે, વાણીથી કાંઈને પીડા થાય તેવા શબ્દો ન બોલે, મનમાં કાંઈ પાપવૃત્તિ ન રાખે અને સદાચારી હોય, તો તેવો માણસ સંપન્નકુશલ એટલે કે ‘કરવાનું બધું કરી ચૂકેલો’ કહેવાય.” ત્યારે જુદે કંથું કે, જો એમ હોય તો તરત અવતરેલું બાળક બધા નીતિનિયમો પાળનાર, સદાચારી, કૃતકૃત્ય, સંપન્નકુશલ અને અનુપમ અમણુ હશે. કારણ, તેને શરીરનું ખાસ જ્ઞાન હોતું નથી કે જોયું તે કાર્મિક પાપ કરે. તેને બાપા જ નથી હોતી એટલે વાચિક પાપ પણ તે ક્યાંથી કરે? અને તેને મન પણ નથી હોતું એટલે તે મલિન વૃત્તિ પણ ક્યાંથી રાખે?

કેટલાક લોકો આચાર ઉપર જ બાર મૂકી, આચારનું મૂળ જો જ્ઞાન, તેના તરફ દુર્લક્ષ કરતા. તેમનો વિરોધ કરીને જુદે જણાવ્યું છે કે, માત્ર પાપકૃત્ય ન કરનાર માણસ ધાર્મિક ન કહી શકાય. તે કહેતા કે, ‘એતના વદામિ કર્મ.’ યાતુવલ્ક્યે પણ કહ્યું છે કે, ‘જેવો સંકલ્પ તેવું કર્મ.’ ડોઈ પણ કર્મને કર્મ ત્યારે જ કહેવાય કે, જ્યારે તે મનુષ્યના સંકલ્પમાંથી નીપજ્યું હોય, તેની પાછળ અમુક હેતુ હોય, અને તે અમુક નિશ્ચિત લક્ષ્ય સિદ્ધ કરતું હોય.

તે જમાનામાં સ્મૃતિકારોએ આચારના અમુક વિધિઓના પાલન ઉપર જ બાર મૂકવા માંડ્યો હશે તથા લોકો પણ તે વિધિઓના પાલનને ધર્મસર્વસ્વ માની, તે આચારના હેતુ અને લક્ષ્ય તરફ બેદરકાર બન્યા હશે; એટલે મહાવીર વજોરેને તેમની સામે વિરોધ કરવો પડ્યો હશે. તત્સાધારોજ્યવાર્તિકમાં વિનયવાદીઓનાં જે નામ આપ્યાં છે, તેમાં સ્મૃતિકારો જેવાં નામો જ આપણને મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. જેમ કે: વસિષ્ઠ, પારાશર, જાતુકર્ણિ, વાલ્મીકિ, રોમિષિ, સત્યદત્ત, વ્યાસ, ઐલાપુત્ર, ઓપમન્યવ, ઐંદ્રદત્ત, અપરચૂણુ ઇત્યાદિ.

૬

આ બધા વાદોનો અને વાદીઓનો પરિચય અહીં સુધી કરતા આવેલા વાચકને એટલું લાગ્યા વિના તો નહિ રહે કે, જે જમાનામાં આવી ધૃષ્ટ કર્પનાઓ અને અને એટલા જ ધૃષ્ટ આચારો શક્ય બન્યા હશે, તે જમાનો, ખીલું કાંઈ નહિ તો તાત્વિક સિદ્ધિતોની બાબતમાં બહુ ઉત્સુક હોવો જોઈએ. એક પછી એક વાદીઓ પોતપોતાના વાદો અને અનુયાયીઓનાં ઝૂંડ લઈને, ગામ ગદાર ઉઘાનોમાં આવીને પડાવ નાખતા હોય અને પોતપોતાના વાદોનો ઉપદેશથી અને આચારથી બેધડક પ્રચાર કરતા હોય, તે વસ્તુસ્થિતિ શક્ય બનવાને એટલું તો કબૂલ રાખવું જ જોઈએ કે, આમગ્રન્થ એ બાબતમાં કાંઈ પણ સાંભળવાને, જાણવાને કે આચરવાને ઉત્સુક તો હતી જ. તે વખતના બધા જ વાદીઓ લોકભાષામાં જ પોતપોતાના સિદ્ધિતો કહેતા માલુમ પડે છે, તેનો અર્થ પણ એ જ છે. તત્ત્વજ્ઞાન અમુક વર્ગ કે શાસ્ત્રોની જ મિલકત ગણાતું હોય, ત્યાં આવું ન બને. તે વખતનું બધું તત્ત્વજ્ઞાન આમગ્રન્થ માટે છે, તથા આમગ્રન્થને ઉદ્દેશીને બોલાવેલું છે. તે વખતની બોધપદ્ધતિ પણ એને જ અનુરૂપ હોતી. સૂત્રકૃતાંગમાં જ્યોતિષ્સાની કરપીણતા બતાવવા આપણે તત્ત્વજ્ઞ, બધા વાદીઓ બેઠા હોય છે ત્યાં, બળતા અંગારા બરેલી લોહાની કઢાઈ લાવીને ધરે છે અને દરેકને તે કઢાઈ ખુલ્લા હાથ વડે પકડવાનું કહે છે. બધા દાઝવાની ખીંકે તેને હાથમાં લેવાની ના પાડે છે. ત્યારે તે તેમને કહી બતાવે છે કે, 'વાદ ! જેમ તમને દુઃખ અગ્રિય છે અને તમે દુઃખથી બચવા ચાહો છો, તેમ ખીજાં પ્રાણીઓને પણ દુઃખ અગ્રિય છે અને તેઓ પણ તેનાથી બચવા ચાહે છે. માટે હવે જે જાણીજોઈને જ્યોતિષ્સા કરશે, તે જ-જોજ-જ અનંત દુઃખ પામશે !'

આત્મજીવનમાં જે જ્ઞાન યજ્ઞના પુરોહિતોમાં જ છાનું રહ્યું હતું, તથા ઉપનિષદકાળમાં જે જ્ઞાન અરણ્યવાસી મુનિ અને તેના સંપ્રદાય શિષ્યોમાંથી કોઈ લાયક અધિકારી પૂરતું જ નિયત રહ્યું હતું, તે તત્ત્વજ્ઞાન હવે આમગ્રન્થમાં ધસડાઈ આવ્યું છે. અને તેના ફાયદા તેમજ ગેરફાયદા હવે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. અમુક અમુક નિયત મર્યાદાઓમાં

જ મુંદર લાગતો ગમે તેવો મોટો સિદ્ધાંત પણ હવે સામાન્ય જનસમુદાય આગળ ખુલ્લામાં તપાસાય છે. પરિણામે, સામાન્ય બુદ્ધિ તેનો જે અર્થ સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે તે જ અર્થમાં તે સિદ્ધાંત રૂઢ થાય છે અને તેથી ગમે તેવા સારા સિદ્ધાંતો પણ તેમની છેદલી હદે લઈ જવાતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. બીજી બાબતથી, આડંબરી છતાં ચતુર વાદીઓ પણ લોકોને વધારે મૂચવવામાં આજે કાળો નથી આપી રહ્યા. મોક્ષવામાં અમુક પ્રકારની ચાલાકી અને ધૂટતા, તથા આચારમાં તે જમાનામાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણ તરીકે સ્વીકૃત થયેલાં દોર તપશ્ચર્યા અને બાહ્ય સંન્યાસ પોતાના ઇવનમાં એક વાર દેખાડી બતાવે, એટલે તીર્થંકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા મળે, અને ત્યાર પછી તેના ગમે તેવા અધૂરા કે વિપરીત સિદ્ધાંતો પણ વેદવાક્ય જ કહે.

અને તે લોકો બાહ્ય જોઈને જ તેમ કરતા હતા એમ પણ નહોતું. સૂત્રકૃતાંગમાં જ (૨-૧) એ વાત બારપૂર્વક નોંધી છે કે, 'પ્રથમ તો તે લોકોના મનમાં એવો નિશ્ચય હોય છે કે, આપણે અમણ ધર્મ હિંસાદિથી વિરત થઈશું તથા અનંત સુખનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરીશું. પરંતુ પછી સાચો માર્ગ જટ ન મળવાથી તથા અંતરમાંથી બૌતિક સુખોની લાલસા દૂર થઈ ન હોવાથી, તે લોકો આ પાર કે પેલે પાર પડેંચવાને બદલે અધવચ જ કામભોગોમાં રૂખી જાય છે.

આથી જ, ઉત્તમ પણ મળી ઉપરાંતનાં ધ્યેયો ગમે તેવા જિન-અધિકારી આગળ રજૂ ન કરવાની કાળજી રાખવાનો તથા તેવાં ધ્યેયો અમુક અધિકારી વર્ગ કે પુરુષોમાં જ મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન વારંવાર ઇતિહાસમાં થતો આપણને માલૂમ પડે છે. પરંતુ, પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થતાં થતાં તે મર્યાદા તોડવાનો પ્રસંગ આવીને જોભો રહે છે. તે વખતે સામે પ્રત્યાઘાત ધર્મ, અમુક વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત થયેલી તે મૂડી આખા સમુદાયને વડેંચી નાખવામાં આવે છે; અને એક વાર તો પ્રજા ગાંડી બની—પોતાના વિચારના ઉત્સાહમાં આંધળા બની—તે ધ્યેયો પાછળ દોડવા લાગે છે. આપણે જે સુગની વાત કરી રહ્યા છીએ, તેમાં પણ તેવું જ કંઈક થતું આપણને માલૂમ પડે છે. તેથી જ આખી પ્રજાને ઉત્સાહમાં આવી, અતીંદ્રિય ધ્યેયો પાછળ, ગમે તેટલા અસંબંધિત

લાગતા ત્યાગો કરીને તથા કઠોરમાં કઠોર સંયમો અને તપસ્યાઓને પણ ન ગણકારીને, દોડતી આપણે જોઈએ છીએ.

પરંતુ આખી પ્રજા એવાં ધ્યેયો પાછળ લાંગો વખત દોડી શકે નહીં. પરિણામે આપણે ટૂંક સમયમાં જ વિવિધ વિકૃતિઓ પેદા થતી સ્પષ્ટ દેખી શકીએ છીએ. ધીમેધીમે તો ભરતીને કેંકણે ઓટ જ આવતી આપણે દેખીએ છીએ. અને તેથી, એક વાર જોડલા જોરથી પ્રજા તે ઈચ્છાતીત ધ્યેયો પાછળ દોડી હતી, તેટલા જ જોરથી તે પાછી રથૂલ ભૌતિક ધ્યેયો અને ઐહિક જીવનને જ રમૂ કરતા સિદ્ધાંતોને વળગતી દેખાય છે. પરિણામે તેવા ભૌતિક વાદો ઉપરાંત પ્રજાના ઉન્માર્ગે થયેલા પ્રયત્ન પ્રયત્નને અંતે આવેલી નિષ્ફળતા અને હતાશાના સૂચક નિયંત્રિવાદ અને અજ્ઞાનવાદ પણ તેમના રથૂલમાં રથૂલ સ્વરૂપે પ્રચારમાં આવતા આપણને દેખાય છે.

એક વાર પ્રજા આમ થાકીને તથા હતાશાળીને પુરુષાર્થહીનતા તથા બધા જ પ્રકારના પ્રશ્નોની આગળમાં આંખો મીંચવા તરફ જ વળી, એટલે તેને ફરી સચેત તથા પુરુષાર્થયુક્ત કરવાનું કામ હેટલું મુશ્કેલ બની જાય, તે સહેજે સમજાય એવું છે. આમ તે સમયનો પ્રજા દ્વિવિધ બની જાય છે. એક જાગ્રુ, મૂંઝાયેલા તથા થાકેલા જે લોકો અજ્ઞાનવાદ સ્વીકારી, ઐહિક મુશ્કેલીમાં જ મૂક થઈ પેલા છે, તેમનામાં ફરી સાચી તત્ત્વગિજ્ઞાસા જાગૃત કરવાની છે તથા તેમને સંયમધર્મમાં સ્થાપિત કરવાના છે. બીજી જાગ્રુ, જે મોટો ભાગ હજુ તે દોડ અવગે માર્ગે ચાલુ રાખી રહ્યો છે, તેને યોગ્ય દિશા આપવાની છે.

એવા કટોકટીના સમયમાં જે મહાપુરુષોએ જીવનભરના પુરુષાર્થથી પ્રજાનું તે કામ બજાવી આપ્યું, તેમાંના ભગવાન મહાવીર એક હતા.

ઉ

મહાવીરને સમકાલીન સાહિત્યમાં 'નિગ્ગંથ નાતપુત્ત' એટલે કે, 'જ્ઞાન નામના રાજવંશમાં જન્મેલા નિર્ગંથ તપસ્વી' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ઘણી વાર તેમને કાસ્યપ કે વૈશાલીય પણ કહેવામાં આવે છે. વર્ધમાન એ તેમનું માતપિતાએ આપેલું મૂળ નામ હતું અને મહાવીર. વીર, જિન, અહર્ત વગેરે નામો તેમને તેમના પ્રયત્ન પુરુષાર્થ

અને વિજયને લીધે મળ્યાં હતાં. તેમને કાસ્યપ નામ તેમના ગોત્રને લીધે મળેલું છે અને વૈશાલીય નામ તેમના વૈશાલી નગરી સાથેના સંબંધને લીધે મળેલું છે. ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાના અરસામાં ગંગા નદીને ઉત્તર કાંઠે ક્ષિત્ત્રવીઓનું એક પ્રતાપી ગણસત્તાક રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. તેની રાજધાની વૈશાલીમાં હતી. (અત્યારે પટણાથી નજીક આવેલા બસાર ગામને વૈશાલીનું અવશેષ માનવામાં આવે છે.) ક્ષિત્ત્રવીઓનું ગણસત્તાક રાજ્ય તે વખતે આઠ નાનાં નાનાં ક્ષત્રિયકુળોનું એક સમૂહનંત્ર હતું. તે દરેકના મુખિયાઓ ભેગા મળી, તેનો રાજકારભાર ચલાવતા, અને પોતામાંથી એકને રાજા તરીકે ચૂંટી કાઢતા. ગ્રાત વંશ એ આઠ કુળોમાંનો એક હતો. અને તે લોકો મુખ્યત્વે કુંડપુર (વૈશાલી)ની ઉત્તર-પૂર્વમાં આવેલા કોલ્લાગ નામના સંનિવેશમાં રહેતા હોવાથી, તે ભાગ પણ નાય-કુલ 'ગ્રાતવંશી ક્ષત્રિયોનું ઘર' કહેવાતો. મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ ગ્રાતલોકોના તે વખતે અગ્રણી હતા અને તેમનું હમ તે વખતના વૈશાલીના રાજા એટકની ગહેન ત્રિશક્તિદેવી સાથે થયું હતું. મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૫૬૯માં ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમનો ગર્ભવાસ થતાં કુંડબની સંપત્તિ, યશ, કીર્તિ વગેરે વધતાં ચાલ્યાં, એટલે તેમનું નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું હતું.

ચોગ્ય વયે તે યશોદા નામની ક્ષત્રિયકુમારીને પરણ્યા, અને તેમને પ્રિયદર્શના નામની પુત્રી જન્મી. દિગંબરો મહાવીરસ્વામીના લગ્નની વાત નથી સ્વીકારતા. તેમની માન્યતા પ્રમાણે નાનપણથી જ તે વૈરાગ્યવાન હતા અને આઠ વર્ષની વયે તો જૈન શ્રાવકનાં ચાર મતો* તેમણે સ્વીકાર્યાં હતાં.

* (૧) પાંચ અણુમતો : હિંસા, જૂઠું, ચીર્યું, મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધો ત્યાગ. (૨) ત્રણ અણુમતો : પ્રવૃત્તિની દિશાઓ મર્યાદિત કરવી, ઉપભોગપરિભોગના પ્રમાણને નિયમિત કરવું, તથા નિરર્થક પાપક્રિયાનો ત્યાગ કરવો (૩) ચાર શિક્ષામતો : અમુક કાળ પર્યંત સ્થિર થઈ ધ્યાનમાં બેસવા રૂપી સામાયિક મત, પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવા રૂપી દેરાવકારિક મત, આઠમ-ચૌદશ-પૂનમ અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરી સાબુજીવન ગાળવારૂપી પોષધ મત, અને અમણુ નિર્મથોને જોઈતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવા રૂપી અતિથિસંવિભાગ મત

સ્વેતાંબરો જણાવે છે કે, પોતાનામાં તીવ્ર વૈરાગ્ય હોવા છતાં, માતાપિતાના જીવનકાળ દરમ્યાન સંન્યાસ ન લેવાના સંકલ્પને કારણે તેમણે ૩૦ વર્ષ બાદ સંન્યાસ લીધો. દિગંબરો પણ ૩૦મે વર્ષે તેમણે દીક્ષા લીધી એ બાબતમાં એકમત છે. પરંતુ તેઓ જણાવે છે કે, મહાવીરે માતાપિતાના જીવનકાળ દરમ્યાન જ સંસારત્યાગ કર્યો હતો.

આચાર્ય સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાતવંશી ક્ષત્રિયો ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે* ચર્ધ ગયેલા પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હતા. એટલે સ્વાભાવિક રીતે મહાવીરે શરૂઆતમાં પાર્શ્વનાથનો જ આચાર સ્વીકાર્યો હશે. પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ વસ્ત્રો પહેરતા, પરંતુ પછીથી તે સંપ્રદાયના સાધુઓની આચારશિયિજ્ઞતાથી કંટાળી અથવા વધુ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા મહાવીરે વસ્ત્રો અને તેમના સંસર્ગનો ત્યાગ કર્યો હશે, અને એકલા જ કઠોર સંયમધર્મ આચરતા વિચરવા લાગ્યા હશે. એટલી હકીકત આપણે જુદી જુદી દંતકથાઓમાંથી તારવી શકીએ છીએ. દિગંબરો એમ માને છે કે, દીક્ષાને સમયે જ તેમણે તમામ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હતો.

ત્યાર બાદ તેમનો આજીવિક સંપ્રદાયના ગોસાક્ષ સાથે બેઠા થયો અને તે બંને છ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા. પછી કાંઈ મતભેદને કારણે તે બંને છૂટા પડી ગયા. ચોમાસાના ચાર મહિના બાદ કરતાં તે એક જગાએથી બીજા જગાએ એમ વિચર્યા કરતા. ગામડામાં કદી એક રાતથી વધારે નહોતા રહેતા અને શહેરમાં પાંચ રાતથી વધુ નહોતા રહેતા. એક દેકાણે પડી રહેતા સાધુ માટે કેવાં પ્રલોભનો ઊભાં થાય છે તેનો તેમને પાર્શ્વનાથના સાધુઓના જીવન ઉપરથી ખ્યાલ આવી ગયો હશે, એટલે એ બાબતમાં તે બહુ સાવચેત હતા. સૂત્રકૃતાંગમાં પણ સાધુને ન્યાં ન્યાં ઉપદેશ આપ્યો છે, ત્યાં ત્યાં અંતે આ શબ્દો આવે જ છે કે, “આમ કરતા કરતા તેણે મોક્ષ થતા સુધી વિચર્યું.”

આ પ્રમાણે બિશુજીવનમાં, તપશ્ચર્યામાં અને આત્મચિંતનમાં ચાર વર્ષ ગાળ્યા બાદ, ૧૩મે વર્ષે એક દિવસ પારસનાથની ટેકરીઓ પાસેના

*મહાવીરના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ થયું કહેવાય છે.

જૂંબક ગ્રામમાં તેમણે ઉતારો કર્યો હતો. ત્યાં એક જૂંતા મંદિરની આસપાસ ખેતર આવેલું હતું અને તેમાં યજ્ઞને ઋગ્વેદાલોકી નામની નદી વહેતી હતી. અપોરનો સમય હતો અને મહાવીર એક સાતવૃક્ષની છાયામાં ધ્યાનમગ્ન થઈ બેસી હતા. તેમને અઢી દિવસના ઉપવાસ થયા હતા. તે વખતે અચાનક જે પડદો તેમનામાં આવરણ ઝાંખું કરી રહ્યો હતો, તે સરી જતાં, તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેમની દીર્ઘ તપશ્ચર્યા સફળ થઈ. તેમનાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યને રૂંધનારાં કર્મોના છેક છેલ્લા અંશનો પણ નાશ થઈ ગયો અને તે મુક્ત બન્યા. બાકીનું જીવન તેમણે સફળતાથી ઉપદેશ કરવામાં અને અવજો માર્ગે ચડેલા કે મોહનિદ્રામાં પડેલા જનસમુદાયને જગાડવામાં કે સન્માર્ગે વાળવામાં ગાળ્યું. આમ વિચરતાં વિચરતાં ૭૨ મા વર્ષે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં, તે પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા.*

જેનો પોતાના ધર્મના ૨૪ તીર્થંકરો માને છે. મહાવીર એ ઝોવીસમા અને પાર્શ્વનાથ એ તેવીસમા. પાર્શ્વનાથ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૭૭ માં જનારસના ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજા અશ્વમેધને ત્યાં જન્મ્યા હતા એવી પરંપરા છે. તેમણે પણ ૩૦ વર્ષે સંસારત્યાગ કર્યો હતો અને ૮૩ દિવસનાં કોર તપ અને ધ્યાન પછી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પછી ઉપદેશાદિ દ્વારા ઘણાં મનુષ્યોને પોતાના પંથમાં લાવી, સો વર્ષની વયે દેહત્યાગ કર્યો હતો. તેમનો ધર્મ ચાતુર્યામસંવર કહેવાય છે. કારણ, તેમના ધર્મમાં અદિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ ચાર જ વ્રતો સ્વીકારવામાં આવ્યાં હતાં, અને બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો અપરિગ્રહ વગેરેમાં સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેમના મૃત્યુ પછી, મહાવીરના સમય મુધીમાં^૧ તે સંપ્રદાયના સાધુઓમાં તેને કારણે બ્રહ્મતા દાખલ થઈ ચૂકી હતી. તેથી મહાવીરે બ્રહ્મચર્યને પાંચમા વ્રત તરીકે દાખલ કર્યું અને ‘પ્રતિક્રમણ વિધિ’ એટલે ગુરુ આગળ દોષની કબૂલાત કરી

* જુઓ પુરતકને અંતે પરિશિષ્ટ.

૧ પાર્શ્વ-શુભદત્ત-હરિદત્ત-આર્યસુબદ્ર- પ્રબ-અને કેશિ, એવી સાધ્યપરંપરા છે. તેમાંના ઉત્તમ કેશિ એ મહાવીરના સમકાલીન હતા.

તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવાનો વિધિ વ્યાપિત કર્યો. આમ મહાવીરે નવો પંથ સ્થાપ્યો એમ કહેવાને બદલે પાર્શ્વનાથના ધર્મનો સંસ્કાર કર્યો એમ કહેવું વધુ ઉચિત છે. અને જૈન પરંપરા પણ મહાવીરને પાર્શ્વનાથની હારમાં ૨૪ માં તીર્થંકર તરીકે મૂકી, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે.

જૈન પરંપરા ઋષભદેવને જૈન ધર્મના આદિ તીર્થંકર માને છે. એટલું તો નક્કી કે મહાવીર અને પાર્શ્વનાથની પહેલાં પણ જૈન ધર્મ કોઈ સ્વરૂપમાં હશે જ. મહાવીર અને પાર્શ્વનાથ એ બંને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ હતી. બીજા બાવીસ તીર્થંકરોમાંથી ઋષભદેવ, અજિતનાથ અને અરિષ્ટનેમિ એ ત્રણનાં નામ યજુર્વેદમાં આવે છે. તેમજ ભાગવત પુરાણમાં, જૈન ધર્મના સંસ્થાપક ઋષભદેવનો ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ જૈન પરંપરા પાર્શ્વનાથની પહેલાંના ૨૨મ્ તીર્થંકર નેમિનાથને જ પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પહેલાં ૮૩, ૪૬૦ વર્ષ પૂર્વે નિર્વાણ પામેલા કહીને, ઐતિહાસિક કાલમર્યાદાનું દિર્ઘજ્ઞ દર્શન કરે છે.

પણ ઈર્ષ્યા થવા દેતા નથી. જગતના જ્યોતિષ તેવા મહાત્માની સમીપમાં રહીને ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું. તે મહાપુરુષો જગતને, જીવોની ગતિ-અગતિને, જન્મ-મરણને તેમજ પ્રાણીઓના પરલોકમાં થતા જન્મોને જાણે છે; ત્યાં જીવને ભોગવવાં પડતાં દુઃખો જાણે છે; કર્મ કેવી રીતે આત્મામાં દાખલ થાય છે, તેમજ તેને કેવી રીતે શક્તી શકાય છે તે જાણે છે; દૂંકમાં, દુઃખ તેમ જ તેનો નાશ, ઉભયને જાણે છે. તેવા પુરુષો જ 'ક્રિયાવાદ' શીખવવાને અધિકારી છે."

ક્રિયાવાદનું કાર્મિક આવું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨ માં આવેલું છે, તેટલા ઉપરથી આપણે મહાવીરના વાદનો કાર્મિક ખ્યાલ જાંધી શકીએ છીએ. તેમાં જીવ અને જગતની સામ્યતા જણાવી છે; તથા, જીવ કર્મો કરી શકે તેવો સ્વતંત્ર છે, અને દુઃખસુખ બીજા કાર્મનું કરાવ્યું થતું નથી, તે વસ્તુ સ્વીકારી છે. ઉપરાંત તેમાં, યંધને સત્ય અને વાસ્તવિક કહેવા છતાં આત્મતિક મોક્ષની શક્યતા પણ સ્વીકારી છે.

એ દૂંક વર્ણનમાંથી આપણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વીકારાયેલાં ૭ તત્ત્વો સહેજે તારવી શકીએ. તે સાતે તત્ત્વો ક્રિયાવાદને સ્થાપિત કરવા તથા તેને અનુકૂળ એવા સ્વરૂપમાં જ દર્શાવેલાં છે, એ આ ઉપરથી તરત દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ તો ક્રિયાની શક્યતા માટે તે ક્રિયાનો કરનાર (૧) એવન જીવ જોઈએ; અને પછી તે ક્રિયાના આધારરૂપ જગત અથવા (૨) અજીવ તત્ત્વ જોઈએ. તે જીવ નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય નથી, તેમ શબ્દિક પણ નથી. પરંતુ નિત્ય હોવા છતાં વિવિધ ક્રિયાઓ કરીને પાપી. પુણ્યશાળી, સુખી, દુઃખી વગેરે અવસ્થાઓ પામી શકે તેવો છે.*

*જીવ નિત્ય હોવા છતાં પરિણામી શી રીતે હોઈ શકે એવી ન્યાયશાસ્ત્રની દલીલને અહીં અવકાશ નથી. ક્રિયાવાદ સ્થાપનો હોય તો જીવ નિત્ય પણ હોવો જોઈએ અને પરિણામી પણ હોવો જોઈએ. અજીવ તત્ત્વ પણ, જીવનાં કર્મો ભોગવાઈ રહે ત્યાં સુધી ટકી રહે તેડું, એટલે કે, જીવની પેઠે નિત્ય માનડું જોઈએ. તે બંનેને કોણે સમર્થાં એવો પ્રશ્ન ઉભો કરવાની જરૂર નથી. કારણ, તે બંનેના કારણ તરીકે ઈશ્વરને માનીને પાછો તેને સ્વયંભૂ માનવો, તેના કરતાં જીવ અજીવ તત્ત્વોને જ સ્વયંભૂ માની લેવામાં શો વધો છે ?

જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં એટલે તે બંનેનાથી શક્ય બનતી ક્રિયાને કારણે જીવ કર્મયુક્ત બનવાનો. જૈન માન્યતામાં કર્મ એ બૌતિક રજકણ જેવી વસ્તુ છે. અને શુભઅશુભ દરેક પ્રકારની ક્રિયા વખતે તે સૂક્ષ્મ કર્મરજકણો આત્મામાં દાખલ થાય છે અને તેજવાળા શરીર ઉપર ધૂળ ચોટે તેમ તેને ચોટે છે. એ કર્મરજકણોથી જીવાત્માનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ મલિન થયેલું છે. ખીજા શબ્દોમાં, તે કર્મરજકણો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને આવરે છે, અને તેને કારણે જીવ વિવિધ વાસનાઓ અને અપૂર્ણતાઓવાળો બને છે. આમ વિવિધ ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મનો આત્મામાં ‘આસ્રવ’ થતો હોવાથી ત્રીજું તત્ત્વ તે ‘આસ્રવ.’ આસ્રવ એ જીવ અજીવ જેવો પદાર્થ ન હોવા છતાં તેને તત્ત્વ કહેવાનું કારણ એ છે કે, અહીં તત્ત્વનો અર્થ ‘મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી એવું જોય’ એવો લેવામાં આવ્યો છે. ‘આસ્રવ’ની વાસ્તવિકતા સ્વીકારે એટલે ‘બંધ’ની વાસ્તવિકતા પણ સ્વીકારવી જ જોઈએ. એટલે ‘બંધ’ એ ચોથું તત્ત્વ. પરંતુ પ્રખળ પુરુષાર્થથી કર્મરજને આવરી રોકી શકાય અને સમૂળગી નષ્ટ પણ કરી શકાય. એટલે ‘સંવર’ અને ‘નિર્જરા’ એ પાંચમું તથા ૬ ટું તત્ત્વ થયાં. અને કર્મરજ નષ્ટ થતાં આત્મા તેના બંધનમાંથી મુક્ત થાય, એટલે સાતમું ‘મોક્ષ’ તત્ત્વ પણ આવીને જીલું રહ્યું.

વાચક જોઈ શકશે કે આ તત્ત્વોની આખી સંકલ્પના તથા તેમનું સ્વરૂપ ન્યાયસાસ્ત્રની આવશ્યકતા અનુસાર નહિ, પરંતુ મોક્ષાર્થે પુરુષાર્થની શક્યતા બતાવવા અથવા ક્રિયાવાદની આવશ્યકતા અનુસાર કલ્પવામાં આવ્યાં છે. જે જન્માનામાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે ચર્ચવામાં આવતા હતા, તે જન્માનામાં આટલા સીધા સરળ સિદ્ધાંતો લઈને હાજર થવું, એ બારે ગદાદુરીની વાત છે. સાચે જ, જૈન તત્ત્વો એ જન્માનામાં ગોંધીજીના રેંટિયા જેવાં સામતાં હશે. અને છતાં વ્યાપક યંત્રયુગના વીસમી સદીના જન્માનામાં એ સીધા સાદા રેંટિયાને પ્રજા સમક્ષ ધરનાર મદાપુરુષની હિંમત વખાણવી કે તેની પાછળ રહેલું સત્ય વખાણવું ?

મહાવીર ભગવાને જે સિદ્ધાંતો પ્રજા આગળ રજૂ કર્યા, તેમાં કંઈ જ નવીન નહોતું. એ સિદ્ધાંતો ત્યાર આગમ્ય જુદા જુદા વાદોમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવેલા જ હતા. ઉપનિષદોમાં તેમાંનો એકેએક સિદ્ધાંત આવી ગયેલો જનાવી શકાય તેમ છે. છતાં, અગત્યની વસ્તુને બીજી બિનઅગત્યની અથવા તો અંતિમ અવસ્થાની તથા વીરલા જ અનુભવી શકે તેવી વસ્તુઓ સાથે બેળવી દેવાથી પ્રજાનો જે બુદ્ધિભ્રંશ થતો હતો, તે જોઈ લઈ, આવશ્યક વસ્તુઓ જ પ્રજા આગળ મૂકવાની વિચક્ષણતા અને કુશળતા જતાવનારે, નહું નથી ક્યું એમ પણ કેમ કહી શકાય? અને નહું હો કે ન હો, પણ તેમણે જે ક્યું તે કેટલું અગત્યનું હતું તે વિષે તો બે મત હોઈ શકે જ નહિ. તે મહા-વીરના પ્રજા પુરુષાર્થથી મેંકડોથી ગણાતા વાદીઓનાં અને હજારોની સંખ્યામાં ગણાતા તેમના અનુયાયીઓનાં નામ પણ અત્યારે હંમેશને માટે ભારત-વર્ષના ઇતિહાસમાંથી હુમ થઈ ગયાં છે.

અત્યારે, જૈન લોકોની જાતુઓ ન મરવા દેવા માટેની વધારે પડતી કાળજી જોઈ, તેમની ઓછી ઠેકડી નથી કરવામાં આવતી. તે વખતે પણ સમકાલીન બૌદ્ધો વગેરેએ તેમની ઓછી ઠેકડી નથી કરી. અગ્નિજ્વલતાં થતી હિંસાની કામ્યતા કદાચ આપણે સ્વીકારી શકીએ. પણ કંઈ હિંસાને અગ્નિજ્વલતાં થયેલી ગણવી તેને વિષે એકમત થવાય ખરું? અને તેનો દુરુપયોગ કરવા ઇચ્છનારાને એ સિદ્ધાંત હેઠળ જીટનાં જીટ ચાલ્યા જાય તેવા દરવાજા ન મળી આવે? સૂત્રકૃતાંગમાં જે વર્ણન મળે છે, તે ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કે, તે વખતે ભિક્ષુઓ અચૂક તે પ્રમાણે કરવા જ લાગ્યા હતા. એટલે ભગવાન મહાવીરે ઠેકડીનું જોખમ વડોરી લઈને પણ, શારીરિક ક્રિયાની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ ઉપર પણ વાચિક અને માનસિક ક્રિયા જેટલો જ ભાર મૂક્યો અને પ્રમાદ અથવા દુરુપયોગનાં ખારણાં હંમેશને માટે ગંધ કરી દીધાં.

એક દાખલો બસ થશે. તે વખતે ભિક્ષુસંઘોને ગૃહસ્થીઓ મોજન માટે નિમંત્રણ આપતા. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તેવાં નિમંત્રણો સ્વીકારતા. તે વખતે માંસાહાર તો પ્રચલિત હતો જ. એટલે ગૃહસ્થી ભિક્ષુઓના સત્કાર માટે સૂત્રકૃતાંગની ભાષામાં, ‘સ્થૂળ અને પુષ્ટ ઘેટા મારી, તેના માંસને મીઠું નાખી, તેલમાં તળી, પીપર ભભરાવી’ તૈયાર કરતા અને ‘તે માંસને સારી પેકે ઠાંસતા છતા, અમે પાપથી લેપાતા નથી,’ એવું તે ભિક્ષુઓ માનતા. અત્યારે પણ નિમેટ, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં અહિંસક બૌદ્ધો બજારમાં વેચાતું માંસ ખરીદી, પોતે અહિંસક રહેવાનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે બકરું કંઈ તેમણે પોતાને હાથે માર્યું નથી !

ભગવાન મહાવીરે એ વસ્તુનો તોડ એક જ સપાટે કાઢ્યો; અને તે, નિમંત્રણ સ્વીકારવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને. પોતે ગમે તે ઠેકાણે અચાનક જઈને જાબા રહેવું અને ગૃહસ્થે પોતાને માટે જે કંઈ તૈયાર કર્યું હોય, તેમાંથી વધુંઘટ્યું અથવા તે આપી શકે તેમ હોય તે મેળવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો. જૈનભિક્ષુઓ પાણી પણ સીધું જળાશયમાંથી લેતા નહિ. પરંતુ ખીજા કોઈ એ વાસણ વગેરે ધોવામાં વાપર્યું હોય તેવું — નિર્જીવ થયેલું — પાણી વાપરતા. ‘હં હં પાણી ન વાપરવું’ તેનો

અર્થ એ જ કે સજીવ પાણી ન પીવું. નિર્જીવ પાણીનો અર્થ સામાન્ય રીતે ઉદાજેલું — ગરમ કરેલું — પાણી એવો કરવામાં આવે છે.

આ ક્રિયાવાદીઓ સાથેની ચર્ચા સૂત્રકૃતાંગમાં ઠેર ઠેર આવેલી છે. અને તેના વિવિધ જવાબ જુદે જુદે સ્થળે આપેલા છે. પરંતુ છેક છેવટે, મહાવીર ભગવાન એક સીધા જવાબ આપી દે છે; અને તે એ કે, ખાસ વ્રત — નિયમ — લઈને જે જે પાપ કે હિંસાનો ત્યાગ મનુષ્યે નથી કર્યો, તે તે પાપ કે હિંસાને માટે મનુષ્ય જવાબદાર છે જ. 'વનસ્પતિ વગેરે જીવોમાં પાપપુણ્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ નથી એમ કહેવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે કેટલાક મૂઢ મનુષ્યોમાં સ્વપ્નામાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ હોતા નથી; છતાં તેઓ પણ તેમનાં બધાં કર્મો માટે જવાબદાર છે.' અન્ય ક્રિયાવાદીઓની સિધ્ધિલાતાના ઉપાય તરીકે જ મહાવીરભગવાનને સામી આટલી હદે તીવ્રતા અતાવવી પડી હશે, અને તેથી જ અહિંસામાં અનેક ધર્મો માનતા હોવા છતાં, એકલા જૈન ધર્મમાં જ પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર ઘટાડતા જવાનું, મુસાફરીની દિશાઓ નિયંત્રિત કરવાનું, તેમ જ ઉપભોગપરિભોગની વસ્તુઓ નિયત કરવાનું — એવાં વ્રતો માલૂમ પડે છે.

૧૦

અંતમાં આ અનુવાદ વિષે બે બોલ કહેવાની જરૂર છે :

આ અનુવાદ કરવામાં પો. જેકાબીના અનુવાદનો તેમજ પંડિત બેચરદાસે 'પુરાતત્ત્વ' ત્રિમાસિકમાં લખેલા લેખોનો ધણો ઉપયોગ કર્યો છે, તેની અત્રે નોંધ લેવી આવશ્યક છે. છતાં ઘણી જગ્યાએ યોગ્ય ભાગતા જુદા અર્થો પણ કર્યા છે; પરંતુ તે સખળ ભાગતાં પ્રમાણોને આધારે જ કર્યા છે. યોગ્ય સ્થળોએ નોંધ તથા ટિપ્પણ પણ આપ્યાં છે. તે વાચકને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

આ સૂત્રનાં અન્ય ગૂજરાતી ભાષાંતરો થયાં જાણ્યુંમાં નથી. સૂત્રકૃતાંગની ટીકાનો સળંગ અનુવાદ પાંચ ભાગમાં બહાર પડ્યો છે, પરંતુ તે સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનો અનુવાદ નથી. જૂની ટીકાઓમાં ટીકાકાર સૂત્રનો સળંગ અર્થ કદી નથી આપતા, પરંતુ અમુક શબ્દો ઉપર

વિવેચન કરે છે. ઉપર જણાવેલા અનુવાદમાં દીકાના અર્થ પ્રમાણે સૂત્રની નીચે શબ્દાર્થ પણ આપ્યો હોત, તો વાચકવર્ગને તે પુસ્તક કાંઈક ઉપયોગી થઈ પડત. દીકાના અનુવાદ વગેરે વિષે અહીં કશું કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું હતું તેમ, સૂત્રકૃતાંગમાં મોક્ષાર્થની સાથે સાથે જ પરવાદીઓના વાદોનું ખંડનમંડન છે. પરંતુ તેથી તેનું વાચન અરસિક બને તેવું નથી. આ ઉપોદ્ધાતમાં પરવાદીઓનો થોડોઘણો પરિચય મેળવી લીધા પછી તો તે ચર્ચા વળી વધુ રસિક થઈ પડવાનો સંભવ છે. મહાવીર ભગવાનના સાચા ઋણુની કિંમત તો તેથી જ આંકી શકાય તેમ છે, તે ઉપર જણાવી આવ્યા છીએ. સન્મતિતર્કના કર્તાએ તો પોતાના પુસ્તકને અતે જિનવચનને પ્રણામ કરતાં એ વસ્તુને જિનવચનની વિશિષ્ટતારૂપે જણાવી છે. પરવાદીઓની જાળમાંથી પ્રજ્ઞને બચાવી, તથા તેમના સિદ્ધાંતોનો સમન્વય બતાવી, જિન સિદ્ધાંતે લોકોની અને તે વાદીઓની પોતાની આંકી સેવા નથી બાળવી. એટલે આપણે પણ સન્મતિકારના શબ્દોમાં જ ભક્તિભાવે જિન સિદ્ધાંતને આપણા પ્રણામ નિવેદિત કરી, આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ.

મંદ મિચ્છાદંસણસમૂહમદ્યસ્ય અમયસારસ્સ ।

જિણવચણસ્સ મગવઓ સંવિગ્ગસુહાદિગમ્મસ્ય ॥

સન્મતિ ૦ ૬૧ ॥

—મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ, અમૃત આપનાર, અને મુમુક્ષુઓ વડે

અનાપાસે સમજી શકાય એવા પૂજ્ય જિનવચનનું ભદ્ર હો!

પરિશિષ્ટ ૧

શ્વેતાંબરોના ૪૫ આગમ ગ્રંથો

૧૧ ‘અંગ’ ગ્રંથો

- *૧. આચારાંગ સૂત્ર (આચારાંગ) : સાધુઓના આચાર, ઝોચર, વિધિ, વિનય, ભાષા, સંયમ, આહારિની માત્રા વગેરે.
૨. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર (સૂત્રગડાંગ) : આ ગ્રંથ પોતે જ.
૩. સ્થાનાંગ સૂત્ર (ઠાણાંગ) : જૈન ધર્મના પદાર્થોની સંખ્યાનુક્રમે ગણના અને વ્યાખ્યા.
૪. સામવાયાંગ સૂત્ર :
- *૫. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્ત્યંગ (વિચારપત્રત્તિ) : “વાહો અને કયાઓ” દ્વારા જીવ આદિ તત્ત્વોની પ્રરૂપણા.
- *૬. જ્ઞાતાધર્મકથાંગ (નાયાધર્મકહાઓ) : કયાઓ અને ઉદાહરણો દ્વારા ધર્મનો ઉપદેશ.
- *૭. ઉપાસકદર્શાંગ (ઉપાસગદર્શાઓ) : જૈન ધર્મના ૧૦ ઉપાસકોનાં જીવન.
- *૮. અંતકૃદર્શાંગ (અંતગડદર્શાઓ) : કર્મફલ કરનાર દરેક સાધુઓની કથા.
- *૯. અનુત્તરોપપાતિકદર્શાંગ (અનુત્તરોપવાહયદર્શાઓ) : સર્વોચ્ચ સ્વર્ગ પામેલા દરેક આચાર્યોની કથા.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ (પન્ડાવાગરણાઈ) : પાંચ મહાપાપો અને પાંચ મહાવ્રતોનું વર્ણન.
- *૧૧. વિપાકસૂત્રાંગ (વિવાગસૂત્રમ) : કર્મફળના ભાગ વિષેની કથાઓ.

બારમું ‘અંગ’ દષ્ટિવાદ (દિષ્ટિવાચ) જે સુષ્પ્ત થઈ ગયેલું કહેવાય છે, તેના વિષયોનું વર્ણન બીજા ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે. તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ ભાગ છે :

(ક) પરિક્રમ : સૂત્રોનો અર્થ બરાબર સમજવા માટેની પૂર્વતૈયારીઓ. દિગંબરોને મતે તેમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, જંબુદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને સાગરો તથા જીવ અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું વર્ણન છે.

(છ) સૂત્ર : તેમાં સાચા અને ખોટા વાહો દેખાડનાર સૂત્રો છે.

* આ સૂત્રોનો અનુવાદ આ ગ્રંથાવલીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

(ગ) અનુયોગ : તેમાં ધાર્મિક મહાપુરુષોની કથાઓ છે.

(ઘ) પૂર્વગત : આ વિભાગમાં પહેલાં જણાવેલાં ૧૪ પૂર્વેના સમાવેશ થાય છે. તે દરેકના વિષયો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે : જીવ, પુદ્ગલ, કાલ વગેરે દ્રવ્યનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય; તત્ત્વો, પદાર્થો અને દ્રવ્યો; જીવાદિકની તથા ચક્રવર્તી, બળદેવ આદિની રાક્ષિ; સપ્તભંગીથી જીવાદિ દ્રવ્યોની વિચારણા; સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન; સત્ય અને અસત્ય ભક્ષા; આત્માનું નિશ્ચય અને વ્યવહારનયથી સ્વરૂપ; કર્મ; પ્રત્યાખ્યાન-મત, તપ આદિ, સમિતિ, શુભિ; અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ અને વિજ્ઞાનો; કલ્યાણરૂપ ફલમાં કારણ ૬૩ રાસાકા પુરુષોની જીવનકથા; ઔષધ; પ્રાણોનું સ્વરૂપ; સંયમાદિ ક્રિયાઓ; લોક અને તેમનું ગણિત.

(ઙ) ચૂલિકા : તે ટીકા જેવી છે. દિગંબરોને મતે તેમાં જળ થંભાવવાની, તેમાંથી પાર નીકળવાની, અગ્નિને ખાવાની, મંત્રસાધનાથી દૂર દેરા જઈ રાકવાની, ચમત્કારો કરવાની, સિંહ, હાથી વગેરેનું રૂપ ધારણ કરવાની, વનસ્પતિ અને ધાતુનાં રૂપ બદલવાની અને આકાશમાં ઊડવાની વગેરે જુદી જુદી સિદ્ધિઓ મેળવવાની વિદ્યાઓનું વર્ણન છે.

૧૨ ઉપાંગો

૧. ઔપપાતિક (ઓપવાઇય) : મહાવીરનાં દર્શને કોણિક રાજ ગયેલો તેનું અને દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી રાકાય તેનું વર્ણન.

૨. રાજપ્રક્રીય (રાયપસેણુદ્દજ્જ) : પાર્શ્વનાથના અનુયાયી કરિએ, પ્રદેશી રાજને જૈનધર્મમાં આવ્યો; પછી તે સૂર્યાભિ નામનો દેવ થયો અને તેણે મહાવીરનું સન્માન કર્યું, તેની કથા.

૩. જીવાભિગમ : જગતનું અને તેમાં વસતા જીવોનું વર્ણન.

૪. પ્રજ્ઞાપના (પત્રવણા) : જીવનાં રૂપ, ગુણ વગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન.

૫. સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ (સુરિયપત્તિ) : સૂર્ય અને ગ્રહનક્ષત્રનું વર્ણન.

૬. જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ (જમ્બુદીવપત્તિ) : જમ્બુદ્વીપનું અને પ્રાચીન રાજ્યોનું વર્ણન.

૭. ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ (ચંદ્રપત્તિ) : ચંદ્ર અને ગ્રહનક્ષત્રોનું વર્ણન.

૮. નિરયાવત્રી : જે દરા કુમારો ઓરમાન બાઈ રાજ કુણિક સાથે મળી, પોતાના દાદા વૈરાલીના રાજ ચેટક સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યા, માર્યા ગયા, અને નરકમાં ઊપજ્યા, તેમનું વર્ણન.

૯. કલ્યાવત્સિકા (કલ્યાવત્સિકાઓ) : એ જ રાજના પુત્રો સાધુ થયા અને વિવિધ સ્વર્ગમાં ગયા તેનું વર્ણન.

૧૦. પુષ્પિકા : (પુષ્પિકાઓ) : જે દેવોએ મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વજન્મની કથાઓ.
૧૧. પુષ્પચૂલિકા : (પુષ્પચૂલિકાઓ) : ઉપરના જેવી જ કથાઓ.
૧૨. વૃષ્ણદશા : (વન્દિદશાઓ) : તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિએ વૃષ્ણવંશના દશ રાજાઓને જૈન ધર્મમાં આણ્યા એની કથા.

૧૦ પ્રકીર્ણ

૧. ચતુરાસરણ (ચતુસરણ) : પ્રાર્થના અને પ્રાયશ્ચિત્ત વિધે.
૨. આતુર પ્રત્યાખ્યાન (આકુર પચ્ચકખાન) : જ્ઞાનીઓના અંત સમયના પ્રયત્નો.
૩. ભક્તપરિજ્ઞા (ભક્તપરિવૃણ) : ઉપરના વિષયને લગતો વિધિ.
૪. સંસ્તારક (સંધારક) : મૃત્યુની ઇચ્છાએ જ્ઞાનીઓ જે કુશાસન ઉપર સૂતા તેનું વર્ણન.
૫. તંદુલવેતાલિકા (તંદુલવેયાલિયા) : શરીરવિદ્યા, અર્ભવિદ્યા ઇત્યાદિ.
૬. ચન્દ્રવેધક (ચન્દ્રાવિન્યય) : ગુરુશિષ્યના ગુણો, પ્રયત્નો ઇત્યાદિ.
૭. દેવેન્દ્રસ્તવ (દેવિન્દ્રત્યવ) : સર્વર્ગના રાજાઓની ગણના.
૮. ગણિવિદ્યા (ગણિવિજ્ઞા) : ક્ષિતિ, ન્યોતિષ ઇત્યાદિ.
૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન (મહાપચ્ચકખાન) : પ્રાયશ્ચિત્ત ઇત્યાદિ.
૧૦. વીરસ્તવ (વીરત્યવ) : મહાવીરની નામાવલી.

૧ ઉદ્દસૂત્રો

૧. નિશીય (નિસીહ) : સાધુઓના ધર્મો અને દોષોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો.
૨. મહાનિશીય (મહાનિસીહ) : પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત.
૩. વ્યવહાર (વવહાર) : સાસનના વિધિ.
૪. આચારદશા : (આચારદશાઓ) અથવા દશાશ્રુતસ્કંધ : આચારના વિધિ. આ ગ્રંથનો નવમો અધ્યાય ભદ્રબાહુ રચિત ' કલ્પસૂત્ર ' છે. તેમાં તીર્થંકરોનાં જીવનચરિત્રો, સાધુઓના આચાર વિષયક નિયમો તથા સંપ્રદાયોનાં નામોનું વર્ણન છે.
૫. જુદલકલ્પસૂત્ર : સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટેના વિધિ.
૬. પચ્ચકલ્પ (પચ્ચકખ) : ઉપર પ્રમાણે કેટલાક જીવકલ્પને ઇહું ઉદ્દસૂત્ર કહે છે.

૨ સૂત્રો

૧. નંદિસૂત્ર : જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનું વર્ણન.
૨. અનુષોગદ્વારસૂત્ર (અનુષોગદ્વાર) : વિદ્યાસર્વસ્વનું વર્ણન.

૪ મૂલસૂત્રો

૧. ઉત્તરાધ્યયન (ઉત્તરજ્ઞયન) : સિદ્ધાંતો ઉપર કથાઓ, દૃષ્ટાન્તો, ઉપમાઓ, સંવાદો અને ઉપદેશો.
 ૨. આવશ્યક (આવરસય) : દિનચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ છેત્યાદિ.
 ૩. દશવૈકાલિક (દસવેયાલિક) : સાધુછવનના નિયમો.
 ૪. પિંડનિર્ધુક્તિ (પિંડનિર્મુક્તિ) : સાધુઓએ દાન સ્વીકારવાના વિધિ. કેટલાક તેને ઓધનિર્ધુક્તિ પણ કહે છે.
- આ ૪૫ ઉપરાંત બીજા ૨૦ પ્રકીર્ણ, ૧૨ નિર્ધુક્તિ અને બીજા કેટલાક મંથો ઉમેરીને એકંદરે ૮૪ ધર્મમંથોની ગણના પણ કરવામાં આવે છે.
- સ્વેતાંબરોમાં પણ, સ્થાનકવાસી^૧ સંપ્રદાયવાળા દશ પ્રકીર્ણો તથા છઠ્ઠા છેદસૂત્રને અને પિંડનિર્ધુક્તિને પ્રમાણભૂત નથી માનતા. તેમના ધર્મમંથોની સંખ્યા એ હિસાબે ૩૨ છે

૧. એ સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજના વિરોધમાંથી ઉદ્ભવેલો. ઈ. સ. ૧૪૭૪ના અરસામાં અમદાવાદના લોંકારાહે પ્રતિમાપૂજનનો વિરોધ કર્યો. અને ત્યાર બાદ તેમના પંથના ફાંટા તરીકે સ્થાનકવાસી કે દ્વંદ્વિયા સંપ્રદાય ઊભો થયો. લોંકારાહ વ્યવહારસૂત્રને પણ આગમમંથ તરીકે નહોતા સ્વીકારતા.

પરિશિષ્ટ ૨

દ્વિગંબરોની માન્યતા પ્રમાણે આગમ ગ્રંથો

જે પ્રાચીન ગ્રંથો હુમ ઘડી ગયા છે, તેમને સ્થાને દ્વિગંબરોએ કેટલાક અર્વાચીન ગ્રંથોને પ્રમાણભૂત સિદ્ધાંતગ્રંથો તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તેમના ચાર વર્ગ છે : (૧) ઇતિહાસ, (૨) વિશ્વવ્યાખ્યાન, (૩) તત્ત્વજ્ઞાન, (૪) નીતિ. આ ચાર વર્ગને દ્વિગંબરો ચાર વેદ કહે છે. એ બધા ગ્રંથો ઈ. સ. ૬૦૦ની પૂર્વે રચાયેલા છે. તે ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ઇતિહાસ (પ્રથમાનુયોગ) : રવિસેનનું પદ્મપુરાણ (ઈ. સ. ૬૫૦ ?), જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ અને આદિપુરાણ (૭૮૩); શુલ્બદનું ઉત્તર-પુરાણ (૮૭૬.)
૨. વિશ્વવ્યાખ્યાન (કરણાનુયોગ) : સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્યોત્ષ્ણવલ. -
૩. તત્ત્વજ્ઞાન (દ્રવ્યાનુયોગ) : કુંદકુંદનાં પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાય; હમારવાતિનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, અને સમન્તભદ્ર (૬૦૦), પૂજ્યપાદ (૭૦૦), અક્લંક (૭૫૦), વિદ્યાનન્દ (૮૦૦) વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ; સમન્તભદ્રની આત્મભીર્મસા (૬૦૦), અને અક્લંક, વિદ્યાનન્દ વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ.
૪. નીતિ (ચરણાનુયોગ) : વટેઉરનો મૂલાચાર અને ત્રિવર્ણચાર; સમન્ત-ભદ્રનો રત્નકરણકાવકાચાર (૬૦૦).

મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ

ખંડ ૧ લો

અધ્યયન ૧ લું^૧

જુદા જુદા વાદો

૬

“જીવના બંધનનું કારણ જાણી, તેને દૂર કરવું જોઈએ.”

એ પરથી જંબુસ્વામીએ શ્રીસુધર્મસ્વામીને પૂછ્યું : “મહારાજ ! મહાવીર ભગવાને બંધન કોને કહ્યું છે ? અને શું જાણવાથી તે ટળે ?” [૧]

શ્રીસુધર્મમાંએ ઉત્તર આપ્યો :— હે આયુષ્યમન ! ત્યાં સુધી માણસ જડચેતન^૨ વસ્તુઓમાં થોડીધણી પણ પરિગ્રહપ્રતિવાજો^૩ હોય છે, કે બીજાના પરિગ્રહમાં અનુમતિવાજો છે, ત્યાં સુધી તે દુઃખમાંથી છુટી શકતો નથી. કારણ કે આસક્તિવાજો—પરિગ્રહી મનુષ્ય પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવામાં તેને સંરક્ષવામાં કે ભોગવવામાં અવસ્ય અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, કે બીજા પાસે કરાવે છે, કે કરનાર કોઈને અનુમતિ આપે છે; આમ તેનું વેર વધ્યે જાય છે. પોતાના કુળમાં^૪ કે સર્ગાસંબંધીમાં મમતાવાજો મનુષ્ય, નવી નવી આસક્તિઓ વધારતો છેવટે નાશ પ્રાપ્ત છે. ધન વગેરે પદાર્થો કે સર્ગાસંબંધી થોડાં જ તેને કર્મફળ ભોગવવામાંથી બચાવી શકવાનાં હતાં કે, તેનું શરણ ચર્ચ શકવાનાં હતાં ?

૧. ભદ્રબાહુ નિર્ધુક્તિના મત પ્રમાણે આ પ્રથમ અધ્યયનમાં કયા કયા વાદો કહેલા છે, તેની વિગત માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતિ દિગ્વિષ્ટન^૧. ૧

૨. મૂળ : ચિત્તશાન્ અને અચિત્ત । જ્ઞેન માન્યતા પ્રમાણે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વગેરે જડ દેખાતા પદાર્થો પણ જીવ્યુક્ત તો છે જ; પરંતુ તેઓમાં ચિત્ત ન હોવાથી, પુરુષાર્થ સાધવાની શક્તિ નથી

૩ એટલે કે આસક્ત. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૭. ૧૨ : મૂર્છા પરિગ્રહઃ । “પદાર્થોમાં આસક્તિ તેનું નામ પરિગ્રહ”

૪ શીલાંકદેવ રીકાર (વિ. સં. ૯૩૩) કલના દાખલા તરીકે સોડા વગેરે [સાષ્ઠકુલારી] જણાવે છે.

આમ જાણીને, બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પોતાના જીવનનું સાચું મહત્ત્વ વિચારી, આવાં કર્મબંધનનાં કારણોથી દૂર રહે છે. [૨-૫]

પરંતુ આ સદ્બોધને^૧ ન ગણકારી, કેટલાક અજ્ઞાન શ્રમણો ને બ્રાહ્મણો^૨ પોતપોતાને કાવતા મતમતાંતરોને વળગી રહે છે, અને કામભોગોમાં રાચ્યા કરે છે. કેટલાક કહે છે કે, ‘આ જગતમાં જે છે તે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ જૂતોમાત્ર છે.’^૩ (આત્મા જેવી કોઈ જુદી વસ્તુ નથી, કે જેને કરેલાં કર્મનાં ફળ પરલોકમાં ભોગવવાં પડવાનાં હોય. માટે આ પંચજૂત જ્યાં સુધી શરીર રૂપે સ્થિત છે, ત્યાં સુધી મારો, કાપો, ખોદો, બાજો, ગમે તે કરો — પણ સુખ ભોગવો. આ જગતથી પર ખીન્ને કોઈ પરલોક નથી, કે જન્મ નથી.) [૧-૭]

કેટલાક એવું માને છે કે, એ પાંચમહાજૂતો (શરીરાકારે પરિણુત થાય છે, ત્યારે તેઓ)માંથી એક ચેતન દેહી-આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યેક શરીર દીઠ આજો જુદો આત્મા છે. પંચજૂતો શરીરાકારે રહે છે ત્યાં સુધી જ આત્મા રહે છે, અને પંચજૂતો શરીરાકારે નાશ પામતાં, તેનો પણ નાશ થાય છે. (મરેલા શરીરને ઠાંડીમાં બાંધી ચાર જણા ઉપાડી ગય છે, અને બાળી નાખે છે. તે બળી ગયા પછી જૂખરા રંગનાં હાડકાં બાકી રહે છે, — અને પેલા ચાર જણા ઘેર પાછા ફરે છે. આમ શરીરના નાશ પછી શરીરથી જુદો એવો આત્મા બાકી રહેતો નથી, કે જેને પરલોકમાં કર્મફળ ભોગવવાં પડે. માટે જ્યાં સુધી શરીર છે, જીવ છે, ત્યાં સુધી મારો કાપો — ગમે તે કરો, પણ સુખ ભોગવો.) જ્ઞાની

૧. મૂળમાં ‘અંધો’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ સિદ્ધાંતો પણ થાય, તેમજ જૈન આગમઅંધો પણ થાય.

૨. બૌદ્ધ મંથાની પેઠે અહીં પણ યમજ્ઞાદ્વાજ એવો ભોગો શબ્દ, “જુદા જુદા પંથોના પ્રચારક” એવા સામાન્ય અર્થમાં જ વપરાયો છે.

૩. મૂળમાં આ મતનું કોઈ નામ નથી. બીજા ખંડમાં (૨. ૧. ૨૦) આ મતને મૂળમાં ‘પંચમહાભૂતિક’ તરીકે ઉલ્લેખ્યો છે. નિર્ધુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ (ઈ. સ. પૂ. ૨૯૭ કે ઈ. સ. પૂ. ૪થું સૈકું.) આ વિભાગને ‘પંચમહાભૂત’ નો કહ્યો છે અને દીકાકાર શીલાકહેવે આને ચાર્વાક કે બાહુરૂપત્ય મત કહ્યો છે.

હો કે અગ્નિ હો, શરીર છે ત્યાં મુખી છે; શરીરના નાશ પછી નથી. પુનર્જન્મ કોઈ પામતું નથી. આમ આ લોકથી પર ખીન્ને કોઈ લોક (અથવા જન્મ) નથી; એટલે (પછીથી જેનું ફળ ભોગવવું પડે છે એવું) પુણ્ય પણ નથી કે પાપ પણ નથી. શરીરનો નાશ થતાં શરીરી (કહેવાતા જીવ)નો પણ નાશ થાય છે.^૨ [૮, ૧૧, ૧૨]

ખીજ કેટલાક મંદબુદ્ધિવાળા આસક્ત લોકો એમ જણાવે છે કે, ‘ધડો, કીંકડું, ઇંદ આદિરૂપે એક જ માટી જેમ અનેકરૂપ દેખાય છે, તેમ જ આ પશુપક્ષી, વનસ્પતિ આદિ અનેક રૂપે દેખાતું વિશ્વ એક આત્મારૂપ જ છે.’ (પરંતુ તેમનું કહેવું સાચું હોય, તો પછી) ‘પાપકર્મ’ કરનારને પોતાને જ તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે — ખીજ બધાને નહીં — (એ નિયમ શી રીતે ધરી શકે?)^૨ [૯-૧૦]

કેટલાક ખીજ ધૂષ્ટતાપૂર્વક કહે છે કે, ‘કરવા-કરાવવા વગેરેની ક્રિયાઓ આત્મા નથી કરતો. એ તો અકર્તા છે!’^૩ [૧૩]

૧. મૂળમાં આ વાદનું કશું નામ નથી. પરંતુ નિર્યુક્તિકાર તેમજ ટીકાકાર બંને આ વાદને ‘તત્ત્વવત્શરીરવાદ’ કહે છે. આ વાદનું વધુ વર્ણન આગળ ૨-૧, ૧૫-૧૯માં આવે છે. ત્યાં તેને મૂળમાં જ તે નામે હલ્લેખેલો છે. આની અને આવાંકમતની વચ્ચેના તફાવત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિભૂ નં. ૨

૨. મૂળમાં આ મતનું નામ નથી. નિર્યુક્તિકારે આ વિભાગને ‘એકાત્મક’ કહ્યો છે. ટીકાકારે આને એકાત્મ-અદ્વૈત-વાદ કહ્યો છે. અહીં મૂળમાં આત્માને બંદલે ‘વિદ્વાન્’ શબ્દ છે. પરંતુ આગળ ૨-૧, ૨૫-૨૮ માં આત્માને માટે ઈશ્વર તથા ‘પુરુષ’ એ બે શબ્દો વાપર્યાં છે. એ ત્રણે શબ્દો એકાર્થક જ છે, અને તે સિદ્ધાંત વેદાંતીઓના એકાત્મવાદને જ અભિલેષ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૩. નિર્યુક્તિકાર આ મતને ‘અકારકવાદ’ કહે છે. ટીકાકાર આને ‘સાંખ્ય’ કહે છે. મૂળમાં તેનું નામ નથી. આગળ ૧-૧-૩, ૬ માં પણ સૈશ્વર સાંખ્ય મત અને નિરીશ્વર સાંખ્ય મતને હલ્લેખ આવે છે એમ કહી શકાય. સાંખ્ય મતે ચેતન આત્મા છે, પણ તે નિર્યુક્તિ-અકર્તા છે. આત્મા હવરાંત પ્રકૃતિ નામનું ખીજનું જડતત્ત્વ છે. તે ચિત્ત, શરીર, જગતના પદાર્થો આદિરૂપે પરિણામે છે જડ ચિત્ત આત્માના સાન્નિધ્યથી ચેતન હોય તેમ લાગે છે; તથા ચિત્તનાં પરિણામો આત્મામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે — નિર્મળ સ્ફટિકમાં વિના ઇચ્છાએ

આ પ્રમાણે કહેનાર લોકોને સદ્ગતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓના કીડા જેવા એ અખોધ લોકો વધારે ને વધ અંધારામાં ખૂંચે જાય છે. [૧૪]

વળી બીજા કેટલાક બ્રમ-વાદો તને કહ્યું. કેટલાક કહે છે 'જ તત્ત્વો છે: પાંચ મહાભૂત ને આત્મા, અને તે બધાં શાસ્ત્ર છે. એમાંના એકેનો નાશ સ્વતઃ કે પરતઃ થતો નથી. અને વસ્તુ અસત્ છે—છે જ નહિ—એ ઉત્પન્ન જ ક્યાંથી થાય આમ બધા પદાર્થો સર્વથા નિત્ય છે.'^૨ [૧૫-૧૬] અને કેટલાક દોડદોડાવા

પાસેના લાલ ફૂલનું પ્રતિબિંબ પડે તેમ. ચિત્તનાં પરિણામો પોતાનાં ન હોવા છતાં પોતાનાં માનવાં—એ આત્માનો ભોગ અથવા બંધ છે. આમ તે મત પણ પોતાની રીતે મોક્ષ માટેનો પ્રયત્ન તથા સુખી દુઃખી એવા બેદવાળું જગત ઘટાવે છે, એટલે તેને અકારકવાદી ન જ કહેવાય; પરંતુ જૈનદર્શનનો વેદાંતની જેમ તેની સામે એવો આક્ષેપ હોય એમ લાગે છે કે, આત્માને નિર્ગુણ-અકર્તા કહ્યા કરવાથી, અને પછી પાછા જડ ચિત્તના વિકારોનો આત્મામાં અવિવેક માનવાથી સરવાળે ગોટાળો અને ગેરસમજ બધાં થાય છે, અને લોકો અક્રિયાવાદી બને છે. તેના કરતાં આત્માને કથંચિત્ કર્તા માનીને ચાલવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. બૌદ્ધાદિમત પણ એ પ્રમાણે ક્રિયાવાદી હોવા છતાં, તેમના અનાત્મવાદ, દલિલક્રવાદ, શાસ્ત્રવાદ જેવા સિદ્ધાંતોને કારણે અક્રિયાવાદના પોષક બનતા હોઈ, અક્રિયાવાદીપણાનો આક્ષેપ પામે છે

૧. 'દીકાકારે લોકસ્તેષાં કુતઃ સ્વાત્' એ યદનો એવો અર્થ કયો છે કે, 'કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી' એવા વિચિત્ર રૂપવાળો આ સંસાર તે બધાને મતે શી રીતે ધરી શકે? કારણ કે, ચાર્વાક મત અનુસાર પાપપુણ્યનાં ફળ જન્મ-જન્માંતરમાં ભોગવનાર કોઈ સ્થાયી આત્મા જ ન હોય, અથવા એકાત્મવાદીના કહ્યા પ્રમાણે એક આત્મા સિવાય બીજું કંઈ જ ન હોય, તથા સાંખ્યવાદીના કહ્યા પ્રમાણે આત્મા અકર્તા જ હોય, તો પછી જન્મથી જ કોઈ સુખી અને જન્મથી જ કોઈ દુઃખી એવા બેદવાળું આ જગત શી રીતે ધરી શકે?

૨ નિર્ધુક્તિકાર આને આત્મવ્યવહારી કહે છે. દીકાકાર તેને શેવાધિકારી (વૈશેષિક) કે સાંખ્ય મત હોવાનું જણાવે છે. મૂળકારે બીજા કુતરકંધમાં (૨. ૧ ૨૨) આ મતને પંચમહાભૂતિક મતની સાથે જણાવેલો છે. બૌદ્ધ શ્રેયોમાં પકંધ કચ્ચાચનનો જે અન્યોન્યવાદ છે, તે આ વાદને મળતો છે. તે પણ કહે છે કે, " આ પદાર્થો કોઈએ કરેલા કે કરાવેલા, નિર્માણ કરેલા કે કરાવેલા

મૂર્ખાઓ કહે છે, “ક્ષણે ક્ષણે ઊપજતા ને નાશ પામતા રૂપાદિ પાંચ સ્કંધો^૧ સિવાય બીજો એકે (આત્મા જેવો) પદાર્થ જ નથી; પછી; એ હેતુવાળો છે કે હેતુ વિનાનો છે, બધાંથી ભિન્ન છે કે એકરૂપ છે, એવો કશી જાતનોય વાદ જ શો? પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ — આ ચાર ‘ધાતુઓનું’^૨ રૂપ (એટલે કે શરીર, તેમ જ આ સંસાર) બનેલ છે.”^૩ [૧૭-૧૮]

અને વળી, આ બધા જ વાદોએ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, ‘ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, કે સંન્યાસી, જે કોઈ અમારા સિદ્ધાંતનું શરણ લેશે, તે સર્વ દુઃખોમાંથી છૂટશે.’ [૧૯]

નથી. તેઓ વધ્ય, કૃતસ્થ અને સ્તંભ પ્રમાણે અચલ છે તે હાલતા નથી, બદલાતા નથી, એકબીજાને ત્રાસદાયક થતા નથી, તથા એકબીજાનું સુખ-દુઃખ અથવા બને કંઈપણ કરી શકતા નથી એમનો મારનાર, મરાવનાર, સાંભળનાર, કહેનાર, બાણનાર કે વર્ણવનાર કોઈ પણ નથી. જે તીર્થ સ્થલ વડે કોઈનું ઠોકું કાપે છે, તે કોઈનું પણ જીવિત હરણ કરતો નથી. આ સાત પદાર્થોની વચલી જગામાં રાસ્ટ્રોએ પ્રવેશ કર્યો છે, એટલું જ સમજવું જોઈએ.”

સૂત્રકૃતાંગમાં બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આ વાદી લગભગ એ જ શબ્દો કહે છે. ‘એ પદાર્થો અનિર્મિત, અનિર્માપિત, અકૃત, અકૃત્રિમ, અનાદિક, અનિધન, અવધ્ય, અપુરોહિત, સ્વતંત્ર અને -શાશ્વત છે. માણસ ખરીદે-ખરીદાવે, મારે-મરાવે, રંધે-રંધાવે, અરે તે માણસોને વેચે કે કાપી નાખે — તો પણ તે કશું ખોટું કરતો નથી!’

આમ આત્મા માનવા છતાં, તેને કોઈ પણ જાતની અસરવાળો ન માનવાથી આ મત પંચબૃતવાદ જેવો નાસ્તિકવાદ માની, મૂળકારે તેને પંચ-બૃતવાદ સાથે જ નાખ્યો હોય તો નવાઈ નથી. વૈશેષિક મત તો ક્રિયાવાદી મત કહેવાય, એટલે તે મત અહીં અભિપ્રેત ન હોય.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. ધારણ કરે છે, પોષે છે, માટે તે તરવો ‘ધાતુ’ કહેવાય છે

૩. મૂળમાં આ મતનું નામ નથી નિર્ધારિતકાર એ બંને શ્લોકમાં વર્ણવેલા વાદને ‘અક્ષવાદ’ એવું એક જ નામ આપે છે. દીકાકાર ૧૭મા શ્લોકના વાદને ‘બૌદ્ધ’ અને ૧૮મા શ્લોકના વાદને ‘બૌદ્ધવિરોધ’ તરીકે ઉલ્લેખે છે.

હું તને કહું છું કે, આ બધા વાદીઓને નથી ખબર સાચા જ્ઞાનની^૨ કે નથી જ્ઞાન સાચા ધર્મનું, પરિણામે તેઓ આ સંસારસાગર નથી તરી શકતા; અને ગર્ભ-જન્મ-દુઃખ-મૃત્યુ-વ્યાધિ-તથા વૃદ્ધાવસ્થાથી ભરેલા આ સંસારચક્રમાં આંટા ખાતા દુઃખ ભોગવ્યા જ કરે છે. જ્ઞાત-પુત્ર જિનેશ્વર મહાવીરે કહ્યું છે કે, તે બધા લોકો સારીનરસી યોનિઓમાં ભ્રમતા અનેક વાર જન્મશે અને મરશે. [૨૦-૨૭]

એમ હું કહું છું.

૨

વળી કેટલાક જાણવા જોવા મિથ્યાવાદો તને કહું. કેટલાક^૨ કહે છે:- “બધા જુદા જુદા જીવો જે સુખ કે દુઃખ અનુભવે છે, અથવા પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ થાય છે, એ બધું કાંઈ જીવનું જ્ઞાતે ક્યું થતું નથી.”^૩ અર્થાત્ એ બધાનો કતા જીવ પોતે નથી; તો બીજો કોણ^૪ હોય? જીવો એ બધું સુખદુઃખ અનુભવે છે, તે ‘સાંગતિક’ છે — નિયતિને લીધે થાય છે; અર્થાત્ જેમ બનવાકાળ હોય તેમ બન્યા કરે છે.” વળી પોતાને પંડિત માની, બીજી અનેક ધૃષ્ટ દ્રશ્યનાઓ તે અક્ષત-બહારના^૫ લોકો દોડાવે છે; ને તે સુજ્ઞ ઉન્માર્ગી આચરણ કરી કરીને, દુઃખમાંથી છૂટી શકતા જ નથી. એ ધર્મડી લોકોને એટલું જ જ્ઞાન નથી કે, સુખદુઃખમાં તો દૈવ તેમજ પુરુષાર્થ^૬ એ બેઉ કારણો સંકળાયેલાં હોય છે. [૧-૫]

૧. મૂળમાં ‘સંધિ’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ટીકાકાર હરોત્તરપદાર્થપરિજ્ઞાન જણાવે છે.

૨. આજીવિક ગોશાસકના મતના નિયતિવાદીઓ જુઓ ઉપોદ્ધાત પા ૨૭

૩ ‘જેમ કે કોઈ મહેનત કરે છે તો પણ પૈસાદાર થતો નથી, અને કોઈ વગર મહેનતે ચમન ઉડાવે છે.’ ટીકા.

૪. અથવા કાલ, ઈશ્વર વગેરે.

૫. મૂળ ‘પાસથા’ છે. તેનો ‘પાશ્વર્ય’ એટલે કે પડખે — બહાર રહેનારો એવો અર્થ થાય, તેમ જ ‘પાશર્ય’ એટલે કે બાંધનમાં અટવાયેલા એવો અર્થ. પણ થાય.

૬. પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો આજે ફળ દે છે, એ અર્થમાં. સુખદુઃખ દૈવ અથવા નિયતિકૃત છે; અને એ પૂર્વ કર્મો પણ તે કાળે કરેલા પુરુષાર્થ વડે જ બાંધાયાં હતાં, એ અર્થમાં પુરુષાર્થ પણ સુખદુઃખનું કારણ છે.

કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિ અનાર્થ અમણો^૧ (અજ્ઞાનવાદી-શંકાવાદી છે. તેઓ) ન શંકા કરવાયોગ્ય વસ્તુઓમાં શંકા કરે છે, અને શંકા કરવા યોગ્ય વ્રાતોમાં અશંકિત રહે છે. શિકારીના ભયથી ભાગતું હરણુ જેમ અભય સ્થાનોમાં ભય પામે છે, ને ભયવાળાંમાં નીડર રહે છે, તથા ન્યાં બળ હોય, ત્યાં તેને કૂદી જવાને કે તેની નીચેથી સરી જવાને બદલે, તેને દેખ્યા વિના તેમાં પડતું નાખે છે, અને એમ પોતાના જ અજ્ઞાને કરીને ફસાય છે; તેમ જ આ મિથ્યાવાદી મૂર્ખ લોકોનું છે. સાચા ધર્મજ્ઞાનથી તેઓ ગભરાઈને ભાગે છે, ને ન્યાં ભયસ્થાન છે, એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, તેમાં નિર્ભય વિચરે છે. પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રેરનારાં લોભ, માન, માયા ને ક્રોધનો^૨ ત્યાગ કરીને માણસ કર્મબંધથી છૂટી શકે. પરંતુ આ મૂઢ વાદીઓ પેલા મૃગની પેઠે, એ જ નથી બળ્હતા અને આ સંસારબળમાં ફસાઈ વારંવાર જન્મે ને મરે છે. તેઓ (અજ્ઞાનને જ શ્રેયસ્કર સાબિત કરવા) બારે તરફ રજૂ કરે છે. પરંતુ એમના એ તરફ ‘અજ્ઞાન (શ્રેયસ્કર છે, એવું નિશ્ચિત જ્ઞાન કરાવવા)માં’ સફળ થઈ શકતા નથી. (કારણ કે, તેઓને મતે કોઈ પણ વસ્તુનું કશું નિશ્ચિત જ્ઞાન જ સંભવિત નથી; તો પછી ‘અજ્ઞાન’ વિષયક નિશ્ચિત જ્ઞાન પણ તેમના જ સિદ્ધાંત પ્રમાણે શી રીતે સંભવી શકે?) આમ, તે લોકો પોતાને જ પોતાના અજ્ઞાનવાદની શીખ દઈ શકવા સમર્થ નથી, તો બીજાને શીખવવામાં શી રીતે સમર્થ થઈ શકે?”^૩ [૧૭]

૧. અજ્ઞાનવાદીઓના મતના વિવરણ માટે જુઓ ઉપોદ્ધાત પા ૩૩ ઉપર સંજય જેલડીપુત્રનો મત. કોઈ પણ વસ્તુનું નિશ્ચિત કે ઉપયોગી જ્ઞાન રાક્ય નથી એમ તેઓ માનતા. એટલે તેઓ અજ્ઞાનને જ શ્રેયસ્કર માની, ચિત્તમાં અસમાધિ ઉત્પન્ન કરનારી સિદ્ધાંતચર્યાઓથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરતા.

૨. મૃગ : સર્વાત્મક, વ્યુત્કર્ષ, જૂન, અપ્પત્તિવ ।

૩. આ લોક અજ્ઞાનવાદીઓના મતનો છે, એ તો ૧-૧૨-૨ ઉપરથી પણ જણાય છે ત્યાં અજ્ઞાનવાદીઓનું વર્ણન તેને મજાતા જ શબ્દોમાં કરેલું છે : “અજ્ઞાનવાદીઓ (દલીલો કરવામાં) કુશળ હોવા છતાં (અજ્ઞાન શ્રેયસ્કર છે એવું નિશ્ચિત જ્ઞાન સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને, પોતાના જ મતથી વિરુદ્ધ ભય છે. તેઓ પોતે શંકાનો પાર પામેલા નથી. આમ એ લોકો વગર વિચાર્યે ઓટું બે” છે. અને પોતે અણબણ હોઈ, બીજા અણબણ લોકોને શીખ દેવા ભય”

કેટલાક બ્રાહ્મણો ને શ્રમણો^૧ વળી એમ જ માની બેઠા છે કે, 'જ્ઞાન તો અમારી પાસે જ છે, આખી દુનિયામાં બીજાં જે કોઈ બ્રાહ્મણો છે, તેઓ કંઈ જ જાણતાં નથી'. (પરંતુ તેમનું જ્ઞાન એટલે શું? પરંપરાથી ગિતરી આવેલી તત્ત્વની વાતો તે પોપટની પેઠે બોલે છે.) મ્હેં જ નેમ આર્થે કહેલું બોલી જાય છે પણ તેનો અભિપ્રાય સમજતો નથી, તેમ તે અજ્ઞાનીઓ પોતપોતાનું જ્ઞાન કહી બતાવતા હોવા છતાં બોધરહિત મ્હેંછોની જેમ તેનો દશો નિશ્ચયાર્થ નથી જાણતા. એવા એ મૂઠ લોકો બીજાને શું દોરી શકે? વનમાં જેમ અણજાણ બોમિયાને અનુસરનારો અણજાણ બ્રાહ્મણ ત્રીજ શોક પ્રાપ્ત કરે છે, તથા જેમ બાંધજાને દોરનારો બાંધજો દૂરદૂર ચાલ્યા કરે તો પણ કાં તો અવજો માર્ગે ચાલ્યો જાય કે જુદે જ માર્ગે ચડી જાય, તેમ આ બધા મોક્ષમાર્ગીઓનું છે. તેઓ કાં તો ધર્મને બદલે અધર્મને જ અનુસરી રહ્યા હોય છે! પોતાના જ્ઞાનના ધમંડમાં તેઓ સાચા જ્ઞાનીને અનુસરવાનો સરળ માર્ગ નથી પકડતા; અને પરિણામે પાંજરામાં પુરાયેલું પંખી પોતાનું બંધન તોડી નથી શકતું, તેમ તેઓ પણ પોતાના દુઃખબંધનને નથી તોડી શકતા. [૧૪-૧૬; ૧૮-૨૩]

આ ઉપરાંત એક જૂના જમાનાથી ચાલતાં ક્રિયાવાદ વિષે જાણવા જેવું છે. કર્મબંધન વિષે સાચું જ્ઞાન નહિ બતાવનાર એવા એ વાદને અનુસરીને કેટલાય લોકો સંસારમાં રસાતા રહ્યા છે. આ વાદમાં એમ કહેલું છે કે, "જે માણસ ધરાદો છતાં શરીરથી હિંસા નથી કરતો, તથા જે અજાણ્યમાં હિંસા કરે છે,^૨ તેઓને કર્મનો સ્પર્શ લાગે છે

૧. ઈકાકાર શીલાકંઠેવ વગેરે આ અધિકારને અજ્ઞાનવાદીઓના અધિકારમાં જ સમાવી લે છે. પરંતુ નિર્ધુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ (ગા. ૩૧) અજ્ઞાનવાદીઓ પછી, અને ચતુર્વિધકર્મચય માનનાર વાદની વચ્ચે જણાવેલો જ્ઞાનવાદીનો મત આ છે. એટલે કે, અત્યારસુધી બીજા ખોટા વાદો વર્ણવી હવે, ખરો વાદ પોપટની જેમ બોલી જાણનારા — સમજણ વિનાના લોકોની ખબર લે છે.

૨ ઈકાકાર કહે છે કે, અહીં બાહ્યના બે : ઈર્થાપય અને સ્વપ્નાંતિક, એ બે વર્ગ પણ ઉમેરી લેવા. રસ્તે ચાલતાં અણધારી હિંસા લાગે તે ઈર્થાપ્રત્યય, સ્વપ્નમાં થતી ક્રિયા તે સ્વપ્નાંતિક, એમ આ ચાર પ્રકારથી કર્મ ઉપવચન થાય. મનુષ્ય જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૧.

ખરો, પરંતુ તેનું પૂરેપૂરું પાપ નથી લાગતું. જ્યાંથી પાપ પૂરેપૂરું લાગે તેવાં સ્થાન ત્રણ છે : જાતે ધરાદાપૂર્વક કરવાથી, બીજા પાસે કરાવવાથી, કે બીજા કોઈ કરનારને મૂન વડે અનુમતિ દેવાથી. એ ત્રણ રીતે કર્મ બંધાય છે; અને ભાવની વિશુદ્ધિથી નિર્વાણ મળે છે.” [૨૪-૨૭] અને એ વાદમાં એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે, “કોઈ ગૃહસ્થ પિતા દુકાળમાં બૂખનો માયો અરાગભાવે અને અદ્વેષભાવે પુત્રને હણીને ખાય, તથા કોઈ બિંદુ તેમાંથી બિંદુ લઈને તેવી રીતે ભાવશુદ્ધિપૂર્વક ખાય, તો તેને કર્મનો લેપ ન લાગે.” [૨૮]

હું કહું છું કે, આ ક્રિયાવાદ^૧ અજ્ઞાન છે. મનથી પણ જે દોષ કરે છે, તેને નિર્દોષ ન માની શકાય. કારણ કે, તે સંયમમાં કાચો છે. પરંતુ ભોગાસક્ત સોઠ ઉપરની વાતો માની પાપમાં પડ્યા કરે છે. આ બધા મિથ્યાવાદીઓ કોના જેવા છે? કાણી હોડીમાં બેસી કોઈ જન્મબંધ પ્રાણી સાગર પાર કરવા ચાહે, એના જેવી એમની દશા છે અને ચાપ છે. એવા અનાય અમણો સંસારમાં ચાક ખાયા જ કરે છે. એમ હું કહું છું. [૨૯-૩૨]

૩

[વળી ઉપર જણાવેલા બૌદ્ધબિંદુઓ બિંદુની બાબતમાં પણ શુદ્ધિના નિયમ જાળવતા નથી. તેઓ ગૃહસ્થોએ આપેલાં નિમંત્રણો સ્વીકારે છે, એટલું જ નહીં, પણ આડંબરપૂર્વક જણાવે છે કે, બે હજાર બિંદુઓને જમાડનાર ગૃહસ્થ મહાસત્ત્વ આરોપ્ય દેવ ચાપ છે! તેઓ સમજતા નથી કે નિમંત્રણનું અર્થ તો તે બિંદુઓને માટે જ

૧. ‘ક્રિયા છે,’ અને ‘ક્રિયાનું ફળ છે’ એવું માનનાર વાદી તે ક્રિયાવાદી કહેવાય. એ રીતે તો જોના પોતે પણ ક્રિયાવાદી જ છે. પરંતુ ક્રિયાવાદીઓમાં પણ બૌદ્ધો જેવા કેટલાક માત્ર માનસિક હેતુ ઉપર જ ભાર મૂકનારા હોઈ, અન્યજ્ઞતાં થતાં કૃત્યો માટે બેદરકારી કે બેજવાબદારી દાખવતા, તેથી તેમને અહીં વિરોધ કર્યો છે. આની જ વધુ ચર્ચા ૨. ૪ અને ૨. ૬ માં છે. મૂળકાર આ મતને ‘ક્રિયાવાદિદર્શન’ કહે છે; નિયુક્તિકાર આને ‘બિંદુ (બૌદ્ધ) સમય’ અર્થાત્ બિંદુમત કહે છે. ૨-૬ માં આ બૌદ્ધબિંદુઓની માન્યતાઓની વાત આવે છે. ત્યાં ટીકાકાર તેમને શાક્યોપદેશ અનુસરનારા (બૌદ્ધ) કહે છે.

તૈયાર કરેલું હોય, એટલે તેને માટે થયેલી હિંસાના તેઓ સીધા જાગી થયા જ. પરંતુ તેઓ તો કહે છે કે, બિશુઓને જમાડવા ગૃહસ્થ ઘેરો મારીને રાંધે, અને તેની વાની બિશુઓ ખાય, તો તેમાં બિશુઓને શાનું પાપ લાગે? પરંતુ] કોઈ શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થે બિશુ માટે ખનાવેલું બોજન, બહેને તે દગ્ગર લાથમાંથી પસાર થઈને મળે, પણ તે નિષિદ્ધ હોવાથી તે ખાનારને દોષ લાગે જ. પરંતુ કેટલાક શ્રમણો આ વાત નથી સ્વીકારતા; દુનિયામાં ક્યાં જોખમ છે એનું એમને જ્ઞાન નથી; ને વર્તમાન સુખની લાલસાના માર્યા તેઓ પાપમાં પડે છે. પછી, ભરતી કાળે તથાઈ આવી, એટલાં જમીન પર રહી જતા મગરમચ્છની^૨ પેડે તેમનો વિનાશ થાય છે. [૧-૪]

વળી બીજા પ્રકારના કેટલાક મૂર્ખ (કૃત-)^૧વાદીઓ વિશે કહ્યું છે સાંભળ. કોઈ કહે છે, દેવે આ જગત રચ્યું છે, ને કોઈ કહે છે કે બ્રહ્માએ. કોઈ વળી એમ જણાવે છે કે, જડચેતનથી ભરપૂર તથા સુખદુઃખવાળું આ જગત ઈશ્વરે ઘડ્યું છે; અને કોઈ કહે છે, ‘ના, એ તો પ્રધાન-પ્રકૃતિ આદિનું^૩ કાર્ય છે.’ કોઈ મહર્ષિએ વળી એમ કહ્યું છે કે, સ્વયંભૂએ આ જગત રચ્યું છે. પછી જગત ભરાઈ જવાની બીકે તેણે ‘માર’-મૃત્યુ ઉત્પન્ન કર્યો. તેણે વિસ્તારેલી માયાથી આ જગતનાં પ્રાણીઓ મરતાં દેખાવે છે.^૪ વળી કેટલાક શ્રમણો ને બ્રાહ્મણો કહે છે, ‘આ જગત ઈડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. આ બધા પદાર્થોનો સમુદાય એ ઈડા દ્વારા^૫ તેણે (બ્રહ્માએ કે પ્રજાપતિએ) ઉત્પન્ન કર્યો છે.’ [૫-૭]

૧. તે બિશુઓના આ સિદ્ધાંતો આગળ ૨. ૬ માં આવે છે.

૨. મૂળમાં તે માછલાં માટે ‘વૈશાલિક’ વિશેષણ છે. વિશાળ-સમુદ્રમાં થયેલાં, અથવા વિશાલ નામની જાતિનાં અથવા મોટાં-એવા અર્થ દીકાકાર સૂચવે છે.

૩. વિષ્ણુ કે તેવા કોઈકનું.—ટીકા.

૪. નહીં તો સ્વયંભૂમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પોતાના કારણની જેમ નિત્ય જ હોય.—ટીકા.

૫. સતપથ ૧૧-૧-૬-૧.

આ બધા (કૃત) વાદીઓ પોતપોતાની મરજી મુજબ આ જગતને દેવે, બ્રહ્માએ કે જડ પ્રકૃતિએ બનાવેલું કહે છે. તેઓ સાચું તત્ત્વ નથી જાણતા. આ જગત (નાં ઘટક દ્રવ્યો તો નિત્ય છે, કોઈનાં ઉત્પન્ન કરેલાં નથી અને તેથી જ) કદી વિનાશી પણ નથી. બાકી આ જુદા જુદા જન્મ અને અવસ્થાઓથી ભરપૂર આ સંસારરૂપી દુઃખ તો જીવોનાં સારાં માણં કર્મોથી ઊભું થયેલું છે. એ સાચું કારણ ન જાણનારા પેલા બધા વાદીઓ, તેમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ તો પછી કયાંથી જ જાણે? [૮-૧૦]

એક બીજા મિથ્યાવાદ વિષે વળી કહું. કેટલાક કહે છે, “શુદ્ધ થયેલું પાણી જેમ પાણું મલિન થાય છે, એમ જ પ્રયત્નો કરીને શુદ્ધ નિષ્પાપ બનેલો સંયમી મુનિ પણ પાછો રાગદ્રેષવાળો થઈને મલિન થાય છે.”^૧ જુદિવાને વિચારવું જોઈએ કે, આ બધાને મતે પછી બ્રહ્મચર્યાદિ પ્રયત્નોનું શું ફળ રહ્યું? અને બધા વાદીઓ પોતપોતાના વાદનું ગૌરવ તો ગાય જ ને! વળી કેટલાક સિદ્ધિઓ (અણિમા, ગરિમાદિ) નું ગૌરવ કરતા કહે છે, “જુઓ, અમે તો અમારા સિદ્ધિઓ અંગેય થઈ, થયેયજ આ જગતમાં માણીએ છીએ.”^૨ [૧૧-૧૫]

પોતપોતાના સિદ્ધાંતની આવી આવી સમજો રાખીને, તેમાં જ દૂબ્યા રહેનારા આ બધા અસંયમી લોકો, સંસારના આ અનાદિ ચક્રમાં ગોથાં ખાતા, કદપ સુધી અધમ-અસુરો^૩ બની અવતરશે, એમ હું કહું છું. [૧૬]

૧. દાખલા તરીકે મકબલિ ગોરાલનું એવું કહેવું હતું કે, “પ્રાણીઓ કારણ સિવાય અપવિત્ર થાય છે, અને કારણ સિવાય શુદ્ધ થાય છે; અને શુદ્ધ થઈને પાછાં એમની મેળે અપવિત્ર થાય છે...” મૂળકાર અને નિર્યુક્તિકાર આ મતના નામ વિષે કાંઈ કહેતા નથી. ટીકાકાર જણાવે છે કે, ‘આ મત એકજગતનો કૃતવાદ છે, અને ગોરાલક મતને અનુસરનારા ત્રૈશિક મતને સંમત છે.’ સુખદુઃખાત્મક જગત શી રીતે બન્યું-એનો જવાબ આ લોકોએ એમ જ આપ્યો જણાય કે, એમ બન્યા જ કરે છે, જીવો સારા થાય છે ને પાછા નરસા થાય છે. ૪૦.

૨. ટીકાકારના કહ્યા પ્રમાણે શૈવો અને એકદંડીઓ.

૩. મૂળમાં તો અસુરયોનિના દેવોમાં પણ કિલ્લિબલિકા જાતિના એટલે કે, અત્પ ભોગસામર્થ્યવાળા નોકરચાકર જેવા બનશે, એમ છે.

૪

રાગદ્વેષાદિથી જિતાયેલા આ બધા વાદીઓ પોતાને પંડિત માને છે, અને ત્યાગી-સંન્યાસી બન્યા છતાં સાંસારિક ઉપદેશ જ આપ્યા કરે છે. એવા એ મંદબુદ્ધિ પુરુષો તમારું શું ધોળી શંકવાના હતા? એટલે, સમજી વિદ્વાન બિશ્નુએ એમની સોજતમાં ન ફસાતાં નિરભિમાન, નિરાસક્ત થઈ, રાગદ્વેષાતીત એવી મધ્યસ્થ વૃત્તિથી મુનિજીવન ગાળવું. એવું કહેનારા લોક પણ પડ્યા છે કે, પરિશ્રમી તથા પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં મુક્ત થઈ શકાય. આ ન માનતાં બિશ્નુએ તો અપરિશ્રમી અને નિવૃત્તિમયનું શરણ લેવું. વિદ્વાન બિશ્નુએ, બીજાએ પોતાને માટે તૈયાર કરેલો આહાર ભિક્ષામાં ભાગી લાવવો. અને જે આપવામાં આવે તે, રાજી થઈને સ્વીકારી લેવો. રાગદ્વેષરહિત થઈ, તેણે કોઈનો તિરસ્કાર ન કરવો. કેવા કેવા લોકવાદો પ્રચલિત હોય છે! જેમકે, લોક અનંત છે, નિલ છે, શાશ્વત છે, અને વિનાશ પામતો નથી ઇલાદિ. બીજો કોઈ બુદ્ધિશાળી વળી એમ કહે છે કે, લોક અંતવાન તથા નિલ છે. તેવું જ મુક્તપુરુષનું જ્ઞાન અપરિમાણ છે કે સપરિમાણ, એ બાબતમાં પણ કહેવાય છે. વિપરીત બુદ્ધિમાંથી બીજાના કે ગતાનુગતિક ચાલેલા આ અને આવા બધા લોકવાદો બિશ્નુને ભિક્ષાદિ વખતે જાણવા મળે, તો તેથી તેણે વિચલિત-શંકિત ન થવું. [૧-૭]

૧. યજ્ઞાદિથી, અથવા શુરુભંત્રથી કે શુરુકૃપાથી છં.

૨ દીકાકારના જણાવ્યા મુજબ બ્રાહ્મણ; કારણ કે તે પૃથ્વીને સાત દ્વીપવાળી ગણે છે છં.

૩. આ જગત અનંત છે કે સાંત છે (દાળની અપેક્ષાએ), તથા અપરિમાણ છે (દેશની અપેક્ષાએ), એ પ્રશ્નોની બાબતમાં કોઈ પણ એક છેડા પકડવાની જરૂર નથી; પરંતુ, અપેક્ષાએ બંને દૃષ્ટિનો સમન્વય કરવો, એવું અહીં વિવિક્ષિત છે. જુઓ ખંડ ૨, અધ્ય. ૫, શ્લો. ૧. ૩ તથા તેના ઉપર નોંધ.

બીજા પ્રશ્નોમાં આવા વાદોને 'લોકચિંતા' રાખ્યા બાબતમાં આવ્યા છે. જુઓ દીપનિકાય — બ્રહ્મભક્ષુતં. દીકાકાર આ ઉપરાંત લોકવાદોના બીજા દાખલા આ પ્રમાણે આપે છે : 'અપુત્રની ગતિ ન થાય,' 'કૃતરાં મક્ષ છે,' 'ગાયથી મરનાર કે ગાયને મારનારની ગતિ નથી,' ઇત્યાદિ.

ખાટી, જ્ઞાનભાવનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈ પણ જીવની દિંસા ન કરવી. પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવું કે જંગમ^૧ એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે હોય છે. બધાં જ જીવભાવે સમાન છે. તેમાં જ જંગમ પ્રાણીઓ વિશે તો આ સ્પષ્ટ સમગ્રત્ય એવું છે. પોતાની જોડ કોઈને દુઃખ નથી ગમતું, એમ જાણી, કોઈની દિંસા ન કરવી. અર્ધિસાનો સિદ્ધાંત તો આ જ છે. માટે મુમુક્ષુએ સાધવામાં, સુવાપ્તેસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત જાગૃતિભેર સંયમી ને નિરાસક્ત રહેવું; તથા માન, ક્રોધ, માયા ને લોભ તત્ત્વાં^૨ આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા^૩ થઈ, તથા કમો આત્માને ન લેવે એ સારું અર્ધિસા, સત્વાદિ પાંચ મદાવતો રૂપી સંવર^૪ (એટલે કે છત્ર) દ્વારા સુરક્ષિત બનવું; અને એમ કરી કર્મબંધનના આ લોકમાં પવિત્ર બિમ્બુએ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા સુધી રહેવું, એમ નું કદું ખું. [૮-૧૩]

આમ કહી શ્રીમુખર્મસ્વામી ચોક્કસ.

૧ જૈન પરિભાષામાં સ્થાવરજંગમ ભેદકાને માટે વ્રતસ્થાના એવો પ્રયોગ છે. જય એટલે વ્રાસ થતાં નાસી જઈ શકે તેવા - જંગમ.

૨. મૂળ શબ્દો ઝરુર્કર, જવજન, જૂમ, કપ્યસ્ય (આખા સંસારમાં બધામાં રહેલો). જુઓ ૧. ૧. ૨-૧૨; ૧. ૨. ૩-૨૬.

૩. મૂળ : મન્ત્રિ, એટલે કે 'સમિતિ'ઓ યુક્ત. અમુક પાંચ વિવેકયુક્ત સમ્યક્ પ્રવૃત્તિઓને જૈન પરિભાષામાં સમિતિ કહે છે. (સમ્+૧=સમ્યક્ રીતે ચાલતું તે.) જુઓ પ્રકરણને અંતે દિષ્ટાન્ત નં. ૪.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિષ્ટાન્ત નં. ૫

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં ૧ : બદ્ધબાહુ આ પ્રથમ અધ્યયનનો વિષય હૃદયેશ્વર આ પ્રમાણે જણાવે છે (ગાથા ૩૦૨) :

પ્રથમ હૃદયેશ્વર : પંચમહાભૂતવાદ, એકાત્મવાદ, તત્ત્વજ્ઞવતચ્છરીરવાદ, પાપપુણ્યાદિ ક્રિયાઓ જીવ નથી કરતો એ અકારકવાદ, પાંચમહાભૂત અને છઠ્ઠો આત્મા માનનારાનો આત્મપદ્ધત્તવાદ, તથા કોઈ ક્રિયાનું ફલ નથી એવો અફલવાદ.

બીજો હૃદયેશ્વર : નિયતિવાદ, અજ્ઞાનિકમત, જ્ઞાનવાદી, બૌદ્ધમતમાં ચાર પ્રકારનું કર્મ ઉપચય નથી પામતું તે વાદ : [૧. અવિજ્ઞોપચિત (અનન્યતાં કરેલું), પરિજ્ઞોપચિત (કેવળ મન દ્વારા ચિંતિત) ૩. ઇર્ષાપ્રત્યય (માર્ગમાં જવા આવવાથી થતું), ૪. સ્વપ્રાંતિક]

ત્રીજો હૃદયેશ્વર : આત્માકર્મ આહારનો દોષ, તેમજ કૃતવાદીના મત. (ઈશ્વરકૃત ૪૦)

ચોથો હૃદયેશ્વર : અસંયમી એવા પરતીર્થો ગૃહસ્થ તુલ્ય છે.

ટિપ્પણી નં ૨ : આગળ આવી ગયેલો [૬-૭] આર્વાક મત જેને બીજા ખંડમાં (૨ ૧. ૨૦.) મૂળમાં જ પંચમહાભૂતિક વાદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે — તેમાં અને તત્ત્વજ્ઞવતચ્છરીરવાદમાં ફેર આટલો જ દેખાય છે કે, પંચભૂતવાદી શરીરરૂપમાં પરિણત પંચભૂત જ દોડતું, ઓસતું વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે એમ માને છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞવતચ્છરીરવાદી શરીરાકારે બેગાં થયેલાં પંચમહાભૂતોમાંથી જુદી ચેતન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે શરીરની બંધી ચેતન ક્રિયાઓ કરે — કરાવે છે, એમ માને છે જો કે, તે ચેતન શક્તિ પંચમહાભૂતોનું જ કાર્ય હોઈ, તત્ત્વની દૃષ્ટિએ પંચમહાભૂતથી ભિન્ન નથી; તથા શરીરના નાશની સાથે જ તે પણ નાશ પામી જાય છે.

ટિપ્પણી નં ૩ : બૌદ્ધો આત્મા જેવી સ્થાયી, અવિનાશી વસ્તુ નથી માનતા. પરંતુ ફાળે ફાળે ખલલાના પાંચ રકથો માને છે તે પાંચ રકથો આ પ્રમાણે : (૧) પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ ચાર મહાભૂતો તે સ્પર્શક (૨) સુખકારક, દુઃખકારક, અને ઉપેક્ષાયુક્ત એ ત્રણ પ્રકારની વેદનાઓ તે વેદનાસ્પર્શક (૩) એક જ જડ સૃષ્ટિના બનેલા મૂર્ત અમૂર્ત એમ સર્વ પદાર્થોનું જે શક્તિ વડે આપણને ધડો, ગામ એવું બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ લાગે છે, તે સંજ્ઞાસ્પર્શક (૪) પ્રેમાદિ કુશળ, દ્વેષાદિ અકુશળ અને અમુક પ્રકારની અભિરુચિ, આવદત વગેરે અત્યાકૃત સંસ્કારો તે સંસ્કારસ્પર્શક

રૂકંધ તથા (૫) ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ધ્રાણ, જિહ્વા, કાંય અને મન એ ૬ વિજ્ઞાનો તે વિજ્ઞાનરૂકંધ.

દિપ્પણુ નં ૪ : પાંચ સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે : —

(૧) ઈર્યાસમિતિ : કોઈ જાંતુને ઈંડા ન થાય તેમ કાળજીપૂર્વક ચલવું. (૨) લાપાસમિતિ : સત્ય, દિતકર, પરિમિત અને સંદેહ વિનાનું બોલવું. (૩) એપણુસમિતિ : જીવનયાત્રામાં આવશ્યક એવાં નિર્દોષ સાધનો મેળવવા સાવધાનતાથી પ્રવૃત્તિ કરવી. (૪) આદાનનિરોપસમિતિ : વસ્તુમાત્રને જોઈ તપાસી કાળજીથી લેવી મૂકવી (૫) ઉત્સર્ગસમિતિ : અનુપયોગી વસ્તુ જાંતુ વિનાને સ્થળે જોઈ તપાસી નાખવી.

દિપ્પણુ નં. ૫ : સંવરનો મૂળ અર્થ જૈન પરિભાષામાં, 'કર્મેણિ આત્મામાં દાખલ થતાં રોકવાં' એવો થાય છે. કર્મબંધનની જૈન કલ્પના એવી છે કે, શુભ અશુભ પ્રવૃત્તિઓ વખતે કર્મરજ આત્મા તરફ ખેંચાય છે, અને ત્યાં, તેલવાળા શરીર ઉપર ધૂળ ચોટી તેમ ચોટી જાય છે. કર્મો આત્મામાં દાખલ થાય તેને આસ્રવ કહે છે અને તે આસ્રવને રોકવા તેનું નામ સંવર. ઉપર જણાવેલી સમિતિરૂપ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિથી, તથા સમજપૂર્વક મન, વાણી અને કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવારૂપી શુભિ (રક્ષણ) થી, ક્ષમા, માર્જવ, શીચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્યરૂપ ધર્મથી, જીવનશુદ્ધિમાં ઉપયોગી થાય તેવા તાત્ત્વિક ચિંતનથી (અનુપ્રેક્ષા), ધર્મમાર્ગમાં ટકી રહેવા અને કર્મબંધનો ખંખેરી નાખવા સમસાવપૂર્વક આવરેલી તિતિક્ષાથી (પરિપક્વ), તથા આત્મિક શુદ્ધ દર્યામાં સ્થિર થવાના પ્રત્યાનરૂપ ચારિત્રથી (સંવર સિદ્ધ થાય છે જુઓ તત્વાર્થ સૂત્ર અ ૯, સૂત્ર ૨

અધ્યયન ૨ બુનું

કર્મનાશ^૧

૧

શ્રીમુધર્મસ્વામી^૨ પછી કહેવા લાગ્યા : સમજો ! અને બોધ પ્રાપ્ત કરો ! મનુષ્યજન્મ મળવો દુર્લભ છે, અને એક વાર ગયેલી પળ પાછી ફરતી નથી. મૃત્યુ તો બાલ્યાવસ્થામાં, વૃદ્ધાવસ્થામાં કે ગર્ભાવસ્થામાં પણ ગમે ત્યારે અણધાર્યું આવીને બિંબું રહે છે. તેતર ઉપર શકરો-બાજ અણધાર્યો આવી પડે તેમ ! માટે તમે બધા સાચુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વેળાસર પ્રયત્ન કરો ! મનુષ્યો જીવન દરમ્યાન કામબોગોમાં તેમ જ સ્ત્રીપુત્રાદિના રનેહમાં અટવાઈ રહે છે. પછી મર્યા બાદ સદ્ગતિ કે તેને માટેનો પ્રયત્ન ઓછો જ થઈ શકવાનો હોય ? વળી તેઓ સર્ગાસંબંધી-ઓની મમતાના માર્યા સારાંનરસાં અનેક કર્મો કર્યા કરે છે. દેવ ગાંધર્વ સર્વને આયુષ્ય પૂરું થયે, ન ગમતું હોવા છતાં, પોતાના પ્રિય સંબોગો અને સંબંધો છોડીને અવશ્ય જવું પડે છે; તથા પોતપોતાનાં કર્મનાં ફળ જાતે એકલા ભોગવવાં પડે છે. તે વખતે રાજવૈભવ, ધનસંપત્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, બ્રાહ્મણપણું કે બિંશુપણું કેઈને પોતાનાં પાપ-કર્મનાં ફળમાંથી બચાવી શકતાં નથી. માટે, વખત છે ત્યાં સુધી, સાચું

૧. મૂળ: વેદાલિપિ । તેના બે અર્થ થાય : વૈદારિક તેમ જ વૈતાલિક । આ અધ્યયન વૈતાલિક છંદમાં છે એટલે વૈતાલીય અર્થ પણ બેરો; તેમ જ વિદ્વ-વિદલ્લન ‘કર્મનો નાશ’ એ આ અધ્યયનનો વિષય છે, એટલે વૈદારિક અર્થ પણ બેરો

૨ આં અધ્યયન આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવે પોતાના પુત્રોને ઉપદેશું હોવાય છે. જુઓ પ્રકરણને અને ટિપ્પણ નં. ૧. પરંતુ આ અધ્યયનમાં છેવટના ભાગમાં વારંધડીએ ‘જ્ઞાતપુત્ર’ (મહાવીર)નું નામ આવ્યા કરતું હોવાથી, આ અધ્યયનના રાખ્દો સુધર્મના મોમાં જ પડી શકે છે ભલે આ અધ્યયનનો વિષય આદિ તીર્થંકર જેટલો પ્રાચીન હોય.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરો. જેથી, કર્મો તેમ જ કર્મોના હેતુઓનો નાશ કરી, તમે આ દુઃખચક્રમાંથી મુક્ત થઈ શકો. [૧-૭] આ અંતવાન જીવિત દરમ્યાન મૂઠ મનુષ્યો જ જાતના કામભોગોમાં મૂંઝેલ રહે. [૧૦]

પરંતુ, એ કર્મનાશનો માર્ગ ઘણો સૂક્ષ્મ^૧ તથા દુર્ગમ છે. ઘણા મનુષ્યો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ઇરાદે સંન્યાસી થઈ, બિદ્યાચર્યા સ્વીકારે છે, નગ્નાવસ્થા સ્વીકારે છે, તથા મહિના મહિનાને આંતરે ખાવારૂપી કંકોર તપશ્ચર્યાઓ કરે છે. પરંતુ પોતાની આંતર કામનાઓ નિર્મૂળ ન કરી શકતા હોવાથી, તેઓ કર્મચક્રમાંથી મુક્ત થવાને બદલે, તેમાં ને તેમાં રહેંસાયા કરે છે. તેઓ મોક્ષ વિષે ગમે તેવી મોટી વાતો બોલે કરે; પરંતુ તેમની પાસેથી આ લોક કે પરલોક એ કશાનું સાચું જ્ઞાન ક્યાંથી મળવાનું હતું? બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તો મુક્તિમાર્ગના વીરલાઓએ સારી રીતે ઉપદેશોના માર્ગે પ્રયત્નપૂર્વક તથા યોગયુક્ત બની, આગળ વધવું. હિંસાદિ પાપોમાંથી નિવૃત્ત; મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે વીરતાપૂર્વક કટી-બદ્ધ થયેલા; ક્રોધ, માયા આદિને પીરી નાખનારા; સર્વ પ્રકારે અહિંસક; તથા ક્લેશોનો નાશ થવાથી શાંતસ્વરૂપ બનેલા એવા પુરુષો જ સાચો માર્ગ બતાવી શકે. સામાન્ય માર્ગ ઉપર ચાલવામાં જ કેટલી આંટી-ઘૂંટી જાણવાની હોય છે? તો પછી, આ કર્મનાશના દુર્ગમ માર્ગે જતાં જોયાં ન ખાઈ જવાય તે માટે, પ્રથમ એ માર્ગના ભોમિયા પુરુષનું શરણ સ્વીકારવું જોઈએ. વળી સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં જેમ અનેક મુશ્કેલીઓ સદન કરવાની હોય છે, તેમ જેને આત્માનું હિત સાધવું છે, તેને એ માર્ગે જતાં કેટલીય મુશ્કેલીઓનો વીરતાપૂર્વક સામનો કરવાનો હોય છે. એ બધાથી ગભરાઈ ગયે કેમ ચાલે? તેણે તો, છાણાં થાપેલી દીવાલ જેમ છાણાં ઉખાડી નાખવાથી પાનળી થઈ જાય, તેમ પોતાનાં શરીર-મનનાં પડ વ્રતસંયમાદિથી ઉખાડી નાખાથી, ને બંનેને કૃશ થઈ જતાં જોવાનાં છે. એ બધું કાંઈ સહેલું નથી. જે સાચો વૈરાગ્યવાન તથા તીવ્ર મુમુક્ષુ છે, સંત પુરુષોએ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ

૧. મૂળમાં તેને માટે 'અણુપ્રાણાઃ'—એટલે કે 'સૂક્ષ્મ જીવજંતુવાળો' એવો શબ્દ છે. પરંતુ અહીં મુક્તિમાર્ગની જ વાત ચાલે છે, એ ઉપાદું છે

અવિહિસારૂપી સૂક્ષ્મ માર્ગને જે અનુસરે છે, તથા જે કંઠાર તપસવી છે, તે જ ધૂળથી છવાયેલી પંખિણીની પેઠે પોતાનાં દર્મ અંગેરી નાખી શકે છે, બીજું કોઈ નહીં. [૮-૯, ૧૧, ૧૩-૧૫]

સાચુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા, સાંસારિક સંબંધો છોડીને ચાલી નીકળેલા બિશુને, સૌથી પ્રથમ પોતાના પૂર્વસંબંધીઓ પ્રત્યેની મમતા દૂર કરવી પડે છે. કોઈ વખત ભિક્ષા માગવા તે પોતાને ઘેર આવી ચડે છે, ત્યારે તે બધાં તેને સામટાં ઘેરી લાઈ, પિનાંતિઓ, કાકલૂદીઓ અને રુદન વગેરેથી સમગ્રવવા લાગે છે. તદ્દ માતપિતા વગેરે તેને કરગરતાં કહે છે કે, ‘અમને આમ અસહાય છોડી જવાને બદલે અમારું બરણુપોયણુ કર. એ તારી સૌથી પહેલી દરજ છે. તેને જતી કરીને તું શું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીશ?’ વળી તેઓ તેને એક જ વંશરક્ષક પુત્ર ઉત્પન્ન થતા સુધી જ ઘરમાં રહેવાનું દહીંને સમગ્રવે છે; તથા બીજી પણુ ઘણી લાલચો બતાવે છે. કોઈ વાર બળજબરી પણ વાપરે છે. છતાં જેને જીવિત ઉપર મમતા નથી, તથા જે પોતાના માર્ગમાં દૃઢ તથા તત્પર છે, એવા બિશુને તેઓ કાંઈ કરી શકતાં નથી. પરંતુ સગાંસંબંધીમાં મમતાવાળા અસંયમી બિશુઓ તે વખતે મોહ પામી જાય છે, અને ઘેર પાછા ફરી, કૃષ્ટતાપૂર્વક જમણા વેગથી પાપકર્મો કરવાં શરૂ કરે છે ! માટે બુદ્ધિમાન બિશુએ પ્રથમ પોતામાં રહેલી એ માયામમતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ મહામાર્ગમાં પરાક્રમી પુરુષો જ અંત સુધી સ્થિર રહી શકે છે. એમ હું કહું છું. [૧૬-૨૨]

૨

સગાંસંબંધીઓમાં મમતા જેવું જ આ માર્ગમાં બીજું મોટું વિઘ્ન તે અહંકાર છે. ઘણા બિશુઓ પોતાની પૂર્વાવસ્થાના ગોત્ર વગેરેને દારણે અભિમાન કરે છે તથા બીજાની નિંદા કરે છે. પરંતુ સાધુએ તો પોતાની પૂર્વાવસ્થાને લગતા બધા ખ્યાલોને, સાપ જેમ પોતાની જૂની કાંચળા ઉતારી નાખે, તેમ ઉતારીને વેગળા મૂકવા જોઈએ. પૂર્વાવસ્થામાં પોતે ચક્રવર્તી રાજા હોય કે દાસોનો પણ દાસ હોય, પણ પૂર્વ સ્વીકાર્યા બાદ બંને પોતાની પૂર્વ સ્થિતિનો ગર્વ ન કરે, કે

માને; પણ સદા સમતાથી વર્તે. અલંકારપૂર્વક બીજાની નિંદા કરવી એ અશ્રેયસ્કર છે, પાપરૂપ છે, તથા સંસારમાં બ્રમણનો હેતુ છે. માટે, સાધુ પુરુષોએ જતાવેલ સંયમધર્મમાં^૧ મુમુક્ષુએ ક્ષી વાતનું અભિમાન કર્યા સિવાય, અપ્રમત્ત રીતે, સમાન વૃત્તિથી અણીશુદ્ધ ગરૂબું; અત્યારે કોઈ તેની સાથે, તેની પૂર્વાવસ્થાની મંદ સ્થિતિને કારણે પરુપતાથી વર્તે, તો પણ મુનિએ તો દૂરનો અર્થાત્ ભૂતકાળનો અને ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરી, તેનું દુઃખ ન માનવું પણ સમભાવ ધારણ કરવો. જે સાધુ પૂર્ણ બુદ્ધિમાન છે, હમેશાં જિતેન્દ્રિય છે, સૂક્ષ્મ મોક્ષમાર્ગમાં જે જરા પણ રખસન પામતો નથી, જેનાં ક્રોધ-માન દૂર થઈ ગયાં છે, તે મુનિ સમતારૂપી ધર્મનો ઉપદેશ કરે. અહુ જનો વડે પૂજતા તે ધર્મમાં જે સાવધાનતાથી સ્થિર હોય, તથા સર્વ પદાર્થોમાંથી આસક્તિ દૂર કરવાથી જે સંરોવર જેવો નિર્મળ છે, તે જ કાશ્યપગોત્રી (બગવાન ઋષભદેવ કે મહાવીર)નો ધર્મ ઉપદેશી શકે. સંસારના સર્વ પ્રાણીને સુખદુઃખની બાબતમાં પોતાની સમાન જાણી, સર્વ પ્રકારની હિંસાથી વિરત થયેલો તે મુનિ, અંતકાળ પૂર્વે જ ધર્મનો પાર પામી, કૃતકૃત્ય થાય છે. પરંતુ પદાર્થોમાં આસક્તિવાળા સંસારી જીવો નિરંતર શોક જ કર્યા કરે છે, અને તેમ કરીને પણ પોતાને જોઈતું સુખ નથી જ મેળવી શકતા. માટે જગતના પદાર્થોને આ લોકોમાં તેમ જ પરલોકમાં પણ દુઃખ આપનાર તથા હાણબંધુર જાણી, ધરનો ત્યાગ કરી બહાર ચાલ્યા આવો! પદાર્થોમાં તીવ્ર આસક્તિ તથા જગતનાં વંદનપૂજન, એ કાંટો જાહુ સૂક્ષ્મ છે તથા મહાકષ્ટે કાઢી શકાય તેવો છે. માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષે જગતના સંસર્ગનો ત્યાગ કરી, એકલા થઈ જવું; અને મનવાણીને અંકુશમાં રાખી, સમાધિ અને તપમાં પરાક્રમી બનવું. [૧-૧૨]

પરંતુ, એમ સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી, એકલા ફરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. એકલા વિચરનાર બિસ્ત્રુને નિર્જન સ્થાનોમાં કે શત્રુ ઘરમાં નિવાસ કરવાનો હોય છે. ત્યાં જમીન ઝીંચીનીચી હોય, ડાંસમચ્છર હોય,

૧. જૈન મોક્ષસાધન સંયમપ્રધાન હોવાથી, તેને માટે 'સંયમ' અથવા 'સંયમધર્મ' એવો પ્રયોગ ઘણો આવે છે.

તેમ જ સાપ વગેરે બચકર પ્રાણીઓનો પણ વાસ હોય. છતાં, તેણે તેથી ગભરાઈને, બારણું ઉઘાડવાસ કરવાં નહીં, કે ઘાસ પાથરી રત્નો ન શઢવો. તેણે તે બયોને છતવાના જ છે. તે બયોથી ગભરાઈ જઈને ‘કેમ બચુ’ એવી ધ્રુષ્ટા પણ ન કરવી; અથવા ‘હું આવો નીડર છું’ એવું બીજાને કહીને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો પણ ખ્યાલ ન કરવો. ધીમે ધીમે મુનિને શન્ય સ્થાનોમાં રહેવાનો અભ્યાસ પડી જાય છે. જેણે પોતાના આત્માને સમાધિમાં અરાખર સ્થિત કર્યો છે. જે પોતાનાં મન. ઇન્દ્રિયોનું બયો કે લાલચોમાંથી રક્ષણ કરી શકે છે, તે સાધુ જ ચારિત્રધર્મ પાળી શકે છે, તથા તેવો સાધુ જ એવી નિર્જન જગાઓમાં શાંતિથી, ફેવાંદું પણ ફરકવા દીધા વિના એકાગ્રતાપૂર્વક સ્થિર થઈને ધ્યાનાદિ કરી શકે છે અથવા સૂર્યાસ્ત વખતે જ્યાં હોય ત્યાં ઉતારો કરવાના યતિધર્મનું પાલન કરી શકે છે.

જ્યાં સુધી તે એકાંતમાં નિર્ભયતાથી રહી શકતો નથી, ત્યાં સુધી તે વસતીમાં કે સોળતોમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. અને સાધુ માટે સંગ જેવી જોખમકારક એકે વસ્તુ નથી. બીજી બધી રીતે માણસ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને સંયમને પાળતો હોય,^૧ છતાં જો તે સંગદોષનો ત્યાગ ન કરે,^૨ તો તે તથાગત બન્યો હોય તો પણ સમાધિથી વ્યુત થઈ જાય. કારણ, સંગ એ અનેક બળેડાઓનું કારણ છે; અને બળેડામાં પડવાથી સાધુના ઘણા અર્થ નાશ પામે છે. માટે બુદ્ધિશાળી બિહુએ સંસારીઓના સંસર્ગથી દૂર રહેવું, તથા જીવિતને ક્ષણભંગુર જોઈ, સર્વ પ્રકારનો પ્રમાદ દૂર કરી, મોહમાયાથી રહિત થઈ, સ્વચ્છદે અનુસરવું છોડી દઈ, શીતોષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વો સહન કરી લઈ, જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા (વિકટ) ધર્મને જ અનુસરવો. [૧૩-૨૨]

૧. અર્થાત મૂળમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જીનું જીનું જ પાણી પીનારો હોય, ધર્મમાં સ્થિત હોય, લગ્નવાન હોઈ કોઈ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા (કામના) વિનાનો હોય, કર્મબંધનવાળી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેનારો હોય . . .

૨. અર્થાત મૂળમાં જણાવતા પ્રમાણે: ‘શુદ્ધચેત્તે પિર ઝેસી તેનાં વાસણમાં જ ખાય’

વધારે શું કહેવું? કુશળ છૂતકાર જેમ ખોટા દાવ? છોડી, દર્ધ, સારામાં સારો દાવ જ લે છે, તેમ તમે પણ સ્ત્રીસંગાદિ આમધર્મો તથા ભોગવેલા વિપયોની કામના કરવાનું મૂકી દર્ધ, જગતને તારનારા કાશ્યપગોત્રી મહર્ષિ જ્ઞાતપુત્રે ઉપદેશેલા સર્વોત્તમ તથા હિતકર ધર્મમાર્ગને જ અનુસરવા માંડો! જેઓ મનને દ્વિપિત કરનારા વિપયોમાં ડૂબેલા નથી, તેઓ જ માર્ગને જાતે અનુસરવા શક્તિમાન થાય છે, તથા ખીજાને પણ ગ્રેસણા આપી શકે છે. મનના મોહને દૂર કરી, માયા, લોભ, માન, ક્રોધ, પ્રમાદ કે શિથિલતાનો ત્યાગ કરી, તેમ જ નકામી વાતચીત, પડપૂછ કે વાતઝહાપણુ વગેરે નિરર્થક પ્રવૃત્તિઓમાં વખત ખોવાનું છોડી, પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર થાઓ! ધર્મીય સાધવાની ઉત્કંઠાવાળા બનો! અને તપ વગેરેમાં પ્રયત્ન પુરુષાર્થ દાખવો! મન વચન અને કાયા ઉપર જેણે કાબૂ મેળવ્યો નથી, તેને માટે આત્મકલ્યાણુ સાધવું સહેલું નથી. મહર્ષિ જ્ઞાતપુત્રે વગેરેએ જીવે ઉપરથી કરુણાથી, જગતનું સંપૂર્ણ તત્ત્વ જાણી, જે પરમ ધર્મમાર્ગ ઉપદેશ્યો છે, તે અપૂર્વ છે તથા અદ્ભુત છે. માટે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તે માર્ગ વડે આ સંસારરૂપી મહાન પ્રવાહનો અંત લાવો! તેમ કરીને ઘણા લોકો આ સંસારનો પાર પામ્યા છે. એમ હું કહું છું. [૨૨-૩૨]

૩

એ જ વિષયને આગળ ચલાવતા સુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા:— જે બ્રહ્મપાપકર્મો બંધાવાનો માર્ગ બંધ કરી દે છે, તે બ્રહ્મનાં પૂર્વ અજ્ઞાનથી બંધાયેલાં કર્મો સંયમ-તપથી ક્ષીણ થતાં જાય છે; એવા વિવેકી પુરુષો મૃત્યુને ઓળંગી પાર નીકળી જાય છે. [૧]

કામોને રોગરૂપ સમજી, સ્ત્રીઓથી અભિજૂત ન થનારા

૧. મૂળ : કલિ, ત્રેતા અને દ્વાપર નામના પાસા. કૃતનો પારો જ બેઠા કહેવાય છે.

૨ જ્ઞાત નામના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહાવીર સ્વામી.

૩. મૂળ : સમાધિ. જૈન ગ્રંથમાં સમાધિ શબ્દ યોગના ૩૬ અર્થોમાં નથી વપરાતો, પણ સમ્યક્ અધીયતે મોક્ષ પ્રતિ આત્મા જેન એટલે કે, જે જે સાધન વડે આત્મા મોક્ષ પ્રત્યે વ્યવસ્થિત થાય, તે બધાં સાધનના અર્થમાં વપરાય છે.

પુરુષોની ગણના મુક્ત પુરુષો સાથે થાય છે. જેઓ કામભોગને છતી શકે છે, તેઓ જ તેમનાથી પર વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દેશાવરના વેપારીઓએ આણેલાં મોઢાં રત્નો રાજ-મહારાજ જ ખરીદીને ધારણ કરી શકે છે. તે પ્રમાણે રાત્રીભોજનત્યાગ સાથેનાં પાંચ મદાનતો કોઈ વીરજ્ઞ જ ધારણ કરી શકે છે, ખીજાં સામાન્ય મનુષ્યો તો કામભોગોમાં આસક્ત અને મૂઢ બની જાય છે. એટલું જ નહિ, ઊલટાં તેમાં બહાદુરી માને છે. તેઓ માત્ર વર્તમાનકાળ જ દેખી શકે છે અને કહે છે કે, પરલોક કોણ જોઈ આવ્યું છે? તેવાં મનુષ્યોને ગમે તેટલું સમગ્રવો કે, અત્યારે મીઠાં લાગતાં સુખોને કારણે પછી તો તમારું અકલ્યાણ જ થવાનું છે, છતાં તેઓ પોતાનાં વિષયસુખો છોડી શકતાં જ નથી. નબળા બળદને ગમે તેટલો મારો ઝૂડો, પણ તે આગળ ચાલવાને બદલે ઊલટો બળિયો થઈ ને ખેંચી પડે છે. તેના જેવી દ્રશ્ય વિષયરસ આખેલા મનુષ્યની છે. વિષયોમાં લેશમાત્ર સુખ નથી; તથા તે ક્ષણભંગુર છે. તેમજ સોવર્ગના આયુષ્યવાળો ગણાતો માણસ પણ ભરયુવાવસ્થામાં ગમે ત્યારે ચાલતો થાય છે. એમ જાણવા છતાં, તેઓ છેવટ સુધી વિષયભોગોને વળગી રહે છે. અને અંતે તે ભોગોને કારણે કરેલાં હિંસાદિ અનેક પાપકર્મોનાં ફળ ભોગવવા, તેમને હીન આસુરી દિશાને પામવું પડે છે. તે વખતે તેઓ પસ્તાય છે અને વિલાપ કરે છે. આવાં મનુષ્યો દયા ખાવાં જેવાં છે. કારણ, તેઓ જાનીઓએ ઉપદેશોલા મોક્ષમાર્ગને જાણતાં નથી; તેમજ સંસારનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી, જેણે તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે, તેવા મુનિના વચન ઉપર પણ તેમને શ્રદ્ધા નથી. અનંત વાસનાઓથી ઘેરાયેલા તે અંધ તથા દુઃખી મનુષ્યો પોતાની અથવા પોતાના જેવી ખીજની અંધતાને જ જીવનભર અનુસર્યાં કરી, કરી-કરી મોહ પામ્યા કરે છે અને સંસારચક્રમાં ભટક્યા કરે છે [૨-૧૨]

માટે, વિવેકી પુરુષે શુદ્ધસ્થાશ્રમ દરમ્યાન પણ, પોતાની યોગ્યતાનુસાર અહિંસાદિ પ્રતો પાળવા પ્રયત્ન કરવો. અને જેને મહાપુરુષોએ કહેલા ઉપદેશને સાંભળી, સત્ય માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી છે, તેણે તો પ્રવ્રજ્યા લઈ, સત્યપ્રાપ્તિ અર્થે જ સર્વતોભાવે પ્રયત્નશીલ બનવું; તથા તેમાં સ્થિર થવું. તેણે તો રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરી, મન વચન અને કાયાને સંયમમાં

રાખી, નિરંતર પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં જ મંડવા રહેવું. કારણ, મૂર્ખ મનુષ્ય જ સાંસારિક પદાર્થો અને સંબંધીઓને પોતાનું શરણ માની, તેઓમાં બંધાઈ રહે છે. તે જાણતો નથી કે, અતે તો તે બંધાને છોડી એકલા જવાનું છે તથા પોતાનાં કર્મોનાં વિષમ પરિણામો ભોગવતા, દુઃખથી પીડાઈ, હંમેશાં આ યોનિચક્રમાં બટકવું પડવાનું છે. પોતાનાં કર્મો પોતાને ભોગવ્યા વિના કોઈનો છૂટકો જ નથી અને દરેકને તેનાં કર્મો અનુસાર જ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જાગૃત થાઓ ! વર્તમાનકાળ એ જ એક માત્ર તક છે અને બોધપ્રાપ્તિ સુલભ નથી. માટે આત્મકલ્યાણ સારુ તીવ્રતાથી કમર કસો ! ત્રણે કાળના જિનો તથા સંતો ભારપૂર્વક એ જ વસ્તુ કહેતા આવ્યા છે, તથા વિદ્યાસા નગરીવાળા શાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરે પણ એ જ કહ્યું છે. સર્વ પ્રકારે^૧ હિંસાદિ પાપકર્મોથી રહિત થાઓ ! આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર બનો ! અને કૃણની કામના રાખ્યા વિના સંયમધર્મમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરો ! એ જ માર્ગે અનંત પુરુષો સિદ્ધિ પામ્યા છે અને બીજા પણ પામશે. [૧૩-૨૨]

એમ હું કહું છું.

૧. મન વાણી અને કાયાથી; તથા કરવાથી, કરાવવાથી કે અનુમતિ આપવાથી

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં.૦૧: આ અધ્યયનનો ઉપદેશ જપભદ્રે પોતાના ૬૮ પુત્રોને આપ્યો હતો એમ દીકાકાર જણાવે છે જપભદ્રે સો પુત્રોને રાજ્ય વહેંચી આપી, સાધુ થયા હતા. તેમાંથી ભરતે ચક્રવર્તી થવા પોતાના બધા ભાઈઓને પોતાને તાબે થવા જણાવ્યું, ત્યારે ૬૮ ભાઈઓ પિતાની સલાહ લેવા ગયા. તે વખતે જપભદ્રે તેમને સાંસારિક કામનાઓથી પરવસ્તુનો ઉપદેશ આપી, તેમને સંસારથી વિમુખ કર્યા. એટલે તે સંન્યાસી થયા. ૬૬ માં ભાઈ બાહુબલિએ ભરતનું કહેણ સ્વીકાર્યું નહીં અને તેને દરાવ્યો. પરંતુ પછી તે પણ બીજા ભાઈઓને પેઠે સંન્યાસી થયા, એટલે ભરત પૂર્ણ ચક્રવર્તી થયો.

બદ્રબાહુ આ અધ્યયનના ઉદ્દેશો [પેટા વિભાગો]નું વસ્તુ આ પ્રમાણે જણાવે છે:

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે, મનુષ્યે દ્વિતીની પ્રાપ્તિ અને અદ્વિતના ત્યાગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, તથા આ જગતને અનિત્ય સમજવું જોઈએ. બીજા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે, માણસે માનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. રાષ્ટ્ર આદિમાં અને અર્થમાં અનેક પ્રકારે અનિત્યતાનું પ્રતિપાદન પણ બીજા ઉદ્દેશકમાં કરેલું છે. ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે, અજ્ઞાનદ્વારા વૃદ્ધિ પામેલાં દેવોનો નાશ કરવો આવશ્યક છે, તે માટે સાધુએ સુખ અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જાન્યવન ૭ જુ

જુદાં જુદાં વિદ્નો

૧

શ્રીમુધમસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

ધણા લોક આવેશમાં આવી નઈ, પ્રથમથી કશી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કર્યા વિના, કપરું બિશુજીવન સ્વીકારી બેસે છે. પછી, ત્યારે એક પછી એક મુશ્કેલીઓ આવતી જાય છે, ત્યારે તેઓ હતાશ થઈ જાય છે તથા દીલા થઈ બેસી પડે છે. ધણા બિશુઓ હેમંતની ટાઢ કે ગ્રીષ્મનો તાપ દેખી ગભરાઈ જાય છે; ત્યારે કેટલાક પારકા પાસે ભિક્ષા માગવાનું થતાં ખિન્ન થઈ જાય છે. શરીરોમાં કરડકણા કૂતરા તેમને જોઈ કરડવા દોડે છે તથા ધણા અસંસ્કારી કે વિદ્રેષી લોકો તેમને ગમે તેવા શબ્દો સંબળાવી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે : “કામ કરવું પડે એટલે સાધુ થયા !” વળી ખીજ્જાઓ તેમને, કમનસીબ, કે પૂર્વજન્મમાં બહુ પાપ કરવાથી આ જન્મમાં આવી દુરવસ્થાને પામેલા કહીને નિંદે છે. બાકીના વળી તેમને, ‘નાગડા, બિખારા, અધમ, મૂડિયા, ખસિયલ, ગંદા, કે બિહામણા’ કહીને ગાળો ભાંડે છે. તે વખતે નબળા મનનો બિશુ દીલો થઈ જાય છે. ૧ વળી ત્યારે ડાંસમચ્છર કરડે છે, અને ધાસની અણીઓ ખૂંચે છે, ત્યારે તેને પોતાના બિશુજીવનની સાર્યકતા વિષે જ શંકા આવે છે : ‘કદાચ પુરલોક જેવું કાંઈ જ ન હોય અને મરણુ એ જ બધાનો અંત હોય તો !’ ખીજ

૧. દીલા થઈ જવાની લપમાઓ જોવા જેવી છે : રાજ્યવ્રથ થયેલા ક્ષત્રિયની જેમ; ઘોડા પાણીમાં તરફડતા માછલાની જેમ; અગ્નિથી દાઝેલા પ્રાણીની જેમ; જળમાં ફસાયેલા માછલાની જેમ; રણસંઘામમાં બાણથી બેદાયેલા હાથીની જેમ; ધણો ભાર ભરવાથી ભાગી પડતા ગધેડાની જેમ; આગ સળગે અને લોક નાસવા માટે તે વખતે ખગલમાં રાખેલી ઘોડીને આધારે ચાલનારા લંગડાની જેમ

કેટલાક, વાળ દૂંપાવવા પડતા હોવાથી ત્રાસી જાય છે; અથવા 'અભયર્થ' પાળી ન શકવાથી હારી જાય છે. વળી કોઈ વાર ભિક્ષુ કરનાં કરતાં સરહદના ભાગોમાં જઈ ચડે છે, તો ત્યાંના લોકો તેને જાસુસ કે ચોર સમજી પકડે છે અને મારે છે. તે વખતે, ગુસ્સામાં પતિને છોડી ચાલી નીકળેલી સ્ત્રીની પેઠે તે ધર પાદ કરે છે! આ બધાં વિધેના અજ્ઞાત બહુ કઠોર છે તથા દુઃસહ છે, છતાં તેમનાથી ગભરાઈ પાછા ભાગવાને બદલે, ધીરજથી તેમને સહન કરતાં શીખવું જોઈ એ, એમ હું કહું છું. [૧-૧૭]

૨

વળી પોતાના નાણુક સ્નેહસંબંધો તોડતાં પણ નવા ભિક્ષુને ઓછી મુશ્કેલી નથી પડતી. તેને બિદ્યા માગવા આવેલો દેખી, સગાંસંબંધીઓ તેને ઘેરી લઈ વિલાપ કરવા માંડે છે કે : “હે તાત ! અમે તને ઉછેરી મોટા કર્યો, હવે તું અમારું ભરણપોષણ કર. તેમ કરવાને બદલે તું અમારો ત્યાગ કેમ કરે છે ? વૃદ્ધ માતાપિતાનું ભરણપોષણ કરવું એ તો આચાર છે. તેનો ત્યાગ કરવાથી તને ધર્મ શી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? તારા વડીલો મીઠી જીભના છે, તારા પુત્રો હજી બાળક છે, તારી સ્ત્રી પણ જીવાન છે. રખે તે અવજે માર્ગે ચડી જાય ! માટે હે તાત ! તું ઘેર પાછો ચાલ. તારે હવે કાંઈ કામ નહીં કરવું પડે. અમે બધા તને મદદ કરીશું, તારું દેવું અમે વહેંચી લીધું છે; અને વેપાર ધંધા માટે તારે ફરી પૈસા જોઈતા હશે તો પણ અમે આપીશું. માટે એક વાર તું પાછો ચાલ. પછી તને કાંઈ તો ભલે પાછો ચાલ્યો જાશે. એમ કરવાથી તારા શ્રમજીપણાને વાંધો નહીં આવે.” આ બધું સાંભળી, સ્નેહીઓના દુસ્તર^૧ સ્નેહબંધમાં બંધાયેલો નમ્રજા મનનો માણસ ધર તરફ દોડવા માંડે છે. અને તેનાં સંબંધીઓ પણ, એક વાર તે હાથમાં આવ્યો એટલે, તેને ચારે બાજુથી બોગવિદ્યાસમાં જકડી લઈ, પણ વાર વીસો મૂકતાં નથી.^૨ [૧-૧૨]

જી

૧. ‘વનમાં માણુકાલતા જેમ વૃક્ષને વીંટી લે છે તેમ.’

૨. ‘તરતની વિચારેલી ગાય પોતાના બચ્ચાની પાછળ દૂરે તેમ’

આ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં પ્રલોભનો ભગવાન કાશ્યપે વર્ણવેલાં છે. કોઈ પવિત્ર જીવન ગાળનારા ઉત્તમ સાધુને જોતાં જ રાગ્યો, અમાર્યો તથા બ્રાહ્મણકુળિયો તેને વીંટળાઈ વળે છે અને સત્કારપૂર્વક તેને પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપે છે.^૧ તેઓ કહે છે, “હે મહર્ષિ! અમારા આ રથવાહન, સ્ત્રી, અક્ષંકાર, શય્યા વગેરે સર્વ પદાર્થો આપના જ છે. આપ કૃપા કરી તેમનો સ્વીકાર કરો, જેથી અમારું કલ્યાણ થાય. અમારે ત્યાં પધારવાથી આપના વ્રતનો ભંગ નહીં થાય. તે ઉપરાંત, હવે આપે ઘણી તપશ્ચર્યાઓ કરી છે. તેથી આવા પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવાથી આપને દોષ નહિ લાગે.” આવું સાંભળી, પરાણે બિશુજીવન ગાળતા તથા તપશ્ચર્યાથી કંટાળેલા નખળા લોકો ઢોળાવ અડતા ઘરડા બળદની પેઠે, અધવચ બેસી પડે છે અને કામભોગોથી લોભાઈ, સંસાર તરફ પાછા ફરે છે, એમ હું કહું છું. [૧૨-૨૨]

૩

વળા કેટલાક બિશુઓ પહેલેથી જ આત્મવિશ્વાસ વિનાના હોય છે. સ્ત્રીઓ વગેરેથી કે ગરમ પાણી પીવા વગેરેના કડક નિયમોથી પોતે ક્યારે હારી જશે, તેનો ભરેંસો એમને નથી હોતો. તેઓ પ્રથમથી જ તેવો પ્રસંગ આવે ત્યારે આજીવિકામાં વાંધો ન આવે તે માટે, વૈદક ન્યોતિય વગેરે ગુન્દરાનનાં સાધન શોધી રાખે છે.^૨ આવા માણસોથી કાંઈ જ થઈ શકતું નથી; કારણ, મુસ્કેલી આવે ત્યારે તેની સામે જૂઝવાને બદલે, તેઓ પહેલેથી શોધી રાખેલાં બચાવનાં સાધનોનો આશરો લઈ બેસી જાય છે. મુમુક્ષુએ તો પ્રાણ હાયમાં લઈ નિઃશંકતાથી અડગપણે પોતાના માર્ગમાં આગળ વધવું જોઈએ. એક વાર સંગ્રામમાં ફૂદી પડ્યા, પછી વીરો પાછળની વાત ઉપર ધ્યાન નથી આપતા. તેઓ તો આગળની વાત જ વિચારે છે. કારણ, તેઓ જાણે છે કે, બહુ બહુ તો મોત થશે; એથી બીજું શું થવાનું છે? [૧-૭]

૧. ‘નીવાર વડે ફુકરને લોભાવે તેમ.’

૨. ‘શ્લેષ’ગ્રામમાં કાપર લોકો વખત આવે છુપાઈ જવાનાં સ્થાન શોધી શકે છે તેમ. એવા કાપરો શરૂ ઉપર વિનય રી રીતે મેળવી શકે?’

ભિક્ષુને વળી બિન્ન બિન્ન આચારવિચારવાળા પરતીચિકોના^૧ આક્ષેપોનો પણ સામનો કરવાનો હોય છે. તે વખતે પોતાના માર્ગમાં દૃઢ નિશ્ચય વિનાનો ભિક્ષુ ગભરાઈ જાય છે અથવા શંકિત બની જાય છે.

પરતીચિકો તેને ઉતારી પાડવા, દ્વેષથી તેના આચારવિચાર વિશે ગમે તેવા આક્ષેપો કરે છે. તે વખતે શુદ્ધિશાળી ભિક્ષુએ ગભરાયા વિના ચિત્તને સ્વસ્થ રાખી, અનેક ગુણોથી યુક્ત એવી યુક્તિસંગત વાણીથી તેમનો રદિયો આપવે કેટલાક પરતીચિકો, જૈન ભિક્ષુઓ સામે એવો આક્ષેપ કરે છે કે, ‘તમે લોકો ગૃહસ્થ કુટુંબીની જેમ એકબીજામાં આસક્તિવાળા છો; કારણ, પોતાના સંઘનો કોઈ ભિક્ષુ માંદો પડે ત્યારે તેને માટે બિક્ષા માગી લાવી તેને ખવરાવો છો. આમ એકબીજાને અધીન તથા એકબીજામાં રાગવાળા તમે સંસારનો પાર શી રીતે પામી શકો?’ તે વખતે તેમને જવાબ આપવો કે, ‘તમે તો તેથી પણ ભૂંડું કરો છો. કેમકે, તેવે વખતે તમે ગૃહસ્થીઓ પાસે માંદા માણસને ઉદ્દેશીને ભોજન તૈયાર કરાવી મંગાવો છો અને તેમનાં જ વાસણોમાં આરોગાવો છો! આમ માંદા સાધુએ પણ પોતાને માટે ખાસ તૈયાર કરેલું (હંડું પાણી, સજ્જવ બીજ વગેરે યુક્ત) નિપિદ્ધ અન્ન ખાવું સારું? કે પોતાના સાથીએ ગૃહસ્થો પાસેથી વધ્યુંધટયું માગી આણેલું નિર્દોષ ભોજન ખાવું સારું?’ તેઓને આમ સચોટ રદિયો મળે છે, ત્યારે તેઓ આગળ બોલી શકતા નથી. પછી તેઓ ગાળાગાળીનું શરણ લે છે,—ટંકણ લોકો યુદ્ધમાં હારી જતાં પલાડનો આશરો લે છે તેમ. પણ ડાહ્યા ભિક્ષુએ શાંતિથી સ્વસ્થ રહી, સામે વાદી તપી ન જાય તે રીતે તેને શાંતિથી યોગ્ય જવાબ આપવો. [૮-૧૯]

૪

બીજા કેટલાક પરતીચિકો એવો આક્ષેપ કરે છે કે, ‘બીજા ધાન્ય વગેરે ખાવામાં તેમ જ હંડું પાણી પીવામાં^૨ એવો તે શો વાંધો છે, કે

૧. બીજા તીર્થ-ધર્મમાર્ગ—ને અનુસરનાર, પરવાદી

૨. જૈન આચારમાં ગરમ કરી નિર્જીવ કરેલું તથા બીજાએ પોતાના ઉપયોગમાં લીધેલું પાણી વાપરવાનો જ વિધિ છે; તેમજ જગવાની રાત્રિ હજી જન્મની નારી નથી પામી તેવાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થોનું શિક્ષાત્ર મહણ કરવાનો

તમે તેમનો ત્યાગ કરો છો? વિદેહનો રાજા નમિ^૧ ન ખાઈને તેમ જ રામયુક્ત^૨ વગેરે બીજા-ધાન્યાદિ પદાર્થો ખાઈને સિદ્ધિ પામ્યા હતા. તેમ જ બાહુક^૩ તથા નારાયણ ઋષિ દંડુ^૪ પાણી પીતા હતા અને અસિત, દેવિલ^૫, દ્વિપાયન (વ્યાસ) અને પરારા^૬ વગેરે તો દંડુ^૭ પાણી, બીજા-ધાન્ય ઉપરાંત લીલોતરી વગેરેનો ઉપયોગ કરતા હતા છતાં મુક્તિ પામ્યા હતા. તો પછી એ બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, તમે શા માટે દુઃખ વેડો છો?” [૧-૫]

તે જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક^૮ એવો આક્ષેપ કરે છે કે, “સુખ વળી દુઃખકર સાધનોથી પ્રાપ્ત થતું હશે? સુખથી જ સુખ થાય; સુખમાં જ આર્યમાર્ગ અને પરમ સમાધિ રહેલાં છે. તો પછી તમે લોકો અત્યંતિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે આવાં દુઃખકર કઠોર સાધનો શા માટે આચરો છો? આ તે તમારો કેવોક અવળો માર્ગ છે?” [૬-૭]

નિષેધ છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ વર્ષ બાદ બીજાની ઉત્પાદક શક્તિ નાશ પામી જાય છે, એમ મનાય છે.

૧. વિદેહ દેશની મિથિલાના રાજર્ષિ. જુઓ ઉત્તરાશ્વયન અધ્ય૦૯. ભાગવત સ્કં. ૯. અ. ૧૩ માં ‘વિદેહ’ ‘નિમિ’નું ચરિત્ર આપ્યું છે; અને ત્યાં તેનાં ‘નિમિ’ ઉપરાંત વિદેહ, જનક, મિથિલ એવાં ત્રણ નામ આપ્યાં છે.

૨. આ ‘રાજર્ષિ’ વિષે કશી વિગત દીકાકારે આપી નથી. જેકોબી તેમને રામચંદ્ર ધારે છે.

૩. મહાભારતમાં નજરાજનું બીજું નામ બાહુક આવે છે. દીકાકાર એમને વિષે વિશેષ કશું જણાવતા નથી.

૪. અસિત અને દેવલ મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ છે. દેવલ ઋષિ સ્મૃતિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૫. વ્યાસજ્ઞના પિતા.

૬. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૭. દીકાકારને મતે શાકયો, અથવા કેટલાક જેનો [સ્વયૂચ્યો]. તેઓ કહે છે કે, તપ અને લોચ જેવાં દુઃખો સદ્વર્થી માત્ર દુઃખકલેશ જ થાય છે. સારો આહાર અને વિહાર હોય, તો ચિત્ત સ્વચર રહે, અને સમાધિ થાય.

તેમના જેવા જ બીજા વળી^૧ કહે છે, “ત્રીઓ સાથે કામભોગ ભોગવવામાં શો દોષ છે કે તમે તેનો ત્યાગ કરો છો? તેમાં કાંઈને પીડા નથી થતી^૨ કે કાંઈ પાપ ચોટતું નથી; પણ બેઠિને શાંતિ થાય છે.” [૮-૧૨]

પરંતુ મહાકામી તથા પાંચે મહાપાપોમાં રત એવા એ નાસ્તિક પુરુષોના આવા શબ્દો સાંભળી, ડાહ્યા ભિક્ષુએ ડામાડોળ થઈ જઈ પોતાના સાધનમાર્ગ વિષે અશ્રદ્ધાળુ ન બની જવું. જગતમાં વિવિધ માન્યતાવાળા તથા વિવિધ આચારવાળા પુરુષો પોતાને શ્રમણ કહેવડાવતા ફરે છે. તેમના આવા લોભાવનારા કે આક્ષેપ કરનારા શબ્દો સાંભળીને ગૂંચવાઈ ન જવું. માત્ર વર્તમાન અદ્ય સુખોમાં જ રાચતા તે મૂર્ખ લોકો જાણતા નથી કે, આયુષ્ય અને જીવવાની તો ફાણબંધુર છે. અંતકાળે તે લોકો જરૂર પરતાય છે.^૪ માટે શુદ્ધિશાળી પુરુષે તો, વખત છે ત્યાં સુધી, પ્રયત્ન પુરુષાર્થથી વૈતરણી નદી જેવા એ ફરતર કામભોગોમાંથી નીકળી જઈ, સંત પુરુષોએ ઉપદેશીતા માર્ગ અનુસાર સંસારપ્રવાહથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો. જેઓ કામભોગોનો તથા પૂજન સત્કારની કામનાનો ત્યાગ કરી શક્યા છે, તેઓ જ આ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થઈ શક્યા છે, એ યાદ રાખવું. [૧૩-૧૭]

આવાં આવાં આંતર બાહ્ય અનેક વિધ્નો અને પ્રલોભનો મુમુક્ષુના માર્ગમાં આવી પડે છે. તે બધાંને પ્રથમથી સમજી લેનાર ભિક્ષુ, તે બધાં અચાનક આવી પડે ત્યારે ગભરાતો નથી. બાપી, ઘણા કાંચા

૧. ટીકાકારને મતે ‘નાયવાદિક મંડળ’ માં બળેલા. મૂળમાં તો તેમને માટે ‘પાર્થિવ્ય’ [એટલે કે સ્વયંદ્ય જૈન ભિક્ષુઓ], ‘અનાય’^૨, ‘ત્રીઓને વશ થયેલા’, ‘બાલ’ અને ‘જિનશાસનથી પરાક્ષુબ્ધ થયેલા’, એવાં વિશેષણ છે. આગળ ૧૩મા શ્લોકમાં તેમને ‘ગિધ્યાદષ્ટિ’ તથા ‘પેરી જેમ બચ્ચા ઉપર રાગવાળી હોય તેમ કામભોગમાં રાગવાળા’ કહ્યા છે.

૨. ‘ધેટા’ (મંધાદન) જેમ પાણીને હલાબ્યા-ડહોબ્યા વિના પીએ છે તેમ; કે કપિંજલ પડી અદ્ધર રહી પાણી પીવે છે તેમ.^૩

૩. ‘ગૂમડું’ ફૂટતાં સુખ યાય છે તેમ.^૪

૪. ‘સોતું’ માનીને લોડું બંધનારાની જેમ.

જિજ્ઞાસુઓ, એ બધાં વિધનો દેખ્યાં નથી હોતાં ત્યાં સુધી, પોતાને મહા શર માન્યા કરે છે; પણ પછી, પ્રથમ વિધને જ એસી પડે છે, —યુદ્ધ કરતા મહારથ^૧ કૃષ્ણને જોયા નહોતા ત્યાં સુધી શિશુપાળ^૨ પોતાની બહાદુરીનો ગર્વ કરતો હતો તેમ. પરંતુ જેઓ આ બધાં વિધનોને પ્રથમથી જાણી લઈ, પ્રસંગ આવ્યે તેમની સામે પ્રાણાંત સુધી જૂએ છે, તેઓ જ પરાક્રમી નાવિકોની પેઠે આ સંસારરૂપી દુસ્તર સમુદ્રને અંતે તરી જાય છે. [૧૮]

આટલું કહી શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

૧. મહારથની વ્યાખ્યા આવી અંપાય છે : પોતાની જાતનું, સારથીનું, અને અપ્પોનું સંરક્ષણ કરતો જે લડે, તે મહારથ કહેવાય. અથવા રાજ અને રાજમાં પ્રવીણ એવો જે પરાક્રમી પુરુષ એકલો દશહજાર ધનુર્ધારીઓ સાથે લડે, તે મહારથ. (મલ્લિનાથ).

૨ શ્રીકૃષ્ણનો પ્રતિસ્પર્ધી, અને તેમની કઈના દીકરો

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં. ૧ : નમિ રાજ અને ઇંદ્રનો સંવાદ ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર અ. ૯ માં આવે છે ત્યાં નમિને રાજર્ષિ કહેલા છે; તથા વિદેહ દેસના રાજ હોવાથી તે વૈદેહી પણ કહેવાય છે, એમ ટીકાકારે ત્યાં જણાવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં નમિ ઋષિને ઇંદ્રે સહાય કર્યાનો ઉલ્લેખ છે (મંડળ ૬. સુ. ૨૦, મં. ૬) મહાભારતમાં અનુરાસન પર્વના ૧૪ મા અધ્યાયમાં 'નિમિ' નામના 'તપોધન' નો ઉલ્લેખ છે ભાગવત ૯. ૧૩માં ઇર્ષવાકુવંશીય 'નિમિ'નું જ્ઞાત છે. તેને ત્યાં વિદેહ, જનક, અને મિથિલ પણ કહ્યો છે રામચંદ્રને ટીકાકાર રાજર્ષિ કહે છે. જોકાળી તે રામ હોવાનો તર્ક કરે છે. બાહુકનો ઉલ્લેખ મહાભારત (વન. ૭૩) માં નળના બીજા નામ તરીકે આવે છે. નારાયણને ટીકાકાર મહર્ષિ કહે છે. વિક્રમોર્વશાયમાં તેમનો ઉલ્લેખ છે. અસિત એને દેવલ એ બે નામો મહાભારતમાં તથા ગીતામાં એક સાથે આવે છે. (આદિ. ૫૩-૮; સર્ગ ૪-૧૬; ૧૧-૨૪; શાંતિ. ૨૩૬-૫; ૨૮૧-૧; ગીતા અ. ૧૦-૧૩). દેવલ સ્મૃતિમાં મહર્ષિ તરીકે તેમનું એકલાનું નામ પણ આવે છે.

વ્યાસમુનિનું બીજું પ્રસિદ્ધ નામ તે દ્વૈપાયન. મહાભારત આદિ ૬૪માં તેમની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આવે છે. પરાસરની લકીકત મહાભારત આદિ ૧૯૪માં વિગતવાર આવે છે.

બદ્રબાહુ સ્વામી પોતાની નિયુક્તિમાં (ગા. ૪૯-૫૦) આ અધ્યયનનો વિષય આ પ્રમાણે વર્ણવે છે : પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં પ્રતિફલ ઉપસર્ગો (વિદ્યો) નું વર્ણન છે; બીજા ઉદ્દેશકમાં પોતાનાં સર્ગાસંબંધીઓએ કરેલા અનુકૂલ ઉપસર્ગોનું વર્ણન છે; ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ચિત્તને દુઃખી કરનાર પરતીથીઓનાં વચન બતાવ્યાં છે; અને ચોથા ઉદ્દેશકમાં, અન્યતીથીઓએ વિપરીત દલીલોથી જોમને અવજા અર્થો અલગ કરાવ્યા છે, તેમને ઉત્તમ યુક્તિયુક્ત હેતુઓ દ્વારા ચર્ચાર્થ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાયન ૪ થું

સ્રીપ્રસંગ

૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

માતાપિતા વગેરે કુટુંબીઓનો તથા કામભોગોનો ત્યાગ કરી, પોતાના કસ્યાણુ માટે તત્પર બની, નિર્જન સ્થાનમાં જ રહેવાનો સંકલ્પ કરનાર બિશ્નુને, બિહ્વા તથા ઉપદેશાદિ પ્રસંગે સારીનરસી અનેક સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં આવવાનું થાય છે. તે વખતે, પ્રમાદથી અથવા તો પોતામાં રહેલી વાસનાને કારણે, તે પ્રસંગ વધવા દેનાર બિશ્નુનું શીઘ્ર અધઃપતન થાય છે.

કારણ, ઘણી દુશ્વરિત્ર સ્ત્રીઓ તેવે વખતે જીવાન સુંદર બિશ્નુને તેને ખજાર પણુ ન પડે તેવી રીતે લોભાવવા અનેક પ્રયત્ન કરે છે. તે બાબતના બધા ઉપાયો તે અરાબર જાણતી હોય છે. જેમ કે, કેઈ સુંદર સાધુને આવતો જોઈ, તેઓ કહે છે : ‘હે ભવસાગરમાંથી તારનાર પ્રભુ ! આપ અહીં આવી અન્નપાન સ્વીકારો.’ પછી તેને ઘરની અંદર લાવી પક્ષંગ કે આસન ઉપર બેસારે છે; પછી પોતાના દુઃખની વાતો કરી કરુણા ઉપજાવીને, અથવા અનેક પ્રકારના નત્ર ભાવો બતાવીને, કે મધુર વાતો કહીને તેને વિશ્વાસ ઉપજાવે છે. પછી, તેઓ ગમે તે મિત્રે તેની લગોલગ આવીને બેસે છે, તથા પોતાનાં સુંદર વસ્ત્રો તેમ જ લોભાવનારાં અંગપ્રત્યંગો તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. [૧-૩] તેઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ, તેની પાસે આવીને કહે છે, ‘હે બિશ્નુ ! હું સંસારથી વિરત થઈ ગઈ છું, માટે મને ધર્મોપદેશ આપો.’ [૨૫] ત્યારબાદ, સુતાર જેમ રથના પૈડાની વાટને ધીમે ધીમે ગોળ

વાળે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓ, તે જાણે નહીં તેવી રીતે, તેને લોભાવતી જાય છે. આમ નિર્ભયતાથી એકલા જ વિચરતા એ બિશ્નુને, તેઓ સિંહને જેમ માંસથી લોભાવીને ખાંધે, તેમ પોતાના પાશમાં ખાંધી લે છે. પછી, પાશમાં બંધાયેલા મૃગની પેઠે, તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે પણ તેમનામાંથી છૂટી શકતો નથી. [૯] પરિણામે, અગ્નિ પાસે મૂકેલો લાખનો ઘડો જેમ ઓગળી જઈ નાશ પામે છે, તેમ તેમના સદવાસથી તે વિદ્વાન બિશ્નુ પોતાનાં સમાધિયોગથી બ્રહ્મ ધર્મ, નાશ પામે છે. [૧૬,૨૬]

વિષમિશ્રિત દૂધ પીનારની જેમ અંતે તે બિશ્નુ ઘણો પરતાય છે. માટે પ્રથમથી જ બિશ્નુએ સ્ત્રીઓ સાથેના પ્રસંગનો વિપક્ષિત કાંટાની જેમ ત્યાગ કરવો; તેમનાં અંગપ્રત્યંગ નિહાળવાં નહીં; મુસાફરીમાં પણ તેમની સાથે ન જવું; તેમ જ ઉપદેશ આપવા પણ તેમના સંસર્ગમાં ન આવવું. બહેને ને પુત્રી હોય, પુત્રવધૂ હોય, ઔઠા હોય કે નાની કુમારી હોય, તો પણ તેણે તેનો સંસર્ગ ન કરવો. તથા કોઈ પણ કારણે તેમના નિકટ પ્રસંગમાં અવાય તેવી રીતે, તેમના ઓરડાઓમાં કે ઘરોમાં એકલા ન જવું. [૧૦-૧૩] કારણ, સ્ત્રીસંગ કરી ચૂકેલા તથા સ્ત્રીચરિત્રના અનુભવી બુદ્ધિશાળી પુરુષો પણ સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ રાખવાથી થોડા જ વખતમાં બ્રહ્મ ધર્મ, દુરાચારીઓની કોટીના બની જાય છે. [૧૫,૨૦]

વળી પોતાની સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં એકેલા બિશ્નુને જોઈને તથા તેની સામે પીરસાયેલાં ભોજન જોઈને, પુરુષોને કાં તો પોતાની સ્ત્રીઓ ઉપર શંકા જાય છે; અથવા બિશ્નુને આવા સ્ત્રીસંગ ગમતો જોઈ એમ વિચાર આવે છે કે, “તો પછી ભાઈ બધા ભોગભુક્ત પુરુષોની પેઠે પરણી કરીને ઘર સંસારી થા! અને સ્ત્રીના ભરણપોષણનો ભાર ઉઠાવ. તું પણ માણસ છે!” આવા આવા સ્વ-પર-ગત અનેક દોષો જોઈ ડાહ્યા બિશ્નુએ સ્ત્રીસંગ તજવો. એક વખત સ્ત્રીસંગ ગમી ગયા પછી તો હાથપગ કાપો, ચામડી અને માંસ ઉતરડી નાખો, એવતાં અગ્નિમાં શેકો, સરીર છેદી છેદીને ઉપર તેમજ છાંટો, કાન અને નાક કાપી નાખો, કે ડોકું ઉડાવી દો; પણ બિશ્નુ તેમનો સંગ છોડી શકતો નથી. પરસ્ત્રીસંગ કરનારને

મતી બધી સગ્ગએ સાંભળવા છતાં, તથા કામશાસ્ત્રોમાં વલુવેલ કુટિલ સ્ત્રીઓના હાવભાવ, તથા તેમનું માયાવીપણું જાણવા છતાં, અને હવેથી નહીં કરું એવા સંકલ્પો કરવા છતાં, એ અપકર્મ ક્યાં જ કરે છે. [૨૧-૨૪]

તેવા અતોબ્રહ્મ-તતોબ્રહ્મ (મિશ્રીભાવ વાળા) બિંદુ બહારથી તો સદાયરણી અને મોક્ષમાર્ગની વાતો બમણા જોરથી ક્યાં કરે છે. કારણ, દુરાચારણીનું જોર જીભમાં હોય છે ! છતાં, તેમનું સાચું સ્વરૂપ અંતે પ્રગટ થયા વિના રહેતું નથી. તે વખતે તે સાચી વાત કબૂલ કરવાને બદલે બિલકુલ પોતાની નિર્દોષતાનાં બધાં પૂકે છે, અને ‘એવું હીન કર્મ તે હું કરું?’ એમ કહી, ઉપરથી ગ્લાનિ બતાવે છે. કોઈ વાર ઉધાડેછોક પકડાઈ જાય, તો તે કહે છે, “હું કાંઈ પણ નહોતો કરતો, તે તો માત્ર મારા બોળામાં સૂઈ રહી હતી !” આમ એ મૂર્ખ માણસ આખર સાચવવા જુદું બોલી, બેવડું પાપ કરે છે. માટે પ્રથમથી જ કુછરને દસાવવા માટેના નીવાર જેવાં સ્ત્રીઓનાં પ્રલોભનોમાંથી બચવા તેમના નિકટ પ્રસંગમાં જ આવવું નહીં, એ પ્રથમ ભુદિવશાય છે. [૧૭-૧૯, ૨૮-૨૯]

૨

એક વાર તેવા પ્રસંગમાં આવી, કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડ્યા પડી-તેવા બોગેચ્છુ બિંદુઓની ધી દશ થાય છે તેના નમૂના તરીકે, બિંદુના ગૃહસંસારનું વર્ણન હું કરું છું તે તમે સાંભળો. અને એ બધું કંઈ કલ્પિત નથી પણ સ્ત્રીઓમાં દસાયેલા ઘણા બિંદુઓએ ખરેખર કરેલું છે ! [૧]

જ્યાં સુધી બિંદુ પોતાના વશમાં આવ્યો નથી હોતો, ત્યાં સુધી તો સ્ત્રી તેને અસંત રનેદ દર્શાવતી કહે છે, ‘હે બિંદુ ! હું તમારી પ્રિયતમા હોવા છતાં, હું સંસારી હોવાને કારણે જ તમે મારી સાથે સદવાસ ન કરી શકતા હો, તો હું મારા કેદ દેખાવી નાખી સાખી જનવા તૈયાર છું. પરંતુ મને મુશીને ક્યાંય માથ્યા ન જશે.’ પણ પડી, જ્યારે તે બિંદુ જરાખર પોતાને વશ થાય છે, ત્યારે તે સ્ત્રી તેનો તિરસ્કાર કરવા

માંડે છે; તથા પોતાનાં સારાંનરસાં બધાં કામ તેની પાસે કરાવવા લાગે છે. પોતાને નયું બિશ્વાસ બાવે નહીં, એટલે તે શાક રાંધવા તપેલી, શાક, તથા બળતણની વ્યવસ્થા કરવાનું તેને કહે છે. પોતાનાં એમાં વાસણ પણ તેની પાસે જ મંજાવરાવે છે તથા પગથંપી પણ કરાવે છે. તેને માટે ગંધ, રંજેયણું વગેરે પદાર્થો, અન્નવસ્ત્ર તથા (વાળ દૂંપાવવાનું સહન ન થતું હોવાથી) હળમની જોગવાઈ પણ તેને જ કરવી પડે છે. [૨-૬]

આ તો સાધ્વી બનેલી સ્ત્રી સાથેના શૃદ્ધસંસારની વાત યર્ષ. પણ જો તે બિશ્વ શૃદ્ધસ્ત્રી સ્ત્રી સાથે જ બંધાઈ જાય છે, તો તો પછી તેને માટે લાવવાની વસ્તુઓનો પાર નથી રહેતો. સવારમાં જ દાંત સાફ કરવાનું મંજન, નાહવા માટે લોઘચૂર્ણ તથા આમળાં, મોંએ ઘસવાનું તેલ, ઓઠે લગાડવાનું નંદીચૂર્ણ, અંખોડે પહેરવા લોઘકુમ્ભ, નાકના વાળ દૂંપવાનો ચીપિયો, વાળ ઓળવાનો કાંસડો, વેણી બાંધવાની બિનની દોરી, તિલક કરવાની અંજનની સળી તથા કંકે, અને કાજળ; પછી પહેરવાનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણ; ત્યાર બાદ ખાવા પીવાની તથા તેનાં સાધનોની જોગવાઈ: ઘડો, તપેલી, શાકપાન, અનાજ, સૂપડું, ખાંડણિયો વગેરે; અને ખાધા બાદ જોઈતાં સોપારી તથા તંબોળ. તે બિપરાંત જીની, મોજડિયો, સીવવાના સોયદોરા, કપડાં ધોવા માટે કુંડી તથા ખાર; અને કપડાંનો રંગ ઝાંખો થાય એટલે તેમને અંવાર-નવાર રંગાવવાની વ્યવસ્થા પણ કરવાની. સંગીત માટે વીણા વગેરે વાદ્ય તથા વર્ષાકાળ આવે ત્યારે ઘર, અનાજ, નવી દોરીઓવાળો ખાટલો તથા કાદવમાં પગ ન પડે માટે પહેરવાની પાવડિયો વગેરે પણ ખરાં જ! [૭-૧૫]

એમ કરનાં કરનાં તે ગર્ભિણી થાય, એટલે તો તેના દોહદોનો પાર ન રહે. તે બધા પણ તેણે નાકે દમ આવે તોય પૂરા કરવાના. પછી જ્યારે દેવપતીજીવનના ફળરૂપ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તો તે બિશ્વમાં અને બાર પહેનાર જોડમાં કશો તકાવત જ રહેતો નથી. તેની સ્ત્રી વારંવાર તેનો તિરસ્કાર કરી, છોકરાને રમાડવાનું તથા સંભાળવાનું કલ્યા કરે છે, તથા કોઈ વાર ગુસ્સે થઈ, તેને ફેંકી દેવાનું પણ કહે છે! રાત્રે પણ

તેને જિંઘમાંથી જીડીને પુત્રને દાસરડાં ગાર્ધ જિંઘાડવો પડે છે; અને શરમ આવતી હોય છતાં, સ્ત્રીને ખુશ કરવા તેનાં કપડાં ધોવાં પડે છે. [૧૫-૧૭]

આમ, ભોગોને માટે સ્ત્રીઓને વધ અનેકા ઘણા બિન્નુઓએ કરેલું છે. માટે ડાહ્યા પુરુષે સ્ત્રીઓની શરૂઆતની લોભાવનારી વિનંતિઓ તરફ લક્ષ આપી, તેમનો પરિચય કે સદ્વાસ ન વધારવો. સ્ત્રી સાથેના કામભોગો એ દિંસાપરિમ્હાદિ સર્વ મહાપાપોનાં કારણ છે, એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે. એ ભોગો બપડપ છે અને કલ્યાણથી વિમુખ કરનારા છે. માટે નિર્મળ ચિત્તવાળા બુદ્ધિવાન બિન્નુએ તો આત્મા સિવાયના સર્વ પર પદાર્થોની કામનાનો ત્યાગ કરી, મન વચન અને કાયાથી સર્વ રૂપશી સદન કરતા કરતા, મોક્ષ પામતા સુધી, વીરભગવાને બતાવેલા માર્ગને અનુસરવું. [૧૮-૨૨]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વા

અધ્યયન ૫ મું

પાપનું ફળ

મેં [સુધર્માએ] એક વાર મહર્ષિ કેવલી મહાવીરને પૂછ્યું હતું: ' હે મુનિ! અજ્ઞાનીઓની નરકમાં શી દશા થાય છે? ત્યાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખ હોય છે? હું એ જાણતો નથી, તો તે મને કહો.' [૧]

એટલે તીવ્રબુદ્ધિ કાશ્યપે જવાબ આપ્યો, “ સાંભળ, દુષ્કર્મીઓ દીન બનીને કેવાં અપાર દુઃખો ભોગવે છે, તે હું કહું છું. પોતાના જીવને અર્થે પાપકર્મો કરનારા મંદબુદ્ધિ કૂર લોકો; પોતાના સુખને કારણે પ્રાણીઓની છડેચોક હિંસા કરનારા; તેમને વિવિધ રીતે રિઆવનારા; ચોરી કરનારા; સંયમધર્મ જરા પણ નહિ શીખનારા ને ધૃષ્ટતાપૂર્વક નિરંતર પ્રાણીવધ કર્યે જનારા;— આવા આવા દુષ્કર્મી અજ્ઞાની લોકો હજારો અધમ યોનિઓમાં રિઆયા બાદ, અમૃત, ધોર અંધકાર યુક્ત, તીવ્ર દુઃખવાળાં તથા ધોર સ્વરૂપવાળાં નરકમાં નીચે માથે આવી પડે છે. [૨-૫]

“ ત્યાં નરક-દેવોર ‘ મારો, કાપો, ચીરો, બાળો ’ એવી ગર્જનાઓ કરતા હોય છે. બિચારા નરકગામીઓ આ સાંભળતાં બપથી બેઆકળા બની, ક્યાંક નાસવા ચાહે છે; પણ તેમને માર્ગેય મળતો નથી, અને અવશ બની ત્યાંના તાપોથી દાઝતા ને ચીસો પાડતા, ત્યાં જ લાંબા કાળ સુધી બળ્યા કરે છે. [૬-૭]

“ હે વત્સ! અસહ્ય દુઃખકારક એવી નરકની વૈતરણી નદી વિશે તેં સાંભળ્યું છે? અસ્થાના ધાર જેવા કારી નીરવાળી એ નદીને પાર

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ.

૨. મૂળમાં આ દેવો માટે પરમ અધાર્મિક, અસાધુકર્મ, કૂરકર્મ, નારક વગેરે શબ્દ આવે છે. આ દેવો એ કંઈ નરકના જ દેવો નથી; પરંતુ અસુરકુમાર ભતિના દેવો છે. તેઓ સ્વભાવે નિર્દય તથા કુતુહલી હોય છે. તેઓને બીજાને સતાવવામાં જ આનંદ આવે છે. તેથી ત્રણ નરકભૂમિઓ સુધી જઈ જઈને ત્યાંના નારકો જીવોને તેઓ રિબાબ્યા કરે છે. ત્યાંથી આગળ તેમનાથી જવાઈ નથી.

કરતા આ નરકચામીઓને નરકદેવે જાણ ને જાણે મેંની મેંકોને
ધરેલે છે; અને ક્યાંક ૯૯૯ મેંગરના લેલો રમ્મે દોભે, તો તેમને ૯૯૯ ને
ત્રિશગથી પાછા મેંદાવે છે. [૮-૯]

“ અને આ વૈનરણી જેવાં કુખારિયાનાં તો અનેરે સ્થાને ત્યાં
પડેલાં છે. દુર્ગન્ધ, તાપ, અગ્નિ, અધર અને અનેકવિધ રાસાસિનો
માર— આવાં નર્વાં રિઆવવાનાં જ સાધનોથી ભરપૂર એવાં એ સ્થાનોમાં
આ હોવાને રિઆવ્યા જ કરવામાં આવે છે. કોઈ નગરની કાચ માસતી
હોય તેમ. ત્યાંથી સતર અનિદ્ય કુખી ચીત્રો સાંભગાયા જ કરે છે.
વધારે કુખની વાત એ છે કે નરકમાં ગમે તેટલી મારપીટ કે માત્નાથી
મૃત્યુ થતું નથી; પોતાનો કુખનો સમય પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી ત્યાં
રિઆયા જ કરવું પડે છે. નરકદેવો પાપીઓને તેમનાં કર્મ પાપોની પાડ
દર્દ દર્દને માર્યે જાય છે. અને ગિચારા હોવાને એ માર અને એ
ત્રાસસામગ્રીમાં જાને ને એકલા જ નિરંતર સડવું પડે છે; કોઈ તેમને
ત્યાં જવાથી પણ શકતું નથી. અનેક પાપો એકલાં કરનાર એ અનાયોને,
પોતાની બધી દૃષ્ટ અને પ્રિય વસ્તુઓથી વિખૂટા પડી. આવાં અત્યંત
દુર્ગન્ધયુક્ત, બીડથી સજડતાં. ચીતરી ચડે એવાં ને માંસપર્શી અસહ્ય
એવાં નરકસ્થાનોમાં લાંબો કાળ કાઢવો પડે છે. અને પૂર્વના જેરી હોય
એમ, પેલા નરકદેવો ક્રોધ કરી કરીને એમનાં શરીર પર રાસાસનો
મારો ચલાવ્યે જાય છે. હે આયુષ્યમાન ! એવું નિકરાળ નાસરથાન આ
નરક છે. પૂર્વે જેવું ક્યું હોય, તેવું પરલોકમાં સાથે આવે છે. પાપીઓને
ભાગ આવાં નરકમાં સડવાનું હોય છે. [૯૭-૧૦૦; ૨, ૧-૨૩]

“હે આયુષ્યમાન ! શુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ જાળીને, સમરત વિશ્વમાં
કોઈની દિંસા ન કરે; તથા સંસારને વશ ન થતાં, સર્વ પ્રકારે
પરિબ્રહ્મશુદ્ધિ છોડીને, સાચા સિદ્ધાંતનું શરણ લઈ, પરમ બોધ પામે. પણ,
પણી, દેવ, મનુષ્ય બધાં આ કર્મકળના ચક્રમાં રહેલાં છે, એ જાળીને,
મનિમાન મનુષ્યે, મરણ પર્વત સંયમધર્મ આગરવાનો પાઠ શીખવો.”
[૨, ૨૪-૨૫]

આમ કહી, શીમુધર્મશામી ચોખ્યા.

ટિપ્પણ

નરકભૂમિ અને તેની ચાલના

નરકભૂમિઓ બાબત જૈન કલ્પનાની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પુસ્તક, પા ૧૩૬ ઇ. નરકભૂમિઓ સાત છે, તથા એકની નીચે બીજી એ ક્રમે આવેલી છે. તેમની અંદર નારકીઓને દુઃખ ભોગવવા માટેનાં સ્થાન આવેલાં છે. પહેલેથી સાતમી ભૂમિ સુધીનાં નરકમાં દેહ, વેદના, વિક્રિયા આદિ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક અશુભ માનેલાં છે. નરકમાં સારહી-ગરમી, ભૂખ, તરસ આદિ ક્ષેત્રસ્વભાવથી જ ભયંકર દુઃખ છે; ઉપરાંત નારક જો સ્વભાવથી પરસ્પર જનનશત્રુ જેવા હોતા હોવાથી, તેમની અંદરઅંદરની મારપીટ પણ ભયંકર હોય છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ ત્રણ ભૂમિઓમાં પરમઅધાર્મિક ભતિના અસુરદેવો આવી આવીને પણ ખૂબ ત્રાસ આપી જાય છે. તે દેવોની પરંપરા ત્યાં કાયમ દુઃખ દેવા હાજર રહેતી હોવાથી, અનુવાદમાં તેમને માટે નરક-દેવો સખ્દ વાપર્યો છે.

મૂળના નરકવર્ણનમાં નીચેનાં વિશેષનામો આવે છે. વૈતરણીનદી અસ્ત્રા જેવા તીક્ષ્ણ પ્રવાહોવાળી. સદાજ્વાલનદી બકળતા લોહાના રસ જેવા પાણીવાળી. કંઠબલાલુકા નદી - જેની રેતી ધગધગતી લાલચોળ હોય છે.

નરકસ્થાનોનાં નામ કે વિશેષણો: અસૂય (નામનું) સ્થાન, જેમાં ચોતરફ મહાતાપ છે, જે અત્યંત અધિકાર યુક્ત છે, તથા જ્યાં ચોતરફ અને ઉપર-નીચે અગ્નિ પ્રજ્વળ્યા કરે છે. સંતાપણ (નામનું) સ્થાન, જ્યાં હાથ-પગ બાંધી લાકડાની પેઠે કહાડાથી ચીરવામાં આવે છે, પણ તેમના લોહીમાં તેમને ઉકાળવામાં આવે છે. સદાકૃત્તેન ધર્મસ્થાન, જ્યાં બેડીઓમાં નાખી તેમનાં શરીરોને તોડી-મરડી, માથામાં છેદો કરી, નાક-કાન-ઝોઠ કાપી, જીભ ખેંચી રામ દેવામાં આવે છે. કુંભી, લોહી-પ્રયથી ખરેલી, માણસથી મોટા કદની, અત્યંત તાપવાળી, જેમાં નરક-જીવોને તાંપવામાં આવે છે, અને તરસ્યા થાય ત્યારે બકળતું તાંબુ પાવામાં આવે છે. શાશ્વત દુઃખ-ધર્મ સ્થાન, જ્યાં હાથ-પગ બાંધી અસ્ત્રાતરવારથી પેટ ચીરવામાં આવે છે, બરડાની ખાલ ઉતારવામાં આવે છે, હાથ જડમાંથી ઉખાડવામાં આવે છે, મોં પહોણું કરી તેમાં તપાવેલી રથૂલ (ગોળા જેવી) વસ્તુ ભરવામાં આવે છે, તથા રથમાં બેડી પરોણા ગોચવામાં આવે છે. સંપ્રગાહ સ્થાન કે માર્ગ જ્યાં તપાવેલા લોહા જેવી બમિ ઉપર ચાલવું પડે છે. સંતાપની (કુંભી) તેમાં

સંધીને પછી કામડા તથા નહોરવાળાં પશુ દ્વારા ફાડી ખવરાવવામાં આવે છે સ્ત્રુબિદ્યુત રયાન ત્યાં લાંબે માથે લટકાવી ચીરવામાં આવે છે, તથા પંખીઓ વડે ફાડી ખવરાવવામાં આવે છે. સ્તંભવની ન્યાં તીર્થે શૂળો વડે વીંધવામાં આવે છે. સ્તદાઝવલત્ (રયાન) ન્યાં નિરંતર સળગતા અગ્નિમાં જાળવામાં આવે છે. સ્તદાકૃત્તેન-ધર્મસ્થાન ન્યાં હાયપગ બાંધી દંડા વડે મારવામાં આવે છે, પાટિયાની પેટે ગરમ આરીઓ વડે વહોરવામાં આવે છે, તથા હાથીની પેટે તેના ઉપર બેસેલું જણા ચડી બેસી તેને મારતા મારતા હાંકે છે. વૈત્તાલિક (વૈક્રિય ?) પર્વત, ત્યાં માર મારવામાં આવે છે. એકાંતકૃત નરક ન્યાં કોટામાં નાખી મુશળો વડે મારવામાં આવે છે.

આણીઓનાં નામ:- અનશિત [નામનાં] સદાબૂધ્યાં શિયાળ, ને ફાડી ખાય છે.

અધ્યયન ૬ છું

ભગવાન મહાવીર

ભગવાન મહાવીર વિશે વધુ જાણવાનો પ્રસંગ નોંધ, જંજીરવામી પૂછવા લાગ્યા :

હે ભગવાન ! અસંખ્ય જીવોને હિતકર એવો ધર્મ ઉપદેશનાર મહાવીરસ્વામી કોણ હતા, તથા તેમનાં જ્ઞાન, દર્શન અને શીલ (ચારિત્ર) કેવાં હતાં તે જાણવાને ઇચ્છા છે. માટે તમે જે રીતે તે સાંભળ્યું હોય કે જાણ્યું હોય, તે પ્રમાણે અમને કહી સંભળાવો. [૧-૨]

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :—

તે પુરુષાર્થી,^૧ કુશળ તથા ચપળ પ્રજ્ઞાવાળા મહાપુરુષ અનંતજ્ઞાની તથા અનંતદર્શી હતા. લોકોની નજર સામે રહેલા (ધર્મ ગયેલા) તે યશસ્વી પુરુષનો ધર્મ જાણો તથા તેમણે પોતે તે ધર્મમાં જતાવેલી કૃતિ જુઓ. ચારે દિશામાં તથા ઉપર નીચે રહેલાં સ્થાવર-જંગમ બધાં પ્રાણીઓનું નિત્ય-અનિત્ય સ્વરૂપ નોંધ-વિચારીને તે પ્રજ્ઞાવાન પુરુષે હીવાની પેઠે ધર્મને બલી પ્રકારે પ્રગટ કર્યો છે. [૩-૪]

તે સર્વદર્શી હતા, તેમનું જ્ઞાન (નીચેની ચાર કોટીઓની) પાર ગયેલું હતું,^૨ તે આમગંધ (મદાપાપ વગેરે)થી રહિત હતા, કૃતિમાન હતા, સ્થિર ચિત્તવાળા હતા, સર્વ જગતમાં શ્રેષ્ઠ હતા, વિદ્વાન હતા, ગ્રંથીઓને પાર કરી ગયેલા હતા, તથા અભય હતા. તેમને હવે ફરી જન્મ નથી. તે મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષ ધરત્યાર વિના વિચરતા હતા, સંસારસાગરને

૧. 'એદશ'. એટલે કે પુરુષાર્થના એકને - અમને જાણનારાં.

૨. મંતિ વગેરે ચાર જ્ઞાનોની નિરાળું એવું હતમ કેવળજ્ઞાન તેમને હતું. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

તરી ગયા હતા, ધીર હતા, અનંત ચક્ષુ (જ્ઞાન) વાળા હતા, સૂર્યની પેઠે સર્વોત્તમ તપ કરનારા હતા. તથા વૈરાગ્યનેંદ્રની પેઠે (પ્રત્યક્ષિત અગ્નિની પેઠે) અંધકારને દૂર કરનારા હતા. સ્વર્ગમાં સહસ્ર નેત્રવાળો મહાનુભાવ ઈંદ્ર જેમ દેવોનો નેતા છે, તેમ જિનોના સર્વોત્તમ ધર્મના એ કાશ્યપ મુનિ (મહાવીર) નેતા છે. [૫-૭]

પ્રજ્ઞાની આબતમાં તે અક્ષય સાગર જેવા હતા; અગાધતા અને સ્વચ્છતામાં (સ્વયંભૂરમણ) મહાસાગર જેવા હતા; તેજમાં દેવાધિપતિ ઈંદ્ર જેવા હતા, તથા સહન કરવામાં પૃથ્વી જેવા હતા. તે અનુભવી હતા; કુશળ હતા; તીવ્ર બુદ્ધિમાન હતા; ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વગેરે દોષોથી રહિત હતા; મુક્ત હતા; પરિપૂર્ણ પરાક્રમી હતા; તથા પર્વતોમાં ઉત્તમ સુદર્શન (મેરુ)^૧ની જેમ, તથા આનંદના ધામરૂપ દેવભૂમિની જેમ, અનેક ગુણોયુક્ત હતા. [૭-૧૪]

લંબાઈવાળા પર્વતોમાં નિપધ પર્વતની પેઠે,^૨ ઘેરાવવાળા પર્વતોમાં રુચકની પેઠે,^૩ વૃક્ષોમાં સુપર્ણ દેવોના કીડારચાન શાકમણિ વૃક્ષની પેઠે, વનોમાં નંદનવનની પેઠે, શબ્દોમાં મેઘગર્જનાની પેઠે, તારાઓમાં ચંદ્રની પેઠે, સુગંધી પદાર્થોમાં ચંદનની પેઠે, સાગરોમાં સ્વયંભૂરમણ મહાસાગરની પેઠે, નાગોમાં ધરણેન્દ્રની પેઠે, રસોમાં શેરડીના રસની પેઠે, હાથીઓમાં ઐરાવતની પેઠે, જનવરોમાં સિંહની પેઠે, નદીઓમાં ગંગા અને પદ્મીઓમાં ગરુડની પેઠે^૪ ચોદાઓમાં કૃષ્ણની^૫ પેઠે, પુષ્પોમાં કમળની પેઠે, ક્ષત્રિયોમાં દંતવક્ત્રી^૬ પેઠે, દાનોમાં અભયદાનની પેઠે, સત્ય વચનોમાં પારકાને પીડા ન ઉપગમવનાર વચનની પેઠે, તપોમાં અહમચર્મની પેઠે, વધુ જીવનારાઓમાં લવસત્તમ

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨-૩. નિપધ એ જંબુદ્વીપનો એક વર્ષધર પર્વત છે. રુચક એ ૧૩ માં દ્વીપની આબુખાબુ કરતો પર્વત છે.

૪. મૂળમાં 'ગરુડ વેણુદેવ' છે. 'વેણુ એટલે વિષ્ણુ દેવ છે જેના' (૧)

—નેકામી.

૫. મૂળમાં : 'વિષ્વક્રસેન.

૬. મહાભારત, સભાપર્વ, અ. ૩૨. શ્લો. ૩ માં એનું વર્ણન છે.

દેવોની^૧ પેઠે, સમાઓમાં સુધર્મોની^૨ સમાની પેઠે, તથા સર્વ ધર્મોમાં નિર્વાણની પેઠે, તે જ્ઞાનપુત્ર મહામુનિ મહાવીર સર્વ મુનિઓમાં, નિર્વાણ-વાદીઓમાં, તથા સર્વ મનુષ્યોમાં જ્ઞાન શીલ અને તપની બાબતમાં સર્વોત્તમ હતા. [૧૫, ૧૮-૨૪]

તેમણે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર આંતર દોષોનો ત્યાગ કર્યો હતો. તે ન તો પાપકર્મ જને કરતા, કે ન બીજા પાસે કરાવતા. આ લોક તથા પરલોકના સર્વ કામભોગોનો ત્યાગ કરી, દુઃખશૂન્ય કરવાના હેતુથી તેમણે અતિ દુષ્કર તપ આચર્યું હતું; અને સ્ત્રીભોગ, રાત્રીભોજન તથા તમામ ભોગપદાર્થોનો હમેશાં ત્યાગ કર્યો હતો. પછી સર્વોત્તમ શુક્લ ધ્યાન^૩ પ્રાપ્ત કરી, તે અર્હત (પૂન્ય) બનેલા મહામુનિ પરમ સિદ્ધિને પામ્યા હતા. તેમના સમયમાં પ્રચલિત ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, વૈનયિક અને અજ્ઞાનવાદીઓના સર્વ વિરોધી વાદો^૪ જાણુવા છતાં, તેમણે જીવનપર્યંત પોતાને યોગ્ય ક્ષાગતો સંયમધર્મ આચર્યો હતો; તથા, સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણીને, લોકોના કલ્યાણ અર્થે હિતકર એવા-તે ધર્મ, દીપકની પેઠે પ્રગટ કર્યો હતો. તેજસ્વી અગ્નિની જેમ તે ધર્મ સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર છે. [૧૬-૧૭; ૨૬-૨૮]

શુદ્ધ યુક્તિઓથી સંસ્થાપિત તે ધર્મને તમે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક તથા પ્રમાદરહિતપણે અનુસરો. તે ધર્મને બરાબર સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારા, કાં તો સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા દેવોના અધિપતિ ઈશ્વર જેવું ઉત્તમ પદ પામે છે. એમ હું કહું છું. [૨૯]

૧. 'હવ' એટલે મુદ્દર્તનો ૭૭ મો ભાગ. આ દેવો વિષે એમ કહેવાય છે કે, તેઓ માત્ર સાત હવ વધારે જીવે, તો સિદ્ધ થઈ જાય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૪. તેમની માહિતી માટે જુઓ ઉપોદ્ધાત, પા. ૩૩-૫; ૪૩ છં.

ટિપ્પણ

ટિપ્પણ નં ૧ : જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનાં મનાય છે : મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, અને કેવલ તેમાંનાં પહેલાં બે ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી 'પરોક્ષ' કહેવાય છે, અને પછીનાં ત્રણ તેવી મદદ સિવાય માત્ર આત્માની યોગ્યતાના બળથી જ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી 'પ્રત્યક્ષ' ગણાય છે. મતિજ્ઞાન એટલે ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્ર-શ્રવણથી થતું જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન એટલે આખા લોક સુધીનાં તમામ મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન. મનઃપર્યાયજ્ઞાન એટલે મનવાળાં સંજ્ઞી પ્રાણીઓનાં મનના પથયાનું જ્ઞાન. (ચિંતન સમયે ચિંતનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે ચિંતનકાર્યમાં પ્રવર્તેલું મન જે ચિન્ન ચિન્ન આકૃતિઓ ધારણ કરે છે, તે આકૃતિઓ જ મનના પર્યાય કહેવાય છે.) મતિ આદિ આ ચાર જ્ઞાન ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય, તો પણ તે બધાં ચેતનાશક્તિના અપૂર્ણ વિકાસરૂપે હોવાથી એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવામાં અસમર્થ હોય છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાન તો ચેતનાશક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ વખતે પ્રગટ થાય છે. એવી કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, અથવા એવો ભાવ પણ નથી કે જે એની દ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણી ન શકાય.

ટિપ્પણ નં ૨ : મેરુનું વર્ણન : તે પૃથ્વીની વચમાં આવેલો છે. તે એક લાખ યોજન ઊંચો છે, જેમાંથી હલાર યોજન જમીનની અંદર છે. તેને પૃથ્વી, સોનું અને વૈદ્ય એ ત્રણના કાંડ — મજલા છે. તેના ઉપર ભદ્રશાલ, નંદન, સીમનસ અને પાંદુક એમ ચાર વન છે. તેનો રંગ સોનાનો છે; તેની આસપાસ સૂર્યો ફરે છે; અને તેની ઉપરનાં અનેક નંદન વનોમાં મહેન્દ્રો ફીડા કરે છે. નીચેની બાજુ તે જમીનમાં પેડેલો છે, અને ઉપરની બાજુએ આકાશને સ્પર્શેલો છે; તથા પૃથ્વી ઉપરનો ભાગ સળગતો હોય તેવો પ્રકાશિત છે.

ટિપ્પણ નં ૩ : દેવોની ચાર ભતિ છે. (૧) અસુરકુમાર, નાગકુમાર સુપર્ણકુમાર વગેરે ૧૦ પ્રકારના દેવો ભવનપતિ કહેવાય છે. (૨) કિન્નર, ગાંધર્વ, યક્ષ, ભૂત, પિશાચ વગેરે આઠ પ્રકારના દેવો વ્યંતર કહેવાય છે. (૩) સૂર્ય, ચંદ્ર, શક્ર, નક્ષત્ર, તારા એ પાંચ પ્રકારના દેવો જ્યોતિષક કહેવાય છે. (૪) વૈભાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે : ૧. કલ્પમાં રહેનારા અને ૨. કલ્પાતીત. સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર એમ કલ્પના બાર વિભાગ છે. એ બાર કલ્પોની ઉપર કલ્પાતીત દેવોનાં નવ ગ્રેવેયક અને (વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ) પાંચ ગાનુત્તર

વિમાનો છે. તેમની ઉપર મુક્ત જીવે.નું સિદ્ધક્ષેત્ર જ છે. ક્ષેત્ર ૨૪મા જે લવસત્તમ દેવોની વાત છે, તે પાંચ અનુત્તર (કે અનુત્તરમાંથી પાંચમા) વિમાનમાં રહેનારા દેવોની વાત છે. તેમનું આયુષ્ય સંસારી જીવોમાં સૌથી વધારે (૩૩ સાગરોપમ વર્ષ) છે

એ જ શ્લોકમાં મુધર્માની રાજાની વાત છે. તે કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકોમાંના પદેલા સ્વર્ગ સૌધર્મકલ્પના શક નામના ઇન્દ્રની સર્માની વાત છે

ટિપ્પણ નં° ૪ : આર્ત, રોદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એવા ધ્યાનના ચાર ભેદ છે. તેમાંથી પ્રથમ બે સંસારનાં કારણ હોઈ દેય છે. આપ્રિય વસ્તુ કે દુઃખના વિયોગ માટે, તથા પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત ચિંતા કર્યા કરવી તે આર્તધ્યાન; અને દ્વિસા, અસત્ય, ચોરી તથા વિષયરક્ષણ ઇ° માટે સતત ચિંતા તે રોદ્રધ્યાન. જ્ઞાનીઓએ શી આજ્ઞા કરી છે, હોપ કયા છે, તેમાંથી કેમ છુટાય વગેરે ધાર્મિક બાબતોનો વિચાર કરવામાં મનોયોગ આપવો તે ધર્મધ્યાન. શુક્લધ્યાન એ વધુ સૂક્ષ્મ છે. આખા જગતના સિન્ન સિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે બાટકતા મનને કોઈ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે, અને પછી એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતાં છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત-નિઃપ્રકંપ થઈ જાય, ત્યારે જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિસય પામી, સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. પછી શરીરની આસોચ્છવાસ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે, તે વખતે સર્વ આસ્રવો, અને બંધનો નિરોધ થઈ, સર્વ કર્મો ક્ષીણ થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યયન ૭ મું

અધર્મીઓનું વર્ણન^૧

અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, અને રસજ^૨ વગેરે હાલીચાલી શકે તેવા (ત્રસ) પ્રાણીની પેઠે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ, તથા તૃણ, વૃક્ષ અને બીજ વગેરે પણ સ્વતંત્ર હોય છે. તેઓને પણ સુખદુઃખનું જ્ઞાન હોય છે. એ વાતનો વિચાર કરીને, તેમની હિંસા કરતા પણ અટકવું જોઈએ. જેઓ એ પ્રકારનો વિચાર ન કરી, તે હોવાની પોતાના સુખ ખાતર હિંસા કરે છે, તેઓ પોતાની જ વિપરીત દશા (અધોગતિ) તૈયાર કરે છે. તેઓ જન્મમરણના માર્ગમાં સપડાઈ, સ્થાવરજંગમ વગેરે યોનિઓમાં જન્મ્યા-મર્યા કરે છે; તથા આ લોકમાં કે પરલોકમાં, એક જન્મમાં કે અનેક જન્મમાં, પોતાનાં દુષ્કર્મોનું ફળ ભોગવતા, પોતે જે રીતે અન્ય હોવાનો નાશ કર્યો હોય તે રીતે, કે બીજી રીતે વિનાશ પામ્યા કરે છે; તથા નવાંનવાં પાપકર્મ આપ્યા કરે છે. [૧-૪]

કેટલાય શ્રમણો માનવિતાનો ત્યાગ કરી, શ્રમણુવત સ્વીકારે છે; પણ પાછા પોતાના સુખને ખાતર (રાંધવા-તાપવામાં) અગ્નિ સળગાવીને અગ્નિહોવાની હિંસા કરે છે. તેવાઓને કુશીલધર્મી જાણવા. અગ્નિ સળગાવતાં કે છુઝાવતાં અગ્નિહોવાની હિંસા થાય છે; તે ઉપરાંત પૃથ્વી,

૧ મૂળમાં આ પ્રકરણનું નામ 'કુશીલ પરિભાષા' છે; અર્થાત્ રીકાર તથા નિર્ધુજિતરને મતે શીલરહિત એવા પરત્વીર્યાઓ, જૈન સાધુઓમાંના પણ શીલરહિત શ્રમણો (પાર્શ્વરથો), તથા શીલરહિત શૂદ્રરથો વગેરે-એ બધાનાં દુષ્કૃત્યોનું વર્ણન, તથા તેમની તેથી થતી દુર્ગતિ વગેરેનું આમાં નિરૂપણ (પરિભાષા) છે.

૨ ઈડામાંથી જન્મતા તે અંડજ (પંખી વગેરે); જન્મતી વખતે ઓરથી વીંટાઈને જન્મે તે જરાયુજ (ગાય, ભેંસ, બકરાં મનુષ્ય ઇત્યાદિ); પરસેવામાંથી જન્મે તે સ્વેદજ (માકણ, ન્હૂ, લીંપ વગેરે); અને દહીં વગેરે રસોમાં થતા સૂદૃઢ હોય તે રસજ.

પાણી એ પણ જીવ છે; વળી આશુઆશુનાં પતંગિયાં વગેરે તેમાં આવીને પડે; ઉપરાંત પરસેવાથી થતા જીવો નાશ પામે, અને લાકડા વગેરેમાં રહેનારા જીવો પણ નાશ પામે. આમ અમિં સજાવાનારો કેટલા બધા જીવોનો નાશ કરે છે ! [૫-૭]

દુર્વાંકુર વગેરે હરિયાળીઓ પણ (મનુષ્યની પેઠે જાલ્ય-યૌવન-મરણ વગેરે અવસ્થાઓને) અનુસરતા જુદા જુદા જીવો જ છે. તેમને પણ આદાર અને દેદ છે. (તે વનસ્પતિમાં પણ આખામાં એક જ જીવ નથી હોતો, પણ મૂળ વગેરે સર્વ અવયવો એ જુદા જુદા સ્વતંત્ર જીવો જ છે. તથા વનસ્પતિને આશ્રયે પાંદડાં વગેરે ઉપર પણ ઘણા જીવો રહે છે.) એટલે પોતાના મુખ માટે જેઓ વનસ્પતિને કાપે છે, તેઓ દુષ્ટતાથી અનેક જીવોનો નાશ કરે છે, એમ જાણવું. તે પ્રમાણે ધાન્યાદિ બીજોનો નાશ કરનાર પણ અનાર્થ ધર્મી છે. કારણ, બીજોનો નાશ કારા તે પુરુષ તે બીજા મારફત થનારી (અંકુર-કુંપળ-મૂળ-શાખા વગેરેની) ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ અને અંતે તેથી થનારાં (અસંખ્ય) બીજોનો નાશ કરે છે. [૮-૯]

હે મનુષ્યો ! ચેતો ! માણસપણું દુર્લભ છે; અને માણસપણું મળ્યા બાદ પણ ગર્ભાવસ્થામાં, કે બોલતા થયા પહેલાં, કે પછી પંચશિખ (ચોટલીવાળા) કુમારની અવસ્થામાં, કે યુવાવસ્થામાં, કે પછી ઘરડા થઈને, — એમ ગમે ત્યારે આયુષ્ય પૂરું થતાં મૃત્યુ અચાનક આવીને ઊભું રહે છે. અને મૂર્ખ માણસ પોતાને માટે (અધોગતિરૂપ) જે બધો જીભા કરે છે, તે જોતાં તેને ફરી મનુષ્યપણું (જલદી) મળે તે સંભવિત દેખાતું નથી. (માટે વખત છે ત્યાં સુધી ચેતીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લો ! તેને બદલે) સામાન્ય જનસમુદાય તો, અતિ પીડા પામતો બીમાર માણસ જેમ કુપથ્ય કરીને પોતાનું રોગદુઃખ વધારે, તેમ પોતાનાં કર્મો વડે વિપરીતપણું જ જીભું કર્યાં કરે છે. [૧૦-૧૧]

જુઓને ! કેટલાક મૂઠ લોકો મીઠાનો^૧ ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ કહે છે. બીજા કેટલાક ઠંડા પાણી વડે નાજા કરવાથી મોક્ષ

૧. મૂળમાં મીઠા માટે 'આદારસંપન્નનન' — 'આદારમાં રસ (સંપત્તિ) લાવનાર' એવો રાખ્દ છે.

મળે છે, એમ કહે છે; અને ત્રીજા વળી અગ્નિમાં હોમ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ કહે છે. પરંતુ ખરેખર જ ને સવારસાંજ પાણીમાં નાહ્યા કરવાથી સિદ્ધિ મળી જતી હોય, તો તો પાણીમાં રહેનારાં માછલાં, કાચળા, સાપોલિયાં, જળરાક્ષસો^૧ વગેરે જલચર પ્રાણીઓ તથા પાણીનાં માછલાં વગેરે પકડનારા માછીઓ સૌથી પહેલાં મુક્ત થઈ જાય! વળી પાણી ને પાપકર્મો ઘોઈ નાખતું હોય, તો સાથે સાથે પુણ્યકર્મોને પણ ઘોઈ નાખે! વળી સવારસાંજ અગ્નિમાં હોમ કરવાથી મોક્ષ મળી જતો હોય, તો સવારસાંજ અગ્નિકર્મ કર્યા કરનારા (હુદાર વગેરે) કુકર્મીઓને^૨ પણ સિદ્ધિ મળી જાય! આમ એ લોકોના સિદ્ધાંતો વગર વિચાર્યે ઉપજનવેલા છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધિ મળે જ નહીં. જોશું, એ અજ્ઞાનીઓ વિવિધ પ્રકારે અગ્નિ. પાણી વગેરે જીવોની હિંસા કરીને સંસારને જ પામ્યા કરે છે. પોતાના સુખને ખાતર બીજા જીવોની હિંસા કરનારો મુક્ત ક્યાંથી થાય? માટે જુદ્ધિમાન મનુષ્યે તો સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓની હિંસામાંથી સર્વ પ્રકારે વિરત થવું તથા બીજાં પણ વિવિધ પાપકર્મોમાંથી પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું. કારણ, દરેક પાપ કરનારને અંતે રડવું પડે છે તથા રિખાવું પડે છે. [૧૪-૨૦]

આ તો વિધર્મી લોકોની વાત પણ થઈ. પરંતુ સદ્ધર્મ રૂપી માર્ગ પામેલા (જૈન) બિશુઓમાંના પણ કેટલાક, અમુક જાણ આચારનું પાલન કરી, પછી બીજી રીતે અનાચાર કરે છે. તેઓ પણ અધર્મીઓ જ છે. જેમકે, કેટલાક બિશુઓ કંદ, બીજા વગેરે સજીવ આદારનો ત્યાગ કરે છે, તથા જીવ વિનાનું તથા બીજાએ પોતાના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરેલું નિર્દોષ અન્નપાણી પ્રાપ્ત કરવાનો વ્યવહાર પાળે છે; પરંતુ પછી તે નિર્દોષ બિશુનો પણ સંધરો કરે છે; અથવા ન્યાં સ્વાદવાળી ભિક્ષા મળતી હોય, તેવા ઘર તરફ ઉત્સાહથી દોડે છે; અથવા ઉદર ભરવાની લાલસાથી ધર્મોપદેશ આપે છે; અથવા અનને કારણે પોતાની કે બીજાની

૧ આ ઉપરાંત 'મચ્છુ', અને 'કર્કુ', એવાં બે નામ મૂળમાં વધુ છે તેમને અર્થ સ્પષ્ટ કરી શકાતો નથી.

૨ હુદાર કુંભાર વગેરે નિરંતર અગ્નિહિંસા કરતા હોવાથી તેમને કુકર્મી ક્યા છે

પ્રશંસા કરે છે; અથવા અન્યની ખુશામદ કરે છે. નીવારના લોહુપ હુકમની પેઠે અન્નલોહુપ તે બિશુઓ, થોડા જ વખતમાં આચારબ્રજ, કુશીલ તથા દાણા વિનાનાં ફોનરાં જેવા નિઃસાર ધર્મ, વિનાશ પામે છે. સાચા બિશુએ તો ઓળખાણ ન હોય તેવે કેદાણે જઈ બિશ્વા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, તેજમ પોતાની તપશ્ચર્યાને કારણે પૂજનસત્કારની આકાંક્ષા ન રાખવી. મુનિને આદાર સંયમના નિર્વાહાર્થે જ હોય. તે જ પ્રમાણે નિર્દોષ પાણીનો પણ શુભવા પૂરતો જ ઉપયોગ કરવાનો હોય. કારણ, ગમે તેટલું નિર્દોષ હોય તો પણ, પાણીમાત્રના ઉપયોગમાં કર્મબંધન રહેલું જ છે. છતાં, કેટલાય જૈન બિશુઓ આચાર પ્રમાણે — બીજાએ ઉપયોગમાં લીધેલું, ગરમ કરેલું, નિર્જીવ તથા નિર્દોષ, પાણી માગી લાવી, પછી શરીરની તથા કપડાંની ટાપટીપ અર્થે નાદવાધોવામાં તેને વાપરે છે. એવા બિશુઓ સાચા બિશુપણાથી ક્યાંય દૂર છે. બુદ્ધિમાન બિશુ તો પોતામાંથી સર્વ પાપો દૂર થઈ સંયમધર્મમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય એ અર્થે જે શરીર ધારણ કરતો હોય છે. તેણે સર્વ સંગો તથા સર્વ પ્રકારના કામભોગોની આસક્તિનો ત્યાગ કર્યો હોય છે; તે સર્વ શુભને અભયદાન દેનારો તથા નિર્મળ અંતઃકરણવાળો હોય છે; પોતામાં રહેલી સર્વ પાપવૃત્તિઓ સામે, તે સંગ્રામને મોખરે જૂઝનારા વીરની પેઠે જૂઝતો હોય છે, તથા પોતાનું પરિપૂર્ણ પરાક્રમ દાખવતો હોય છે. તેમાં તેજથી તરફથી (આંતરઆણ શત્રુઓ વડે) પાટિયાની પેઠે બંને છોકાઈ જાય, કે મોત પણ આવીને ઊભું રહે; તોપણ, સંયમ (ધૂત) તરફ જ સ્થિર દૃષ્ટિવાળો તે, ધરી બાગેલા ગાડાની પેઠે, ફરી સંસાર તરફ ડગલું ભરતો નથી. [૨૧-૩૦]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મજીવાની થોભ્યા.

અધ્યયન ૮ મું

સાચું વીરત્વ

શ્રીજંજુસ્વામી પૂછે છે :

“હે ભગવન! વીરતા એ પ્રકારની કહેવાય છે. તેમાં ધર્મવીરનું વીરત્વ શામાં રહેલું છે, તથા તેનું વર્ણન શી રીતે કરવામાં આવ્યું છે, તે અમને કહેા.” [૧]

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

હે આયુષ્મન! તારું કહેવું યરાચર છે. લોકોમાં તે વિષે એ પક્ષ પડેલા દેખાય છે. કેટલાક કર્મને વીર્ય કહે છે, બ્યારે કેટલાક સુનતી મુનિઓ અકર્મને વીર્ય કહે છે. પ્રમાદ એ કર્મ છે અને અપ્રમાદ એ અકર્મ છે. જે જે પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદયુક્ત છે એટલે કે કર્મબંધનના કારણરૂપ છે તે બધી પ્રવૃત્તિઓમાં દાખવેલું વીર્ય ત્યાજ્ય છે, અને જે જે પ્રવૃત્તિઓ અપ્રમાદયુક્ત છે એટલે કે કર્મબંધનનો નાશ કરનારી છે, તે બધીમાં બતાવેલું વીર્ય ધારણ કરવા યોગ્ય છે. [૨-૩]

જેમકે. પ્રાણીઓના નાશ માટે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવામાં, કે જૂત-પ્રાણીનો નાશ કરનારા મંત્રો શીખવામાં, કે કામભોગો માટે માયાદિ આચરવામાં તથા પ્રાણીઓનો વધ-છેદ-ચીરદાડ કરવામાં, કે સંયમરહિતપણે વેરબાવયુક્ત જાની, મન વચન અને કાયાથી આ લોક કે પરલોકનો લાગતાં કર્મો કરવા-કરાવવામાં — દૂંકમાં, જેથી આત્માનું અહિત થાય તથા વેરબંધન ઊભું થાય એવી રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિઓમાં — દાખવેલું વીર્ય અથવા પરાક્રમ, સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ ^૧ (બંધન)નું કારણરૂપ હોઈ, હેય છે. [૪-૬]

હવે શાણા લોકોનું અકર્મવીર્ય કહું છું, તે સાંભળ. બુદ્ધિમાન પુરુષ સમજે છે કે, જેમ માણસ વધારે ને વધારે પાપકર્મ કર્યે જાય છે, તેમ તેમ ચિત્તની અશુભતા વધતી જાય છે, અને મનુષ્ય વધારે ને વધારે વેરોમાં બંધાતો જઈ, અંતે દુઃખનો જ ભાગી થાય છે. ઉપરાંત,

સ્વર્ગાદિ સ્થાનોમાં વાસ પણ નિત્ય નથી; તથા સર્ગાસંજ્ઞાથી અને મિત્રો સાથેનો સદવાસ પણ અનિત્ય છે. તેથી, સમગ્રુ લોક સર્વ શુભધર્મયુક્ત અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ કહેલા તથા સુક્તિ માર્ગે લઈ જનારા આર્ય ધર્મનું શરણ લઈ, પાપકર્મરૂપી કાંટાને મૂળમાંથી ખેંચી કાઢવા ધર્મ અનુસાર પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરે છે. કારણ, પોતાના કલ્યાણનો જે કોઈ ઉપાય જાણવામાં આવે, તેને શુદ્ધિશાળી મનુષ્ય જીવન દરમિયાન તરત જ શીખી લે છે. [૬-૧૫]

તેવો શુદ્ધિશાળી મનુષ્ય, ધર્મનું રહસ્ય સમજી લઈ, તેમાં પૂર્ણભાવે પ્રયત્નશીલ થવા, ધર્યારનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળે છે. કાચખો જેમ પોતાનાં અંગો પોતાના શરીરમાં સમેટી લે છે, તેમ તે સર્વ પાપવૃત્તિઓને, તથા હાથપગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત મનને અને તેમના દોષોને પોતામાં સમેટી લે છે; પાપરૂપ ભાષાદોષ, માન, અને માયાને તેમનાં ખૂરાં ફળ જાણી તે તજે છે; સર્વ પ્રકારની સુખશીલનાનો ત્યાગ કરે છે; અને કામનાઓથી ઉપશાંત થઈ, આસક્તિ વિનાનો બની, મોક્ષમાર્ગમાં જ પ્રયત્ન પુરુષાર્થ આદરે છે. આ વીરત્વ ધર્મવીરનું છે. [૧૫-૧૮]

તે પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી; વિશ્વાસઘાત કરતો નથી; જૂઠું બોલતો નથી; ધર્મનું ઉર્લ્લંઘન મનવાણીથી ઇચ્છતો નથી; તથા જિતેન્દ્રિય થઈ, કરેલા, કરાતા, અને આગામી પાપજાંઘનથી આત્માનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરતો વિચરે છે. તે થોડું ખાય છે, થોડું પીવે છે, તથા થોડું બોલે છે; તે ક્ષમાયુક્ત અને નિરાતુર બની સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તથા સર્વપ્રકારની પાપવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, તિતિજ્ઞાને પરમધર્મ સમજી, ધ્યાનયોગ આચરતો મોક્ષ પર્યંત વિચરે છે. [૧૯-૨૧; ૨૫-૬]

૧. મૂળમાં તેને માટે 'સાંપ્રસાયિક' એવો શબ્દ છે. કર્મ બે પ્રકારનું છે :—

ઈર્ષાપથ અને સાંપ્રસાયિક. રાગદ્વેષાદિ કષાયોથી કરેલું કર્મ, કે જેને કારણે પરજન્મ-પરલોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાંપ્રસાયિક. અને સદ્ધર્મનુસાર ચાલવા છતાં, જે કાંઈ કર્મ સ્વાભાવિક હલન-ચલન આદિ ક્રિયાઓને કારણે થાય, તે ઈર્ષાપથ

આમ, જ્ઞાની તેમ જ અજ્ઞાની બંને સમાન વીરત્વ દાખવતા હોવા છતાં, અધૂરા જ્ઞાનવાળાનું કે છેક જ અભોધનું ગમે તેટલું પરાક્રમ હોય તો પણ તે અશુદ્ધ છે તથા કર્મબંધનનું કારણ છે; પરંતુ જ્ઞાન અને બોધયુક્ત પુરુષનું પરાક્રમ શુદ્ધ છે અને તેનું કાંઈ ફળ તેને ભોગવવું પડતું નથી. [૨૨-૨૩]

યોગ્ય માર્ગે કરેલું તપ પણ જે કીર્તિની ઇચ્છાથી કરાયું હોય, તો તે પણ શુદ્ધ નથી. પરંતુ જે તપ પ્રીતિ જાણતા નથી, તે જ ખરું તપ છે. [૨૪]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૯ મું

ધર્મ વિષે

જાણુસ્વામી પૂછે છે :

“ હે ભગવન ! મતિમાન બ્રાહ્મણ મહાવીરે કયો ધર્મ કહ્યો છે ?

તે અમને કૃપા કરી કહ્યો. જ્યેથી, તે જાણીને અમે તેમાં પ્રયત્નવાન થઈએ.”

શ્રીમધર્મસ્વામી કહે છે :

જિનેશ્વરે પ્રબોધેલો જિનેનો તે સીધો યથાર્થ માર્ગ હું તમને કહી સંભળાવું છું, તે તમે સાંભળો. તે ધર્મ જાણવાનો અને આચરવાનો અધિકાર કોનો છે તે હું પ્રથમ તમને કહું.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ચાંડાળ, બૌદ્ધસ^૧ (વર્ણસંકર), ઐયિક (ભિખારી-પારધી ૪૦), વૈશિક (વેપારી-કારીગર ૪૦) તથા ચદ્ર (ખેડૂત-આબીર ૪૦) એમ બધા જ લોકો કામભોગોમાં આસક્તિવાળા છે. પોતાના કામભોગોને અર્થે તેઓ વિવિધ આરંભો (હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ) કરે છે; કારણકે, કામભોગો હંમેશાં આરંભોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે આરંભો હંમેશાં અન્ય જીવોની હિંસા દ્વારા જ પ્રવર્તતા હોય છે; એટલે તેમને સતત (તે જીવોની હિંસાથી જીભું થતું) વેર જંઘાયા કરે છે. આમ સમગ્ર પ્રાણીસમુદાય (સુખજીવિધી) જે કામભોગોને અનુસરે છે, તે બધા (છેવટે) વેરજંઘન દ્વારા દુઃખનું જ કારણ થઈ પડે છે. જે મનુષ્ય આસક્તિપૂર્વક કરાતી એ બધી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જંઘાતું વેર તથા પુષ્ટ થતા કામો અને તેમનું દુઃખરૂપી ફળ જાણે છે, તે આ માર્ગનો અધિકારી છે. તે જાણે છે કે, માણસ જે જે પદાર્થો માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તે બધા પદાર્થો મૃત્યુ બાદ સર્ગાસંબંધીઓના જ હાથમાં જાય છે અને તેને પોતાને તો પોતાનાં કર્મોનું ફળ જ ભોગવવાનું રહે છે. તે વખતે, જેમને માટે તે બધી

૧ બ્રાહ્મણ અને શદ્રીથી થયેલો નિષાદ કહેવાય, તથા બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યાથી થયેલો અગ્નિક કહેવાય; પછી નિષાદ અને અંબજીથી થયેલો તે બૌદ્ધસ કહેવાય.—ટીકા

પ્રવૃત્તિઓ તેણે કરી હતી, તે બધાં — માતૃપિતા, બાઈ, પત્ની, પુત્રો તથા પુત્રવધૂ — રક્ષણ કરવા આવનાં નથી.* આવો વિચાર કરી, તે મમતા અને હુંપણું તથા દઈ, જિનભગવાને કહેલા પરમ માર્ગનું શરણ સ્વીકારે છે. મનુષ્યના વિવેક અને વૈરાગ્યની સાચી પરીક્ષા એ છે કે, પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગો પ્રત્યે પણ આકર્ષણ ન થાય. આવો વિવેક અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયા પછી, અધિકારી મનુષ્ય ધનસંપત્તિ, પુત્રો, સગાંસંબંધી, મમતા અને શોક તથા, તથા સંસારથી નિરપેક્ષ થઈ, સંન્યાસી બને. [૧-૭, ૩૨]

પછી તે મુમુક્ષુ મુંદર પ્રજાવાળા, સંપૂર્ણ તપસ્વી, પરાક્રમી, આત્મજ્ઞાનના વાંછુક, ધૃતિમાન તથા જિતેન્દ્રિય એવા સદ્ગુરુનું શરણ શોધે. કારણકે, જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવા શૃદ્ધસંસારનો ત્યાગ કરનારા ઉત્તમ સત્પુરુષો જ મુમુક્ષુ જનોનું પરમ શરણ છે. તે બીરો સર્વ બંધનોથી મુક્ત હોઈ, જીવિતની તેમ જ વિપયોની આકાંક્ષા વિનાના તથા સર્વ પ્રકારની પાપી પ્રવૃત્તિઓથી રહિત હોય છે. [૩૨-૩૪]

પૃથ્વી, (વાણી,) અગ્નિ અને વાયુ; તૃણો, વૃક્ષ અને ખીજ; અંડજ, પોતજ,^૧ જરાયુજ,^૨ રસજ,^૩ સ્નેહજ,^૪ તથા ઉદ્ભિજજ^૫ એમ જીવોના છ વર્ગો છે. તેમને જાણી, વિદ્વાન પુરુષે મન વાણી અને કાયાથી તેમની દિસાનો તેમજ પોતાના સુખ ખાતર કરાતા તેમના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો. તે જ પ્રમાણે તેણે જૂદાં, મૈથુન અને ચોરીને પણ મહાપાપ સમજી છોડવાં. માયા, લોભ, ક્રોધ, અને માન^૬ પણ જગતમાં કર્મબંધનનાં કારણો છે એમ જાણી, તેમનો પણ ત્યાગ કરવો.^૭ [૮-૧૧]

* આ પાંચમો સ્તોક ઉત્તરાધ્યાયસૂત્ર ૬, ૩ માં પણ આવે છે.

(૧) બચ્ચાં કેપે નઃ પેદા ધનરાં હાથી વગેરે. (૨) ચોરથી વીંટળાઈને જન્મતાં ગાય, મનુષ્ય મત્યાદિ. (૩) દહીં, આથો વગેરેમાં થતા. (૪) પરસેવાથી થતાં જૂદાં, માંકડાં, દત્તાદિ. (૫) સામાન્ય રીતે આવો અર્થ જમીન ફેંડાઈને નીકળતી વનસ્પતિ એવો થાય. પણ દીકાકાર આહી તેનો અર્થ ‘કાંઈ ફેંડાઈને બહાર નીકળતાં ફેડકાં વગેરે’ એવો લે છે. (૬) આ ચારે માટે મૂળમાં અનુક્રમે આ શબ્દો છે : પલિકુન્વન ચક્રતા ધર્માડે છે માટે; મજન : બધા વડે બળાય છે માટે; મ્યજિલ આત્માને વેરાન ખેતર એવો બનાવે છે માટે; વચ્ચાય માણસ માતી જોડે છે માટે. (૭) જુઓ પ્રકરણ ૧૧ ને અંતે ટિપ્પણ નં ૧.

તેણે શરીરના સર્વ સંસ્કારો — જેવા કે બસ્તીકર્મ, વિરેચન, વમન, અંજન, ગંધ, માલ્ય, સ્નાન, દંતપ્રક્ષાલન (દાતણું), ઘોવું, રંગવું વગેરે — નો તેમને સંયમના વિરોધી ગણી, ત્યાગ કરવો. તથા તે કામમાં એકબીજાને પણ મદદગાર થવું નહિ. પરિશ્રદ તથા કામવાસનાને પણ કર્મબંધન કે સંસારબ્રમણનાં કારણ ગણી તગવાં; વાછકરણ તથા શરીરને દેખાવડું કરવા ઘોવું-લેપવું વગેરેને પણ આસક્તિ અને હિંસા-મૂલક ગણી તગવાં. તે જ પ્રમાણે, તેણે પગરખાં, છત્રી, માંચી, પક્કંગ ચામર વગેરેનો ત્યાગ કરવો. નિર્જીવ તથા સાફ કરેલા નિર્દોષ પાણીથી પણ અંગો વગેરે ન ધોવાં, અને હરિયાળી ઉપર ઝાડો પેશાય ન કરવાં. [૧૨-૩; ૧૮-૯]

આહારની આગતમાં તેણે પૂર્ણ સંયમ સ્વીકારવો. પોતાને ઉદ્દેશીને શૂદ્રસ્થે તૈયાર કરેલું, ખરીદેલું, બિછીનું આણેલું, કે પોતે ન્યાં રહેતો હોય ત્યાં શૂદ્રસ્થ લઈ આવ્યો હોય તેવું, કે તે બધાના અંશોનાળું ભિક્ષાત્ર તેણે ન સ્વીકારવું. જેને ત્યાં બિતારો હોય તેનું (કે સતકવાળા ધરનું) અન્ન તેણે ન સ્વીકારવું. પારકાના પાત્રમાં ભોજન ન કરવું.^૧ જેનાથી માત્ર જીવિત ટકી રહે, તેટલું જ અન્નપાન માગી લાવવું; વધારે માગી લાવી બીજાને આપી દેવું પડે તેમ ન કરવું. [૧૪, ૨૩]

ચારિત્રવાન ભિક્ષુએ કોઈનો સંગ ન કરવો. તેમાં સુખના વેશમાં જેખમો રહેલાં છે. માટે વિદ્વાને તેનાથી ચેતતા રહેવું. તેણે સંસારીઓ સાથે મંત્રણા; તેમની ક્રિયાઓની પ્રશંસા; તેમની સાંસારિક ગૂંચવણોમાં સલાહ (અથવા ન્યોતિપાદિને લગતા પ્રશ્નોનો જવાબ); તેમનાં વસ્ત્રપાત્રનો ઉપયોગ; તેમનાં ઘરમાં બેસવું-સૂવું; તેમના ખર્ચર સમાચારની પૂછપરછ; તેમના તરફથી યશ, કીર્તિ, પ્રશંસા અને વંદનપૂજનની કામના; તેમના ઘરમાં ખાસ કોઈ કારણ વિના સૂઈ જવું; ગામનાં

૧ સામાન્ય રીતે સાધુ 'પાણિપાત્ર' એટલે કે હાથરૂપી પાત્રવાળો હોય શૂદ્રસ્થનાં પાત્રો ભોજન વગેરેમાં વાપરે, તો ધોવા માંજવાની ખટપટ તથા તેને કારણે હિંસાદિદોષો જાભા યાય:વળી પોતાના એકાદ પાત્રમાં નેટલું લેવાય કે ખવાય તેટલું લે કે ખાય, તો આપોઆપ ભોજનની સ્થિતિના રવાદની મર્યાદા પણ આવી જાય.

છોકરાંની રમતમાં ભળવું; અને મર્યાદા મૂકીને હસવું — એ બધાંનો ત્યાગ કરવો. કારણ, તેમાંથી અનેક અનર્થોની પરંપરા જન્મે છે. [૧૬-૮; ૨૦-૨; ૨૮-૯]

તેણે નકામી છતાં અનર્થદારક પ્રવૃત્તિ સહેજ પણ કરવી નહીં. જેમકે, જુગાર રમતાં ન શીખવું, કલકકંકાસ ('હસ્તકર્મ') કે વાદવિવાદ ન કરવા, કે પૂર્વે કરેલી ક્રીડાઓનું સ્મરણ ન કરવું. તેણે બોક્ષવામાં પણ ધર્મથી નિર્પિદ્ધ એવું કાંઈ બોક્ષવું નહીં; તથા બોક્ષવા બેસે ત્યારે બોક્ષ્યા જ ન કરવું. ખીજના મર્મસ્થાનને આઘાત પહોંચે તેવું બોક્ષવાની ઇચ્છા ન કરવી, કે ખીજ છેતરાય તેવું ન બોક્ષવું. તેણે પૂરતો વિચાર કરીને જ બોક્ષવાની ટેવ પાડવી. તેણે અર્ધી સાચી અને અર્ધી જૂઠી એવી ત્રીછા કોટીની વાણી^૧ તજવી, તેમજ ખીજની ગુપ્ત વાત કહી ન દેવી. એ નિર્ઐશ ભગવાનની ખાસ આજ્ઞા મળે. તેણે કોઈને 'હોલ્યા' — 'ઓલ્યા' કહીને ન બોલાવવો, કે 'યાર' 'દોસ્ત' કહીને કે ગોત્રનું નામ દર્શને ન બોલાવવો. હું-તાં કરવું એ શિષ્ટ નથી; માટે તેમ તો કદી જ ન કરવું. [૧૭-૧૮; ૨૧; ૨૫-૭]

આ પ્રમાણે નિર્ઐશક પ્રવૃત્તિમાં પજા વિના, પ્રયત્નશીલ રહી, પ્રમાદ કર્યા વિના વિચરવું; અને તેમ કરતાં જે કાંઈ દુઃખો આવે, તે સહન કરવાં. કોઈ મારે તો ગુસ્સે ન થવું કે કોઈ ગણો લાડે તો તપી ન જવું. પરંતુ, પ્રસન્ન મનથી અધું સહન કરી સર્વ શાંતિ રાખવી. [૩૦-૧]

નિર્ઐશ ભગવાન મહામુનિ મહાવીરે કે જે અનંત જ્ઞાનદર્શનવાળા હતા, તેમણે આવો શાસ્ત્રોપદેશ કર્યો છે. [૨૪] દ્રૂકમાં સર્વ શબ્દ સ્પર્શ આદિ વિષયોમાં અસોધુપતા, અને દોષયુક્ત વ્યાપારોની અપ્રવૃત્તિ, એ જ મુખ્ય વાત છે. એથી વિશેષ જે બધું કહેવામાં આવે છે, તે ખાલી વાગાડંબર છે. માટે બુદ્ધિશાળી બિહુએ માનમાયાનો તથા સર્વ પ્રકારનાં સુખોનો ત્યાગ કરી, નિર્વાણનું સંધાન કરવું, એમ હું કહું છું. [૩૫-૬]

૧. વાણીની ચાર કોટીઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) સત્ય (૨) મત્ય (૩) સત્ય-અસત્ય (૪) ન સત્ય-ન અસત્ય.

તે ખિન્ન થઈ જાય છે; પોતાની પૂજા-પ્રશંસાનો ઇચ્છુક બની જાય છે (જેથી પોતાને જોઈતા ભોગપદાર્થો મળે); પોતાને માટે તૈયાર કરેલો કે કરાવેલો આહાર ઇચ્છવા માંડે છે; તથા તે માટે ગમે તેવી ખટપટો કે પ્રવૃત્તિ કરે છે. (આહારમાં અસંયમ આવતાં) ચારિત્ર્યથી બ્રહ્મ થવાનું પણ તેને સૂઝે છે. તે વિષયી બનીને સ્ત્રીઓમાં આસક્ત થાય છે, અને તે અર્થે પરિગ્રહ (સંધરો-કમાણી) પણ કરવા માંડે છે. કમાણી કરવામાં (ખીજનો કોહ કે હિંસા કરવામાં પણ પાછો ન પડી, અનેક સાથે) તે વેર એકઠું કરે છે; પરિણામે આ જન્મ પુરો થયા બાદ તે અનેક દુઃખ-યોનિઓમાં ભટકે છે. માટે બુદ્ધિમાન મુનિએ વિચાર કરીને સર્વ તરફથી આસક્તિરહિત થઈ ધર્મ આચરવો. [૬-૯]

સમાધિમાર્ગને અનુસરના ભિક્ષુએ ઇવનસુખને અર્થે કમાણી ન કરવી; કયાંય આસક્ત થયા વિના કે લોહુપતા કર્યા વિના વિચરવું; સ્વાદલોહુપ ન થવું; તથા સ્વાદલોહુપોનો સંગ ન કરવો; તથા મોક્ષની કામનાવાળા બની, તેણે પરવા કર્યા વિના તથા શોક કર્યા વિના, શરીરને પૂરેપૂરું તાવીને કૃશ કરી નાખવું, અને એકલાપણાની વૃત્તિ સેવવી. એમ જે સર્વસંસર્ગત્યાગથી એકલો બની શકે છે, તે જ મુક્ત થઈ શકે છે. એ સત્યવચન છે. સ્ત્રીભોગથી વિરમે, પરિગ્રહ ન કરે, અને નાના મોટા સૌ વિષયોમાંથી જતને બચાવે, એ ભિક્ષુ જ નિઃસંશય સમાધિ પામ્યો છે એમ કહેવાય. તપસ્વી ભિક્ષુ પ્રીતિ અને અપ્રીતિ (રાગ અને દ્વેષ) તજી, કાંટાકાંડરા, ટાઢતડો, ડાંસ મચ્છર, મુગધદુર્ગંધ આદિ દુઃખો સહન કરતાં શીખે; વાણીની બાબતમાં મુરશ્ચિત બને—અર્થાત્ વિચારીને બોલે, કામને દુઃખ થાય એવું ન બોલે, ક્રોધ ન કરે, તથા સત્યમાં જ રત રહે; ખરાબ ચિત્તવૃત્તિઓને^૧ દૂર કરે; અને લોકોની સાથે વધારે પડતો ભલ્યા વિના, તથા તે અર્થે એક સ્થાનમાં રિયર થયા વિના^૨ નિરંતર વિચર્યા કરે. [૧૦-૧૫]

જગતમાં ફેરલાય વાદીઓ વિમોક્ષના હેતુરૂપ સદ્ધર્મને જાણતા નથી; તેઓ વિવિધ ભોગોમાં આસક્ત રહી, ગમે તેવી પ્રવૃત્તિઓ આચરતા

૧ 'લેક્ષ્યા'. ૨. મૂળ: 'ધરતું છાપરુ કાબ્યાછવરાબ્યા વિના'.

હોય છે, અને વૈરળંધન^૧ ઊભું કર્યા કરતા હોય છે. તેઓને પોતાના ઓછા થતા જતા આયુષ્યની પણ પરવા હોતી નથી; મમતાના માર્યા ગમે તેવાં આદસ આચરતા તે મંદબુદ્ધિ હોડો પોતે અજરઅમર હોય તેમ રાત્રિવસ (ભોગોની કામનાથી) તપ્યા કરે છે. અને છતાં તેઓને પૃથે તો તેઓ ઝટ મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશવા મંડી જાય છે, અને “અમારે મને આત્મા નિષ્ક્રિય છે”, કે “ક્રિયા જ ફલદાયક છે, જ્ઞાનની જરૂર નથી,” અથવા “જ્ઞાન જ ઉપયોગી છે, ક્રિયાની કાંઈ જરૂર નથી,” એવા વાદો કલા કરે છે. [૧૬-૧૮]

પરંતુ સાચો બિશ્નુ તો ઘરબારનો ત્યાગ કરી, ભોગોની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, કે જીવન યા મરણની પરવા કર્યા વિના, પાપચક્રમાંથી અળગો રહેવામાં શરીરની પણ પરવા ન કરે. જેમ બીજાં નાનાં પ્રાણીઓ સિંહના બચથી દૂર જ વિચર્યા કરે છે, તેમ ધર્મ વિચારીને બિશ્નુ પાપથી દૂર જ રહે. બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સમજીને પોતાની જાતને પાપકર્મથી બચાવે; કારણકે પાપને કારણે યતી હિંસાથી વૈરળંધન ઊભું કરનારાં અને મોટા બચ્ચ પુત્રો ગ્રીભાં થાય છે. તે બિશ્નુ વિત્ત, પશુઓ, બાંધવો, પ્રિયમિત્ર આદિ કોઈમાં મમતા ન રાખે; કારણકે, મર્યાબદ્ધ એ બધું બીજા જ ભોગવવાના છે. વળી આપ્ત પુરુષોને માર્ગે ચાલનારો તે બિશ્નુ જૂઠું ન બોલે. અસત્યના ત્યાગને જ પૂરેપૂરી સમાધિ તથા નિર્વાણ કહેલાં છે. આદારની બાગતમાં પણ જો મજે તેને રાગદ્વેષથી દૂષિત ન કરે; તેમાં લોહપતા ન રાખે; અને એ રીતે ધૃતિમાન, અનાસક્ત, તથા પૂજ્યસહારની કામના વિનાનો બનીને વિચરે. એમ, હું કહું છું. [૧૯-૨૪].

૧ દરેક પાપના મૂળમાં હમેશાં મુખ્યત્વે બીજા જીવની હિંસા રહેતી હોવાથી, તે દરેક પાપ વખતે તે તે જીવ પ્રત્યે વૈરળંધન ઊભું થાય છે; અને તેના ક્ષણે બીજો જન્મે પોતાને તે પ્રકારનું દુઃખ સામા જીવ તરફથી ભોગવવું પડે છે. તે વખતે પોતાને દુઃખ આપનાર જીવ પ્રત્યે પાછું નહું વેર ઊભું થવું હોવાથી, તે ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. આમ દરેક પાપને વૈરળંધનનું નિમિત્ત માની, જેનું અંશમાં ‘પાપ બાધે છે’ એમ કહેવાને બદલે ‘વેર બાધે છે’ એમ પણ કહે છે.

અધ્યયન ૧૧ મું

મોક્ષમાર્ગ

શ્રીનંદુસ્વામી પૂછવા લાગ્યા . .

હે મહામુનિ ! સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્તિ અપાવનાર એવો, મહાવીર ભગવાને ઉપદેશેલો શુદ્ધ અને સરળ માર્ગ તમે જે રીતે બળે છે, તે રીતે અમને કહી સંભળાવો. [૧-૩]

શ્રીમુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા

કાસ્થપ ઋષિએ ઉપદેશેલો. તે સારસ્વ મહાવિકટ માર્ગ જે જે પ્રમાણે સાંભળ્યો છે, તે પ્રમાણે તમને યથાક્રમે હું કહી સંભળાવું છું. તેને અનુસરીને અત્યાર આગમ્ય ઘણાપ લોકો, વેપારીઓ જેમ દુરતર સમુદ્રને તરી જાય છે, તેમ આ અપાર સંસારને તરી ગયા છે અને બવિધ્યમાં પણ તરશે. [૪-૬]

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, ધાન્યોનાં બીજને સહિત તૃણ અને વૃક્ષો; અને દાહી ચાલી શકે તેવાં પ્રાણીઓ — એમ જીવોના છ વર્ગો છે. એ છ વર્ગો જ એકબીજા પ્રત્યે હિંસા-પરિગ્રહાદિથી કર્મબંધનનાં નિમિત્ત બને છે.^૧ શુદ્ધિમાન માણસે પોતાના દાખલા ઉપરથી, અનુકૂળ તર્ક વડે વિચાર કરવો કે, મારી પેઠે કોઈ પ્રાણીને દુઃખ ગમતું નથી, માટે મારે કોઈની હિંસા ન કરવી જોઈએ. જાનીના જ્ઞાનનો સાર પણ એટલો જ છે કે, તે કોઈની હિંસા કરતો નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત પણ એ જ છે, તથા તેને જ શાંતિ કે નિર્વાણ પણ કહે છે. [૭-૧૧, ૩૩]

પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્યોમાંથી સર્વ પ્રકારના દોષો દૂર થયા નથી, ત્યાં સુધી તે મન વાણી અને કાયાથી સંપૂર્ણ અહિંસા પાળી શકવાનો નથી. માટે મહાપ્રજ્ઞાવાળા શુદ્ધિશાળી મનુષ્યે જિતેન્દ્રિય યત્ન, વિષયભોગોથી નિવૃત્ત થવું અને સંયમાદિમાં પરાક્રમી બની વિચરવું. તેણે અતિ માન,

૧. જુઓ પા. ૧૧૬ ઉપરની નોંધ.

માયા, ક્રોધ અને લોભથી દૂર રહેવું. દૂંઠમાં, તેણે સર્વ સારાં કર્મ આચરવાં અને પાપકર્મો ત્યાગવાં. તેણે તપાચરણમાં પરાક્રમી બની, નિર્વાણને નક્કામાં ચંદ્રમાની પેઠે શ્રેષ્ઠ નાની, તેને સાધવામાં પુરુષાર્થી થવું. જેમ આ જગત સર્વ જૂતપ્રાણીઓનું આધારસ્થાન છે, તેમ જે શુદ્ધી થઈ ગયા છે અને દગ્ધ થવાના છે, તેમનું પણ નિર્વાણ જ આધારસ્થાન છે. માટે તેણે ઈર્ષ્યાનું દમન કરી, તે નિર્વાણને જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ થવું. [૧૨, ૩૩-૬, ૨૨]

મહાપ્રજ્ઞાવાળા તે શુદ્ધિશાળી પુરુષે સ્વીકારવા યોગ્ય જે કાંઈ બિદ્યા મળે, તેના વડે નિર્વાણ કરવો અને નિર્પિદ્ધ અન્નના ત્યાગ કરવો. પ્રાણીઓની હિંસા કરીને કે પોતાને ઉદ્દેશને તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય તેવું અન્નપાન તે સંયમીએ ન સ્વીકારવું. તેવા અન્નના અંશવાળું કે જરા સરખી શંકાવાળું બિદ્યાન્ન પણ તેણે ન સ્વીકારવું. કોઈ હિંસા કરતું હોય, તેને તેણે કોઈ પણ પ્રકારે અનુમતિ ન આપવી. ગામ કે નગરમાં વિચરતાં તેવા ઘણા પ્રસંગો તેના ઉપર આવી પડે છે. જેમકે, ગામમાં ઘણા લોકો દાનપુણ્યને નિમિત્તે (માંસાદિ યુક્ત) બોજન તૈયાર કરે છે. હવે જે બિદ્ધ તેની પ્રશંસા કરે, તો તેવા કાર્યને ઉત્તેજન મળે અને પરિણામે વધુ પ્રાણીવધ થાય. અને જે તેનો પ્રતિબંધ કરે, તે કોઈના પેટ ઉપર પગ મૂક્યા જેવું થાય. માટે તે જેમાંથી એક પણ પ્રકારે કાંઈ કલ્યાણ વિના, તેણે પાપજનન થતું અટકાવીને વિચરવું. [૧૩-૨૧]

આમ, જે બિદ્ધ પોતાના આત્માનું (પાપપ્રવૃત્તિથી) રક્ષણ કરવામાં તત્પર હોય, સદા ઈર્ષ્યનિમ્મલ હોય, સંસારમયલુપ્તી પ્રવાહને જેણે પોતાપૂરતો હંમેશને માટે અટકાવી દીધો હોય, તથા જે સર્વથા પાપરહિત હોય, તેવો બિદ્ધ જ શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ અને અનુત્તમ ધર્મને ઉપદેશી શકે. તેવો બિદ્ધ જ સંસારપ્રવાહમાં તણાતાં અને કર્મો વડે રિપાતાં પ્રાણીઓને જગતની પ્રતિષ્ઠાપ નિર્વાણદ્રીપ બતાવી શકે. [૨૩-૪]

આ વસ્તુ ન જાણનારા તથા પોતે અજ્ઞાની હોવા છતાં પોતાને જ્ઞાની માનતા અને લોકોને તે પ્રમાણે જાણાવતા પુરુષો સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેઓ ગમે તેવું નિર્પિદ્ધ અન્નપાન સ્વીકારે છે અને પછી ધ્યાન ધરવા બેસે છે. પણ એ મિથ્યા માન્યતાવાળા અનાર્થ

શ્રમણોનું ધ્યાન બગડ્યા જેવાં જળચર પ્રાણીઓના જેવું વિષયપ્રાપ્તિનું જ હોઈ, કલુપિત અને અધમ હોય છે. તે બિનઅનુભવી લોકો સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. શુદ્ધ માર્ગનું ઉદ્ધંધન કરી, ઉન્માર્ગે વળેલા તે લોકો દુઃખ અને વિનાશના જ ભાગી થાય છે. છિદ્રોવાળા નાવમાં એરડી પાર જવાની ઇચ્છા કરતા જન્મોંધ માણસની જેદે, તેઓ અધવચ્ચ જ સંસારપ્રવાહના મુખ્ય ભાગમાં સપડાઈને નાશ પામે છે. [૨૫-૩૧]

પરંતુ કાશ્યપે ઉપદેશોક્તાં આ ધર્મનું શરણ લઈને મહાપ્રજ્ઞાવાળા બિશ્વ સંસારરૂપી મહાધોર પ્રવાહને તરી જાય છે. પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરતો, નાનાં મોટાં વિદ્યોથી મેરુની જેમ અકંપિત રહેતો, તથા મરણની રાહ જોતો તે આનંદથી વિચરે છે. [૩૨, ૩૭-૮]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી યોગ્યા.

૧ મૂળમાં ઢક, કંક, ફલલ (કુરરી), મચ્ચુક, સિદ્ધી વગેરે નામ છે.

અધ્યયન ૧૨ મું

જુદા જુદા વાદીઓ*

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

હે આયુધ્મન! હવે હું લોકોમાં પ્રચલિત એવા અનેક વાદો વિષે કહું છું, તે સાંભળ. તે વાદોને, નીચેના ચાર વિભાગમાં મુખ્યત્વે વહેંચી શકાય. જેમકે : (૧) ક્રિયાવાદ (૨) અક્રિયાવાદ (૩) વિનયવાદ અને (૪) અજ્ઞાનવાદ. [૧]

(તેમાંના અજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે કે, પરલોક, સ્વર્ગ, નરક અને સારાંખોટાં કર્મોનું ક્ષણ — વગેરે બાબતો વિષે આપણે કંઈ જાણી શકીએ તેમ નથી. તે વસ્તુઓ છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, કે નથી એમ પણ કહી શકાતું નથી. અથવા તે બંનેથી ભિન્ન એવું પણ કંઈ કહી શકાતું નથી. આમ,) આ અજ્ઞાનવાદીઓ દલીલો કરવામાં કુશળ હોવા છતાં, અસંબદ્ધ બોલનારા છે. તેઓ પોતે જ શંકાનો પાર પામ્યા નથી હોતા. તેઓ પોતે અજ્ઞાન હોઈ, અજ્ઞાન લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવે છે. [૨]

(વિનયવાદીઓ આચારની કેટલીક તુચ્છ અને બિનઅગત્યની વસ્તુઓને જ સર્વસ્વ માની, તેમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. તે સિવાય બીજું કંઈ તેઓ દેખી શકતા જ નથી.) આમ સત્યને અસત્ય સમજનારા અને અસાધુને સાધુ કહેનારા એ વિનયવાદીઓ, કોઈ પૂછે એટલે પોતાનો સિદ્ધાંત અચૂક કહેવા લાગે છે. [૩]

*આ અધ્યયનનું મૂળ નામ 'સમવર્તણ' છે. સમવર્તણ એટલે એક રથાનમાં એકઠા થવું—મળવું. આ 'અધ્યયનમાં જુદા જુદા વાદીઓ અને વાદોનું વર્ણન છે. તે વખતના આ બધા વાદો અને વાદીઓ વિષેના દરલેખો માત્ર આવા જૈન આચર્યો તેમજ સમકાલીન બૌદ્ધ શ્રદ્ધામાંથી જ મળી શકે તેમ હોવાથી, અહીં સમ્પ્રદાય: અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. ઉમેરેલા વધારાના ભાગને કો'સમાં મૂક્યો છે. બૌદ્ધ વગેરે શ્રદ્ધામાં મળી આવતું આવી જ વતના વાદો વિષેનું વર્ણન ઉપોદ્ગાતમાં આપેલું છે.

(અક્રિયાવાદીઓ તો ક્રિયામાં કે તેના ફળમાં જ નથી માનતા. તેમનામાંના સાંખ્યો વગેરે કેટલાક આત્માને નિષ્ક્રિય માને છે. બૌદ્ધો વગેરે કેટલાક આત્મામાં જ માનતા નથી. બીજા કેટલાક જગતને જ માયારૂપ માને છે; અથવા ઈશ્વર, નિયતિ કે કાલ વગેરેને બંધી ક્રિયાઓ માટે જવાબદાર માની, પ્રાણી કાંઈ કરતું નથી અથવા કરી શકે તેમ નથી, એમ માને છે.) કર્મ અને તેમનાં ભવિષ્યમાં થનારાં ફળથી ડરનારા (બૌદ્ધ) અક્રિયાવાદીઓ, એમ કહે છે કે, (બધા પદાર્થો ક્ષણિક છે; તેમજ આત્મા જેવી નિરંતર સ્થાયી રહેનારી કોઈ ચીજ નથી. જે કાંઈ છે, તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા પાંચ સ્કંધો છે. આમ,) ‘વર્તમાન ક્ષણુંનો કર્તા બીજી ક્ષણે રહેતો ન હોવાથી, તેને બીજી ક્ષણમાં થતી ક્રિયા કે કર્મફળ સાથે સંબંધ નથી.’ પોતે જ જણાવેલા તત્ત્વમાં પોતે ચોક્કસ ન હોવાથી, તેઓ! એમ કહે છે કે, ‘આ વસ્તુ આમ અમને દેખાય છે.’ કોઈ કંઈ પૂછે તો તેઓ કશું ચોક્કસ કહી શકતા નથી; પણ ‘આ બે પક્ષવાળું છે,’ ‘આ એક પક્ષવાળું છે’ એમ કહી શકે છે. અને કર્મ છ (ઇન્દ્રિયો કે આસ્રવો) મારફત બંધાય છે, એવું એવું કહે છે. અખૂજ અક્રિયાવાદીઓ જુદું જુદું (ઘણું) કહે છે. તેઓને મતે આખું જગત વંધ્ય અને નિયત છે.^૧ તેઓના કહ્યા પ્રમાણે તો સૂર્ય ઝગતો નથી કે આથમતો નથી, ચંદ્રમા વધતો નથી કે ઘટતો નથી, નદીઓ વહેતી નથી કે પવન વાતો નથી! આંખો વિનાનો આંધળો જેમ દીવો હોવા છતાં કશું દેખી શકતો નથી, તેમ ઈંધાઈ ગયેલી બુદ્ધિવાળા આ અક્રિયાવાદીઓ ક્રિયા હોવા છતાં તેને દેખતા નથી. [૪-૮]

ગ્રાહી, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, શુકનશાસ્ત્ર, ઉત્પાતોનું શાસ્ત્ર તથા આઠે અંગવાળું નિમત્તશાસ્ત્ર ભણીને ઘણાવ લોકો ભવિષ્યમાં થનાર ક્રિયા કે ફળ જાણી શકે છે! જો ક્રિયા કે તેનું ભવિષ્યમાં થનારું ફળ હોય જ નહીં, અને બધું શૂન્ય કે માયા હોય, તો આમ કેમ અને? જો કે, અક્રિયાવાદીઓ તો એમ જ કહેવાના કે, તે શાસ્ત્રોનું પણ બધું ક્યાં સાચું પડે છે? તેઓ પોતે તે શાસ્ત્રો શીખ્યા

૧. એટલે કે, નિયત થયેલા ઉપરાંત નહું કશું આ જગતમાં થઈ શકે તેમ નથી; તથા જે કંઈ થાય છે, તેનું કશું ફળ નથી

નથી હોતા, છતાં તેમને જૂઠાં કહેવામાં તેમને કશો વાંધો આવવાનો નહિ! [૯-૧૦]

પરંતુ જગતનો સત્ય વિચાર કરનારા શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ જ કહે છે કે, દુઃખ પોતાનું જ કરેલું થાય છે, (નિયતિ, કાળ કે ઈશ્વર વગેરે) બીજાનું કરેલું નહિ. તેમજ મોક્ષ પણ જ્ઞાન અને તે પ્રમાણેની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૧]

પ્રજ્ઞને જે લોકો આવો દિલકર ઉપદેશ આપે છે, તેઓ જ આ જગતના ચક્ષુરૂપ નામકો છે. તેમણે આ સંસારને પણ સાશ્વત કહ્યો છે. તેમાં રાક્ષસો, દેવો, મુરો, ગાંધર્વોથી માંડીને આકાશગામી કે પૃથ્વી ઉપર રહેનારા બધા જીવોને, પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર, સુખદુઃખ ભોગવતા જન્મમરણને પામ્યા કરવું પડે છે. તે ચક્રમાંથી મદાકપ્પે છૂટી શકાય છે. વિષયો તથા કામબોગોમાં આસક્ત એવાં અજ્ઞાન પ્રાણીઓ તેમાં વારંવાર સપડાયા જ કરે છે. કારણ, કર્મોથી કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે નહિ. કોઈ વિરક્તા બુદ્ધિશાળી—ધીર પુરુષો જ અકર્મથી કર્મનો ક્ષય કરી, તે ચક્રનો અંત લાવી શકે છે. [૧૨-૧૫]

બીજા પણ જેને તે ચક્રમાંથી છૂટવું હોય, તેણે જગતના ન્યોતિરૂપ તથા ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને પ્રગટ કરનારા તેવા મહાત્માઓની સમીપ હંમેશાં રહેવું. કારણ, તેઓ જ પોતાની જાતને તેમજ જગતને, જીવોની ગતિને તેમજ અગતિને,^૧ જન્મને તેમજ મરણને, સાશ્વતને તેમજ અસાશ્વતને તથા મનુષ્યના પર જન્મને જાણે છે. તેઓ કમ આત્મામાં કેવી રીતે દાખલ થાય છે,^૨ અને તેને કેવી રીતે રોકી શકાય છે,^૩ તે જાણે છે. તથા કર્મના કળને તેમજ કર્મના નાશને^૪ પણ જાણે છે.

૧. ‘જીવોની ગતિ’ એટલે જીવો પોતાનાં કર્મોને કારણે ક્યાં જાય છે અને જન્મ પામે છે તે. ‘જીવોની અગતિ’ એટલે કર્મચક્રમાંથી પુરુષાર્થ વડે મુક્ત થયેલા જીવો કઈ સ્થિતિ પામવાથી ફરી આ સંસારમાં પાછા નથી આવતા તે. દ્વંકમાં, ગતિ અને અગતિ એટલે બંધ અને મોક્ષ કહી શકાય.

૨. મૂળ આસ્રવ । જુઓ પા. ૭૧, ટિ. ૫.

૩. મૂળ : સંવર । જુઓ પા. ૭૧, ટિપ્પણ નં. ૫

૪. મૂળ : નિર્જરા । આત્મા સાથે બંધાયેલા કર્મોનો જે પ્રકારે નાશ થાય છે : એક તો તે કર્મનું ફળ ભોગવાઈ જવાથી, અને બીજું ઉચિત તપ વગેરેના બળથી.

જગતનું અતીત, વર્તમાન અને અનાગત સ્વરૂપ યથાર્થ જાણતા હોઈ, તેઓ જ આ જગતના નેતા છે. તેમનો નેતા કોઈ નથી. જુદા થયેલા તે લોકો આ સંસારચક્રનો અંત લાવી શકે છે. [૧૬, ૧૯-૨૧]

તેઓ નાના કે મોટા બધા પ્રાણીને અને સર્વ જગતને પોતાના જોવું ગણે છે. તેઓ જાતે કોઈની લિંસા કરતા નથી કે ખીજા પાસે દરાવતા નથી. સર્વ કાળ જિતેન્દ્રિય રહી અને મોક્ષમાર્ગમાં તત્પર બની, તેઓ વીરપદ પામ્યા હોય છે. આ મહા ગહન સંસારમાં તેઓ જ માત્ર જગતના હોય છે. તેમને શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે વિષયોમાં આસક્તિ કે દ્વેષ હોતો નથી, તેમજ છવિતની કે મરણની પણ કામના હોતી નથી. સંયમથી સુરક્ષિત એવા તે પુરુષો, પોતાની મેજે કે ખીજા પાસેથી સત્ય જાણી, આ સંસારમાંથી મુક્ત થયા હોય છે. તેઓ જ ક્રિયાવાદનો ઉપદેશ આપવાને તેમજ ખીજાને સંસારસમુદ્રમાંથી બચાવવાને શક્તિમાન થાય છે. [૧૭-૮; ૨૧-૨]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી ઘોખ્યા.

અધ્યયન ૧૩ મું

સાચું જ્ઞાન

શ્રીમુધમસ્વામી બોલ્યા :

હવે હું તમને સાચું જ્ઞાન, તથા સત્પુરુષોને તે પ્રમાણેના શીલ દ્વારા મળતી શાંતિ, અને અસત્ પુરુષોને અશીલ દ્વારા મળતી અશાંતિ વિષે કહું છું. રાત્રીદિવસ પ્રયત્નશીલ એવા તથાગતો પાસેથી સદ્ધર્મ જાણવા છતાં, કેટલાક અધર્મી ભિક્ષુઓ ઉપદેશવામાં આવેલા સમાધિ-માર્ગને સેવના નથી; બિલટા, ઉપદેશ આપનારને જ ગમે તેવી વાણી સંભળાવે છે; અથવા સાચો અર્થ સાંભળ્યા છતાં તેનો પોતાની મરજી મુજબ અર્થ કરે છે અને પરમાર્થને છુપાવે છે; અથવા પોતાને શંકા હોય તો (ખીજ જાણકાર પાસેથી ખુલાસો મેળવવાને બદલે) જૂઠું કહે છે અને આચરે છે. તેવા માયાપૂર્ણ દુર્નનો યુક્ષોનું ધામ બનવાને બદલે અનંત વિનાશ પામે છે, એમ તમે જાણો. [૧-૪]

વળી કેટલાક અધિમાની પુરુષો, પોતાને પૂરેપૂરા સંયમી અને જ્ઞાની માનીને વિના સમજણે ખીજની બૂલ કાઢે છે, અને ચર્ચા કરે છે, અથવા પોતાને તપસ્વી માનીને ખીજ માણસને પોતાના પડછાયા જેવો તુચ્છ ગણે છે; તથા જાતે બુદ્ધ ન થયા હોય છતાં પૂજાસત્કારને અર્થે સંયમ સિવાયની ખીજ બાળતોની બઝારી કરે છે : જેમકે, હું બ્રાહ્મણ છું, ક્ષત્રિય છું. ઉગ્ર^૧ કુળનો છું, કે સિન્ધવીર કુળનો છું, ઇત્યાદિ. તે બધા મહામેહમાં દસાઈને આ સંસારચક્રમાં ફેર્યા કરે છે, તથા મુનિપદ-રૂપી ગોત્રમાં રથાન પામતા નથી. તેવા મનુષ્યો સંન્યાસી છતાં ગૃહસ્થીનું

૧. આવશ્યક સૂત્રમાં, 'જે ક્ષત્રિયો આરક્ષક (રમેવાળ) અને ઉગ્ર દંડ ધારણ કરનારા હતા, તે ઉગ્ર કહેવાતા હતા,' એમ જણાવ્યું છે.

૨. એક પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય વંશનું નામ છે. તેના વિષે સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ પુરાતત્વ, પૃષ્ઠ ૧, પા. ૧૨૫ જુઓ ઉપોદ્યાન પા. ૪૦ પણ.

આચરણ કરનારા કહેવાય. તેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે. કારણકે, દીર્ઘકાળ સેવેલા જ્ઞાન અને ચારિત્ર સિવાય જ્ઞાતિ કે કુળ કોઈને ખચાવી શકતાં નથી. [૮-૧૧]

બહેને કોઈ ભિક્ષુ ભાષા ઉપર કાબૂવાળો હોય કે પ્રતિભાવાન પંડિત તથા ગાઢ પ્રજ્ઞાવાળો વિચારક હોય, તો પણ, તે જો પોતાની શુદ્ધિ કે વિભૂતિને કારણે મદમત્ત થઈ, બીજાનો તિરસ્કાર કરે, તો તે પ્રજ્ઞાવાન હોવા છતાં સમાધિપ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. માટે ભિક્ષુએ પ્રજ્ઞામદ, તપોમદ, ગોત્રમદ તથા ચોથો ધનમદ એ ચાર મદ ન કરવા. જે એવા મદ નથી કરતો, તે જ પંડિત છે અને ઉત્તમ સત્ત્વવાળો^૧ છે. ગોત્ર વગેરેથી પર થયેલા મહર્ષિઓ જ ગોત્ર વિનાની પરમ ગતિને પામે છે. [૧૩-૧૬]

જે ભિક્ષુ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને તથા લૂખાસકા મળે તેવા આહાર ઉપર શ્રવનારો હોવા છતાં, માનપ્રિય અને સ્તુતિની કામનાવાળો હોય છે, તેનો એ સંન્યાસ તેની આજ્ઞાવકા જ છે. તેવો ભિક્ષુ જ્ઞાન પામ્યા વિના જ ફરી ફરી આ સંસારને પામે છે. [૧૨]

કેટલાક ભિક્ષુઓ કબિયાળોર, કાણુને કાણો કહેનારા,^૨ શાંત પડેલા ઝઘડા ઉખેડનારા, કલહપ્રિય તથા તીખો અને કોપી હોય છે. ઝઘડાઓમાંથી કદી નિવૃત્ત ન થનારા તે ભિક્ષુઓ હાથમાં લાકડીના આધારે નીકળેલા આંધળાની પેઠે ખાડાઓમાં ગમ્મડીને નાશ પામે છે. ભિક્ષુએ તો ગુરુની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા, લલ્લમશીલ, પોતાના કામમાં જ નજર રાખનારા, નિષ્કપટ, મધુર તેમજ થોડું બોલનારા, પુરુષાર્થી, જાતવાન, સરળ આચરણવાળા, તથા ગુરુ ગમે તેટલું ટોકે તો પણ શાંત ચિત્તવૃત્તિવાળા થવું જોઈએ. ધર્મમાં રિથર થવા ઇચ્છનારાઓ તિરસ્કારવા યોગ્ય કે પાપજનક પ્રવૃત્તિઓથી દૂર જ રહે. [૫-૭, ૧૯]

શાંતિદાયી કાંતિવાળા તથા ધર્મનું રક્ષક સમજનારા ભિક્ષુએ, ગામ કે નગરમાં દ્રાખજ થયા બાદ, અન્નપાનનો લોભ રાખ્યા વિના, રતિ-અરતિ દૂર કરીને, તથા સંધમાં હોય કે એકલો હોય તો પણ કંઠાર

૧. 'ઉત્તમપુદ્ગલઃ' ।

૨. જગદર્થમાધી । ૫દાર્થ જેવો હોય તેવો કહી બતાવનારા

સંયમમાં રિયર રહીને, પોતાની આખરની એકલી અસદાય દશાની ભાવના કરતા કરતા વિચરવું. તેણે પોતાની મેજે (શાસ્ત્રમાંથી) સમજીને કે ગુરુ પાસેથી સાંભળીને, અગ્નને દિતકર ધર્મ ઉપદેશવો. પરંતુ, કોઈનો ભાવ નક્કી થઈ જાય વિના, ગમે તેને ઉપદેશ ન આપવો. કારણ, તે અશ્રદ્ધાળુ જ્ઞાત્ય તેના પ્રત્યે કંઈ શ્રદ્ધતા કરી જોશે. સામા માણસનાં ઈર્ષ અને હંદ સમજીને, તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. કારણ, લોકો બવાનક વિષયોમાં ગાફપણે ખેંચાઈ ગયેલા હોય છે. તેણે પૂર્વન કે પ્રશંસાની ઇચ્છા ન રાખવી કે કોઈનું પ્રિય કે અપ્રિય કરવાની કામના ન કરવી. એ પ્રમાણે સર્વ અનર્થોનો ત્યાગ કરી, મનથી પણ આકુળ કે ગુસ્સે થયા વિના, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દિસાનો ત્યાગ કરી, જીવિન કે મરણની કામનાથી રહિત થઈ, તેણે સંસારચક્રમાંથી મુક્ત થતા મુખી વિચરવું. [૧૮, ૨૦-૨૩]

આમ કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

૧. પ્કાન્તમૌનેન વ્યાગૃણીવાન્—અર્થાત્ ચિત્તમાં ભાવના કરવી.

અધ્યયન ૧૪મું .

જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા : હે વત્સ, ધર્યારનો ત્યાગ કરી નિર્મય થયેલા સાધુએ ગુરુ પાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વેળા કેવી રીતે રહેવું, તે હવે તને કહું. ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારાએ કામભોગોની આસક્તિ ત્યાગીને, પ્રયત્નપૂર્વક જ્ઞાનચર્યનું સેવન કરવું તથા ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતા રહી, પ્રમાદરહિત મનીને ચારિત્રની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી. [૧]

સમાધિના મૂળ કારણરૂપ ગુરુના સહવાસની શિષ્યે હંમેશાં ઇચ્છા રાખેવી. કારણ કે, ગુરુના સહવાસ વિના સંસારનો અંત લાવી શકાતો નથી. મુમુક્ષુ તથા બુદ્ધિશાળી શિષ્યે તે સહવાસની બહાર ન નીકળવું. કારણ કે, પાંખો બરાબર આવ્યા વિના માળાની બહાર બીડવા પ્રયત્ન કરતાં પંખીનાં અવ્યાને જોમ ઢંકે પક્ષીઓ ઉપાડી જાય છે, તેમ ધર્મની બાળનમાં દહ ન થયેલા શિષ્યાબિને, ‘ (ગુરુ કે સંઘથી) વિખૂટો પાડ્યા બાદ તે આપણા કાળમાં આવશે ’ એમ માનતા અનેક હીનધર્મીઓ હરી જાય છે. [૨-૪]

પોતાને કઠોર-શબ્દો કહેવામાં આવે તોપણ, શિષ્યે ગુરુ પ્રત્યે દ્વેષયુક્ત ન થવું. પરંતુ, નિદ્રા કે પ્રમાદ સેવ્યા વિના, ગમે તેમ કરી પોતાના સંશયો ટાળવા. નાનો, મોટો, તેની ઉપરની કોટીનો કે સમાન ઉમરનો કોઈ તેને (બૂલ વખતે) ટોકે, ત્યારે તેને તેણે સ્થિરતાથી આદરપૂર્વક સાંભળવો; પણ તેની સામા ન થઈ જવું. એટલું તો શું. પણ પોતે બૂલ કરતો હોય ત્યારે ધરનું લલકું કામ કરનારી પનિયારી દારી કે સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ તેને સુધારે, તો તેના ઉપર ગુસ્સો ન કરવો કે તેને કાલે તેમ ન સંભળાવવું; પરંતુ એમ કહેવું કે, નમે કહો છો તેમ કરીશ. વનમાં માર્ગ ન જાણનારને માર્ગ જાણનાર રરતો બતાવે,

તો નેમાં તેનું જ શ્રેય છે, તેમ તેણે પણ સમજવું. ધર્મની આગતમાં પારપક્ષ ન થયેલો શિષ્યાહિ, શક્યાતમાં ધર્મને જાણી શકતો નથી. પણ જિન ભગવાનના ઉપદેશથી સમજાણુ આપ્યા બાદ, સૂચકધર્મ થયે જેમ આંખો વડે રસ્તો દેખી શકાય છે, તેમ તે ધર્મને જાણી શકે છે. [૧-૧૩]

યોગ્ય સમયે શિષ્યે ધર્મમાર્ગ વિષે^૧ ગુરુને પૂછવું, તથા તે જે માર્ગ દેહી જતાવે, તે કેવલી પુરુષોનો માર્ગ છે એમ જાણીને હૃદયમાં સ્થાપવો. એ માર્ગમાં સારી રીતે રિથર થયેલા અને પોતાનું અને બીજાનું (પાપ તથા દિસાથી) રક્ષણ કરનારા ગુરુઓ પામે જ શંકાસંશયનું યોગ્ય સંમાધાન મળી શકે છે. એવા ત્રિસોદ્દર્શી સોદા જ એવી રીતે ધર્મ દેહી શકે છે કે, જેથી શિષ્ય દરી બૂદ્ધમાં પડતો નથી. સ્થાન, શયન, આસન અને પરાક્રમની આગતમાં યોગ્ય આચરણવાળા^૨ તથા શુભાશુભમાં વિવેકવાળા ગુરુએ પણ, શીખવતી વખતે દરેક વસ્તુ ખુલાસાથી અલગ અલગ સમજાવવી. [૧૫-૧૫]

તેવા ગુરુ પાસેથી પોતાનું ઇચ્છિત જ્ઞાન શીખનારો શિષ્ય જ પ્રતિભાવાન તથા કુશળ અને છે. તેવા મુમુક્ષુ શિષ્ય શુદ્ધ માર્ગ પામીને, સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે અપ્રમાદી તથા મનમાં પણ દ્રેપણુદિ-રહિત અને છે, તથા તપ અને મૌન આચરી, મોક્ષ પામે છે. [૧૭].

ગુરુ પાસેથી ધર્મને બરાબર સમજીને, તેનું સ્વસ્થ પામ્યા બાદ, તથા તેને પરિપૂર્ણ રીતે સમજતી શકે તેવા ધર્મને, શિષ્યે બીજાને ઉપદેશ આપવા જવું; તથા સારાખોટાનો વિવેક દરી, ગુરુએ કહેલાની મર્યાદા ન ઓળંગાય એ રીતે ઉપદેશ આપવો. - એ મોક્ષમાર્ગ દેવી રીતે ઉપદેશવો એ જે જાણે છે, તેવા શ્રદ્ધાળુને હાથે સિદ્ધાંતને આંચ આવતી નથી. [૨૪-૨૫]

જે સત્યને ચોરતો નથી કે છુપાવતો નથી, અર્થ અર્થવાળા વસ્તુને આડંબરથી મોટી કરતો નથી, તથા મૂત્ર કે તેના અર્ધની બનાવટ કરતો નથી, તે માણસ સિદ્ધાંતનો સાચો રક્ષક છે. ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિવાળો

૧. મૂળ 'મજ્ઞસુ' - અર્થાત્ પ્રાણીઓ અને તેમની હિંસાહિ બાબત

૨. મૂળ 'સુમાધુક્તઃ' અર્થાત્ સારા સાધુના આચરણવાળો.

૩. મૂળ 'આણુદં'.

તે શિષ્ય, ગુરુન કહેલાનો વિચાર કરીને, સાંભળેલી વસ્તુ બરાબર કહી સંબળાવે છે. [૨૬,૨૩]

શાસ્ત્રોને જે શુદ્ધ રીતે સમજે છે, જે તપસ્વી છે, ધર્મને જે વિગતવાર જાણે છે, જેનું કહેવું પ્રામાણિક છે,^૧ જે કુશળ છે તથા વિવેકયુક્ત છે, તે મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશવાને યોગ્ય છે. ધર્મનો સંપૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર કરીને જેઓ ઉપદેશ આપે છે, તે બુદ્ધ પુરુષો સંસારનો અંત કરાવી શકે છે. પોતાની તેમજ બીજાની મુક્તિ સાધનારા તેઓ જીગ્મૂના પ્રશ્નોનો નિવેડો આપી શકે છે. [૨૭,૧૮]

જાની પુરુષ જ્ઞાનના બદલામાં માનઆબરૂની કે આજીવિકાની કામના ન કરે. તે સત્યને, છુપાવે નહીં કે તેનો લોપ કરે નહીં; અનર્થકારક ધર્મ ન ઉપદેશે; આશીર્વાદો ન બોલે; જીવહિંસાથી કરીને મંત્રોચ્ચાર વગેરેવાળી વિધિઓ ન કરાવે; લોકો પાસેથી કશાની ઇચ્છા ન રાખે; સિદ્ધાંતની પણ તુચ્છકારપૂર્વક ઠેકડી ન કરે; સાચું પણ દર્કશ ન બોલે તથા પોતાની બઝાર્ધ ન કરે. પોતાને અમુક બાબતમાં શંકા ન હોય છતાં તે બાબતમાં પણ તે દુરાચારી ન થાય, અને સ્વાદ્વાદનું^૨ અનુસરણ કરે. પ્રજાવાન પુરુષે સમતાપૂર્વક દરેક બાબતમાં 'આ અમુક દૃષ્ટિએ આમ પણ છે અને અમુક દૃષ્ટિએ આમ પણ છે' એમ બેવડી વાણી બોલવી. [૧૯-૨૨]

પોતે ઉપદેશેલું કદાચ શિષ્ય હોંધું સમજે, તોપણ તેને શાંતિથી અને દર્કશ ભાષા વાપર્યા વિના તે વસ્તુ ફરી સમજાવવી, પરંતુ કદી અપશબ્દથી તેનો તિરસ્કાર ન કરવો. [૨૩]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

૧. આદેયત્વવિયં.

૨. મૂળ : વિમન્યવાદ સ્વાદ્વાદના અર્થ માટે ઉપોદ્ધાતમાં સંજયજેઘ્ઘી-પુત્તવાણો વિભાગ જીઓ, પાન ૩૩

અધ્યયન ૧૫ મું

ઉપસંહાર^૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી જોશ્યા :

હે આયુધ્મન! અત્યાર મુઘી મેં તને ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલા સંયમધર્મ વિશે કહ્યું. સારાંશે હવે કહું છું કે :

ભગવાન મહાવીર અતીત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યને જાણે છે. કારણકે, તેમણે સત્ય દર્શન (અને જ્ઞાન)માં અંતરાયક કર્મોનો અંત આણ્યો છે. સંશયનો અંત લાવનાર તે ભગવાને આ અનુપમ ધર્મ કહેલો છે. તેવા ઉપદેશક ડેરડેર નથી થતા. તેમણે દરેક બાબત ઉપર યથાર્થ ઉપદેશ આપેલો છે. કેમકે, તેઓ સદા સત્યથી સંપન્ન હોઈ; હંમેશાં જૂતપ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રીયુક્ત હતા. [૧-૩]

જૂતપ્રાણીઓનો દ્વેષ ન કરવો એ જ સંયમી પુરુષોનો સાચો ધર્મ છે. બુદ્ધિમાન પુરુષો આ જગતમાં રહેલા પાપને જાણી, તેમાંથી છૂટા થઈ જાય છે. કારણ, કર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી ને નવું કર્મ કરતો નથી, તેને નવું કર્મબંધન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. આર ભાવનાઓરૂપી^૨ ચોમથી વિશુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળો તે સંયમી પુરુષ નાવની પેડે સામે કિનારે પહોંચી જઈ, સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. [૪-૭]

મનુષ્યજન્મરૂપી આ અવસર અનુપમ છે. મનુષ્યજન્મથી વ્યુત થનારને પછી સમ્યક્ જ્ઞાન થવું ફુલ્લ છે, તેમ જ ધર્મનું રહસ્ય પામી

૧. મૂળ : જમરવન 'યમક' વાળું. 'શૃંગલાયમક' અલંકારમાં દરેક શ્લોકનો કે ચરણનો છેલ્લો અક્ષર એ પછીના શ્લોક કે ચરણનો પહેલો અક્ષર બને છે. નિયુક્તિકારે આ અધ્યયનનું બીજું નામ 'આદાનીયસંકલિયા' (શૃંગલા) સૂચ્યું છે. તેમાં પણ શૃંગલાયમક નામનું જ સૂચન છે. — જોડાળી.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

શકે તેવી ચિત્તવૃત્તિ પણ દુર્લભ છે. બીજા કેટલાક વાદીઓ ભલે માનતા હોય કે, દેવ લોકો (જ) મોક્ષ પામી શકે છે; પરંતુ આ લોકોત્તર જૈન શાસ્ત્રનો તો નિર્ણય છે કે, આ મનુષ્યલોકમાં જ આપણું ધર્મની આરાધના કરીને કાંતો કૃતકૃત્ય થઈ શકીએ છીએ, અથવા ઉત્તમ ગતિને પામી શકીએ છીએ. માટે મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરી, કર્મોનો નાશ થાય એવું પરાક્રમ પ્રગટાવી, ઈંદ્રિયોના પ્રવાહોને રોકી, વિકારરહિત થવા પ્રયત્ન કરો. કારણકે, ત્યાં સુધી ધર્મમાર્ગમાં આચરણ અસંભવિત છે. સ્ત્રીઓ અને તેવા બીજા કામભોગો કુછરને કાંસામાં સપડાવનાર નીવાર જેવા છે. જેઓ સ્ત્રીઓને સેવતા નથી, તેઓ આ સંસારમાં મુક્ત (જેવા) છે. વિપયેચ્છાનો અંત લાવનાર પુરુષ મનુષ્યોના અશુરૂપ છે. માટે એ ‘અંત’ પામવાને જ પ્રયત્નશીલ થાઓ. જુઓને, અસ્થાનો પણ ‘અંત’ (ધાર) જ કામ આવે છે અને પૈડું પણ અંત (નેમિ) ઉપર જ ફરે છે. શુદ્ધિમાન મનુષ્યો વસ્તુઓના ‘અંત’^૧ સેવે છે, તેથી જ સંસારનો પણ અંત લાવી શકે છે. [૧૨, ૯, ૧૪-૮, ૨૨]

આમ જેણે પૂર્વે જાંધેલું કર્મ ખંખેરી નાખ્યું છે, અને નવું થવા દીધું નથી, તે મદાવીર પછી જન્મતો નથી કે મરતો નથી. વાયુ જેમ જ્વાળાને ઝોળંગી જાય છે, તેમ તે જગતના મનોરમ કામભોગોને ઝોળંગી જાય છે. તેને હવે કશો સંકલ્પ રહ્યો નથી, તેમ જ છવિત કે મરણની પણ કામના રહી નથી. તે હવે જગતના અશુરૂપ બન્યો છે. પોતાનાં પૂર્વકર્મોને લીધે તે હવે મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશ છે. તે ઉપદેશ બિન્ન બિન્ન પ્રાણીઓ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન હોય છે. અનુત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા તેને મન-વાણી-કાયાથી કોઈનો વિરોધ હોતો નથી. કારણ કે તે સાચી આંખવાળો હોય છે. તેને જગતના પૂજન-સત્કારની દરકાર હોતી નથી. જે મનુષ્ય શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ અને સર્વોત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ આપતો હોય અને પોતે પણ તે ધર્મના સ્થાનરૂપ બન્યો હોય, તે પ્રજાવાન તથા-ગતને હવે બીજા જન્મની વાત કેવી? [૮, ૧૦-૧, ૧૩, ૧૯-૨૦, ૨૩]

૧ જેમકે ગામનો ‘અંત’ એટલે કે ગમ બકાર રહેલું; ખોરાકનો ‘અંત’ એટલે હવનનિર્વાહ પૂરતો લુખોખાખો ખોરાક તે જ પ્રમાણે ઈચ્છા-ઓના અંત જગેરેનું સમજવું.

તે ઉત્તમ સ્થાન કાસ્તપે દહી જતાવ્યું છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને નિશ્ચિંત થયેલા કેટલાય બુદ્ધિશાળી લોકો પરમ શાંતિ પામ્યા છે. સર્વ સાધુ પુરુષોને સંમત એવો તે મોક્ષમાર્ગ કમંડૂપી શલ્યને ઉખંડી નાખે છે. એ દુર્બોધ માર્ગનો અંત પ્રગટ કરનારા મુક્ત પુરુષો પૂર્વે યજ્ઞ ગયા છે, અને ઝીઝ પણ તેવા મુંદર આચરણવાળા લગ્ન થશે. [૨૧, ૨૪-૨૫]

ટિપ્પણી

- ટિપ્પણી નં° ૧ : ૧. 'બધુ અનિત્ય છે' એવું ચિંતન તે અનિત્યભાવના. ૨. 'દુઃખ-મરણમાંથી કોઈ બચાવી શકે તેમ નથી' એવું ચિંતન તે અશરણ-ભાવના. ૩. 'અનેક યોનિઓપાળો આ સંસાર દુરતર છે' એવું ચિંતન તે સંસારભાવના. ૪. 'કર્મોનું ફળ એકલાને જ બોગવયું પડવાનું છે' એવું ચિંતન તે એકત્વભાવના. ૫. 'શરીરથી આત્મા અન્ય છે અથવા દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈનું નથી' એવું ચિંતન તે અન્યત્વભાવના. ૬. 'આ દેહ અપવિત્ર છે' એવું ચિંતન તે અશુચિભાવના. ૭. 'આપણી પ્રવૃત્તિઓ મારકતે કર્મ આપણામાં દાખલ થાય છે' એવું ચિંતન તે આસવભાવના. ૮. તેને શુભ પ્રવૃત્તિઓથી અટકાવી શકાય છે' એવું ચિંતન તે સંવરભાવના. ૯. 'તેને તપ સંયમ આદિથી દૂર કરી શકાય છે' એવું ચિંતન તે નિર્જરાભાવના. ૧૦. 'દેવ મનુષ્ય સર્વ જાતિઓમાં સુખ નથી, સુખ માત્ર આ સંસારની ટોચ ઉપર આવેલા સિદ્ધલોકમાં છે, જ્યાં આત્મા પોતાના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે બિરાજે છે' એવું ચિંતન તે લોકભાવના. ૧૧. 'સંસારમાં આત્માને સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે' એવું ચિંતન તે મોઘદુર્લભભાવના. ૧૨. 'ધર્મના ઉપદેશક અને શુદ્ધ શાસ્ત્રના બોધક ગુરુ અને એનો ઉપદેશ દુર્લભ છે' એવું ચિંતન તે ધર્મદુર્લભ-ભાવના.

અધ્યયન ૧૬ મું

ગાથા^૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

આ પ્રમાણે જે ઈન્દ્રિયનિગ્રહી હોય, મુમુક્ષુ હોય, તથા શરીર ઉપર મમતા વિનાનો હોય, તે જ બ્રાહ્મણ કહેવાય, શ્રમણ કહેવાય, બિમ્બુ કહેવાય કે નિર્ગ્રંથ કહેવાય.

તે બ્રાહ્મણ એટલા માટે કહેવાય કે, તે રાગ, દ્વેષ, કલહ, ખોટી નિંદા, ચુગલી, કુથલી, સંયમમાં અરતિ, વિપયોમાં રતિ, કુડકપટ અને જૂઠું વગેરે સર્વ પાપકર્મોથી વિરત થયો હોય છે; મિથ્યા માન્યતાઓ રૂપી કાંટા વિનાનો હોય છે; સમિતિયુક્ત હોય છે; હંમેશાં યતનવાન હોય છે; પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર હોય છે; કદી ગુસ્સે થતો નથી તથા અભિમાન કરતો નથી. [૧]

તે શ્રમણ એટલા માટે કહેવાય કે, તે વિધ્વોથી હારી જતો નથી, તથા સર્વ પ્રકારની આકાંક્ષાઓ વિનાનો હોય છે. વળી તે હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલેશ, અભ્યાન (ખોટા આક્ષેપ), પૈશુન્ય (ચાડીચુગલી), રતિ-અરતિ (સુખથી મત્ત થવું-અને શોકથી ખિન્ન થવું), પરપરિવાદ (નિંદા), માયામૃપા, અને મિથ્યાદર્શન શૈલ્ય^૨ - એ જે પાપનાં અઢાર મૂળકારણ છે, તથા જે આત્માને દોષિત કરે છે, તે સર્વમાંથી પહેલેથી જ વિરત થયેલો હોય છે. [૨]

૧ આ આખું અધ્યયન ગદ્યમાં હોઈ, તેનું બાહ્ય રૂપ કે વિષય બેમાંથી એકે તેના નામને અનુરૂપ નથી. નિરુક્તિકાર તેનું આ નામ સાચું છે એવું ઠરાવવા બે ત્રણ ખુલાસા આપે છે. તે ત્રણમાંથી, ‘આગલાં પંદર અધ્યયનોનો ઉપદેશ આમાં ગાથીકૃત એટલે કે એકત્રિત કરેલો છે માટે તેનું નામ ગાથા,’ એ ખુલાસો કંઈક વજ્રવાળો કહી શકાય.

આ ૧૬મા અધ્યયનના નામ ઉપરથી જ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં (૩૧-૧૩) આ પ્રથમ ખંડને ગાથાવોદ્ધશક (‘જેના રોજમા અધ્યયનનું નામ ગાથા છે’) કહ્યો છે.

૨. કુદેવ, કુગુરુ, અને કુધર્મને સાચા માની રોવવા તે ‘મિથ્યાદર્શન.’

તે બિશ્વ એટલા માટે કહેવાય કે, તે અભિમાન વિનાનો હોય છે, નમ્ર હોય છે, ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો હોય છે, નિતેન્દ્રિય હોય છે, મોક્ષનો અધિકારી હોય છે, તથા જીવિતની પરવા વગરનો હોય છે. તે વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો અને વિધોથી દ્વાર્ધ જતો નથી. અધ્યાત્મયોગથી તેણે પોતાનું અંતઃકર્ણ શુદ્ધ કરેલું હોય છે. તે પ્રયત્નશીલ હોય છે, સ્થિર ચિત્તવાળો હોય છે, અને પારકાએ આપેલા ભોગ્યનથી મર્યાદામાં રહીને જીવનનિર્વાહ કરતો હોય છે. [૩]

તે નિર્ગ્રંથ એટલા માટે કહેવાય કે, તે એકલો^૧ હોય છે, એકને જાણનાર^૨ હોય છે, જાગેલો હોય છે, પાપકર્મોના પ્રવાહોને રોકનારો હોય છે, સુસંપત્ત હોય છે, સમ્યક્સમિતિયુક્ત હોય છે, સમભાવયુક્ત હોય છે, આત્મતત્ત્વ સમજનારો હોય છે, વિદ્વાન હોય છે, ઇન્દ્રિયોની વિષયો તરફની પ્રવૃત્તિ તથા અનુકૂળપ્રતિકૂળ વિષયો તરફ રાગદ્વેષ — એમ અને પ્રકારના પ્રવાહોને રોકનારો હોય છે, પૂજ્યસત્કાર અને લાભની ઇચ્છા વિનાનો હોય છે, ધર્મથી^૩ હોય છે, ધર્મજ્ઞ હોય છે, મોક્ષપરાયણ હોય છે, સમતાપૂર્વક વર્તનારો હોય છે, નિતેન્દ્રિય હોય છે, મોક્ષનો અધિકારી હોય છે, તથા જીવિતની પરવા વગરનો હોય છે.

(ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે,) “આ બધું મેં કહ્યું છે તેવું જ તમે જાણો. કારણ હું બયમાંથી રક્ષણ કરનાર (સર્વજ્ઞ) છું.”^૩

આમ કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી યોગ્યા.

૧ રાગદ્વેષરહિત અથવા સંન્યાસી

૨. દીકાકાર એવો અર્થ ધરાવે છે કે : તે આત્માને એકલો (કોઈની સહાય વિનાનો તથા એકલો જ પોતાનાં કર્મકૃણ ભોગવનાર) જાણે છે. અથવા તે ‘એક’ એટલે એક એવા મોક્ષ અથવા ધર્મને જાણે છે.

૩ આ શબ્દો કોના ગણવા તે સહેજે ગૂંચવે તેવો પ્રશ્ન છે. દીકાકાર આ શબ્દો સુધર્મસ્વામીના જ ગણી, આવો અર્થ કરે છે : “કારણ, બયમાંથી રક્ષણ કરનાર (મહાવીર ભગવાને જેમ કહ્યું છે) એમ હું કહું છું.” દરેક અધ્યયનને અંતે ‘એમ હું કહું છું’ એવા શબ્દો હોય છે, તે આ વાક્ય સાથે ભેદી દેવાથી તેવો અર્થ ધાય પણ ખરો.

મહાવીરસ્વામીનેા સંયમધર્મ

ખંડ ૨ જો

અધ્યયન ૧ લું

પુંડરીક

શ્રીસુધર્મસ્વામી જાંબુસ્વામી વગેરેને ઉદ્દેશીને ગોટ્યા : એક વખત ભગવાન મહાવીરે એક અદ્ભુત રૂપક કહેલું તે તમે સાંભળો. [૧]

એક ઘણા પાણી તથા કાદવવાળા, ઘોળાં કમળથી ભરેલી, જોવાલાયક, રમણીય તથા મનોહર પુષ્કરિણી હતી. [૨] તેમાં અહીંતહીં ચારેબાજુ મોટી સંખ્યામાં કમળોમાં શ્રેષ્ઠ એવાં શ્વેત કમળો ઊગ્યાં હતાં. [૩] તે પુષ્કરિણીના જરાજર મધ્યભાગમાં તે સર્વ શ્વેત કમળોમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવું એક મોટું શ્વેત કમળ ઊગ્યું હતું. [૪] તે યોગ્ય સ્થળે ઊગેલું હોઈ, જિંચું, તેજસ્વી, રંગ ગંધ રસ અને કામળતાથી ભરેલું તથા જોવાલાયક, રમણીય અને મનોહર હતું. [૫]

હવે, પૂર્વ દિશામાંથી એક પુરુષ તે પુષ્કરિણી તરફ આવી ચઢ્યો. તેણે કિનારા ઉપર ઊભાઊભા પેલું મોટું કમળ જોયું. તેને જોઈને તે કહેવા લાગ્યો : ‘ હું એક જાણકાર, કુશળ, પંડિત, વિવેકી, બુદ્ધિમાન, પાકી ઉંમરનો, માર્ગે રહેનાર, તથા માર્ગ તેમ જ માર્ગની આંટીઘૂંટી જાણનારો માણસ છું. મારે હું કમળોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ શ્વેત કમળને લઈ આવું.’ આમ વિચારી તે માણસ પુષ્કરિણીમાં ઊતર્યો. પણ તે જેમ જેમ પુષ્કરિણીમાં ઊતરવા લાગ્યો, તેમ તેમ પાણી અને કાદવ વધતાં ચાલ્યાં. આમ તે કિનારાથી ઘણે દૂર નીકળી ગયો, પણ શ્વેત કમળ સુધી પહોંચી શક્યો નહીં. પછી તો તે ન પાછો આવી શકે તેમ રહ્યું, કે ન સામે પાર નીકળી શકે તેમ રહ્યું. આમ પુષ્કરિણીની અધવચ જ તે પ્રથમ પુરુષ કાદવમાં ડગી ગયો. [૬]

પછી દક્ષિણ દિશામાંથી એક બીજો પુરુષ આવ્યો. તેણે પેલું કમળ તેમ જ તેને લેવા જતાં અધવચ કળી ગયેલો પેલો પુરુષ જોયો. તેના કરતાં પોતાને વધુ જાણકાર અને અનુભવી માની, તે પુરુષ પણ

પેલું કમળ લેવા અંદર જતરો અને પ્રથમ પુરુષની માફક જ અધવચ્ચ કળી ગયો. [૭]

તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમ દિશામાંથી આવેલા ત્રીજા પુરુષની અને ઉત્તર દિશામાંથી આવેલા ચોથા પુરુષની પાગ વચ્ચે યર્ષ. [૮-૯]

ત્યારમાઠ રાગદોષથી રહિત, (સંસારને) સામે પાર પડેલ્યવાની કામનાવાળો, જાણકાર, કુશળ. . . . એવો કોઈ એક ભિક્ષુ એકાદ દિશામાંથી કે ખૂણામાંથી ત્યાં આવી ગયો. તેણે તે કમળને તથા કળી ગયેલા પેલા ચાર પુરુષોને બોલ્યા. તે સમજી ગયો કે આ લોકો પોતાને જાણકાર તથા કુશળ માની, આ કમળ લેવા જતાં તળાવના કાદવમાં કળી ગયા છે. પરંતુ આ કમળ એ રીતે લેવા ન જવું જોઈએ. એમ વિચારી, તેણે કિનારા ઉપર ઊભાઊભા જ જૂમ પાડી : 'હે શ્વેત કમળ ! અહીં જાડી આવ.' એટલે પેલું શ્વેત કમળ જીડીને તેની પાસે આવી પડ્યું ! [૧૦]

બગવાન મહાવીરે કહેલા આ ઉદાહરણનું^૧ તાત્પર્ય કોઈ સાધુ કે સાધ્વી ન સમજી શકવાથી, તેમણે પોતે જ તેનું સ્વસ્મ આ પ્રમાણે કહી સંબળાવ્યું. [૧૧]

હે આયુષ્યમાન શ્રમણ ! આ રૂપકમાં પુષ્કરિણી એ સંસાર છે; તેનું પાણી તે કર્મો, અને કાદવ તે કામબોગો. શ્વેત કમળો તે જન-સમુદાય, અને એક કમળ તે રાજા. જુદા જુદા વાદીઓ (મતપ્રચારકો) તે પેલા ચાર પુરુષો. પેલો ભિક્ષુ તે ખીજો કોઈ નહિ પણ સદ્ધર્મ. કિનારો એટલે સંઘ. ભિક્ષુએ પાડેલી જૂમ તે ધર્મોપદેશ; અને કમળનું જાડી આવવું તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ. [૧૨]

આ સંસારમાં જુદી જુદી દિશાઓમાં સર્વત્ર અનેક મનુષ્યો પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર જીવનનીય જાતિ કે ગોત્રમાં ઓછીવતી વિજૃંભિતિ સાથે જન્મ્યાં હોય છે. જેમકે કેટલાંક આર્ય, કેટલાંક અનાર્ય, કેટલાંક ઉચ્ચ કુટુંબોમાં, કેટલાંક હીન કુટુંબોમાં, કેટલાંક મોટાં, કેટલાંક નાનાં, કેટલાંક રૂપાળાં, તે કેટલાંક કદરૂપાં, ઇત્યાદિ. તે બધાંમાં સૌથી

વધારે ૩૫, શુભ, બળ^૧ અને વૈભવયુક્ત એવો એક રાજા હોય છે. તે પોતાની પ્રજાનું આંતર બાહ્ય સર્વ શત્રુઓથી રક્ષણ કરી, પ્રજાનું બધી રીતે પાલન કરતો હોય છે.^૨ [૧૩] તેની (શ્રદ્ધાળુ તરીકેની) કીર્તિ સાંભળી, શુદ્ધ શુદ્ધ પંથના શ્રમણબ્રાહ્મણો [‘તેને આપણા મતમાં લાવીશું તો તેની સમસ્ત પ્રજા પણ આપણા મતમાં આવશે અને પછી આપણને મુખસામગ્રીની મણા નહિ રહે’ એમ માની, તેને પોતાના પંથમાં લાવવા] તેની પાસે જાય છે અને તેને જઈને કહે છે કે, અમે અમુક ધર્મ સારી રીતે સમજાવી તથા શીખવી શકીએ તેમ છીએ. અમારો તે ધર્મ આ પ્રમાણે છે - [૧૪]

‘પગના તળિયાથી જિંચે, માથાના વાળના મૂળિયાથી નીચે, તથા આંગુઆંગુ ચામડીની સપાટી સુધીનું જે શરીર એ જ હવ છે. શરીર ટકી રહે છે ત્યાં સુધી તે ટકી રહે છે, અને શરીર મરણ પામતાં તેનો પણ નાશ થાય છે. પછી તેને બાળી નાખવા લોકો લઈ જાય છે. અગ્નિથી તે શરીર બળી જાય છે, ત્યારે જૂખરા રંગનાં લાડકાંઓ પડી રહે છે. ક્રૂર તેનો ખાટલો અને તેને જિંચકનારા ચાર જણા ગામમાં પાછા ફરે છે. માટે શરીરથી હવ શુદ્ધ નથી. જે લોકો એમ કહે છે કે, હવ શુદ્ધ છે અને શરીર શુદ્ધ છે, તેઓને પૂછો તો ખરા, કે બ્રહ્મા, એ હવ લાંબો છે, ટૂંકો છે, ત્રિકોણ છે, ચોરસ છે, ગોળ છે,

૧ મૂળમાં તેના બળને દ્વિમવત્. મલય, મંદર અને મદેન્દ્ર પર્વતો સામે મરખાવું છે

૨ મૂળમાં રાત્રના વર્ણનમાં વાપરેલાં નીચેનાં કેટલાંક વિશેષણો એવા જેવાં છે : “માતાપિતાથી સારી રીતે જન્મેલો અને ઊછરેલો હોય છે; બીભ્ર્યો માટે મર્યાદા નહીં કરનાર તથા પોતે મર્યાદાનું ધારણ કરનાર હોય છે; બીભ્રનું હોમ કરનાર તથા ધારણ કરનાર હોય છે; જનપદનો પિતા, પુરોહિત, સેતુ અને કેતુ હોય છે; ધન મેળવવામાં અને તેનો પ્રયોગ કરવામાં કુશળ, બળવાન, દુર્બળનો રક્ષક તથા વિરોધીએ અને શત્રુઓને નિર્મૂળ કરનારો હોય છે. તેણે દુકાળ, મહામારી તથા બીભ્ર રોગોના ભયથી પ્રજાને મુક્ત કરી દોય છે. તે રાત્રની પરિવદ પદ્મ ભોગવંશીય, એન્દ્રવાક્રવંશીય, જ્ઞાનવંશીય, કૌરવવંશીય, સિમ્ભવીવંશીય, કવચવંશીય ક્ષત્રિયો, ગ્રામજ્ઞો, અમાત્યો અને મેનાપતિઓની બનેલી હોય છે.”

હાંબગોળ છે. ત્રાંસો છે, છ ખૂણિયો છે, આઠખૂણિયો છે, કાળો છે, લીલો છે, રાતો છે, પીળો છે, ઘોળો છે, સુગંધી છે, દુર્ગંધી છે, કડવો છે, તીખો છે. તૂરો છે, ખાટો છે, મીઠો છે, ગરજટ છે, સુંવાળો છે, ભારે છે, હલકો છે, ઠંડો છે, ચીકણો છે કે લૂખો છે? [૧૫] જેમ કોઈ પુરુષ તલવારને મ્યાનમાંથી જુદો ખેંચી કાઢીને ખતાવી શકે છે, તેમ આત્માને શરીરમાંથી જુદો કાઢીને કોઈ ખતાવી શકતું નથી; અથવા જેમ તલમાંથી તેલ કાઢીને ખતાવી શકાય છે, કે દહીંમાંથી માખણ કાઢીને ખતાવી શકાય છે, તેમ જીવને કોઈ શરીરમાંથી જુદો કાઢીને ખતાવી શકતું નથી.^૧ [૧૬] માટે હે બાઈઓ! આ શરીર છે ત્યાં સુધી જ જીવ છે. પરલોક ગરલોક કાંઈ નથી. કારણ, મર્યા પછી ત્યાં જનાર જ કોઈ નથી. નાટે શરીર છે ત્યાં સુધી મારો, ખોદો, છેદો, ખાળો, રાંધો, લૂટો, ખૂટો — કાવે તેમ કરો, — પણ સુખી થાઓ.^૨

આમ કેટલાક અવિચારી લોકો પ્રવળ્યા લઈ, પોતે કલ્પી કાંદેલો ધર્મ ઉપદેશે છે. તેઓ ક્રિયા-અક્રિયા, સુકૃત-દુષ્કૃત, કલ્યાણ-પાપ, સાધુ-અસાધુ, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, નરક કે ન-નરક એવું કાંઈ માનતા નથી.^૩ તેઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો સેવ્યાં કરે છે. [૧૭] તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખનારા લોકો પણ તેમને કહે છે : વાદ! ઘણું સાદું કહ્યું, ઘણું સાચું કહ્યું. હે શ્રમણ, હે બ્રાહ્મણ, હે આયુર્ધન! અમે ખાનપાન, મુખવાસ, મીઠાઈ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંચળ અને રંજેપણથી આપનું પૂજન કરીએ છીએ!

આમ કેટલાય (સુખોપભોગ તથા) પૂજન-સત્કારની શ્રાવ્યે એ માર્ગ તરફ વળી જાય છે અને પછી ખીજને પણ લક્ષ્યાવે છે. [૧૮] શરૂઆતમાં તો તેઓ પાપકર્મનો ત્યાગ કરવાને અર્થે ઘરખાર, પુત્ર, પશુ વગેરે ત્યાગી, ભિક્ષુક શ્રમણ બન્યા હોય છે. પરંતુ પોતે કામનાઓથી પર ન બન્યા હોવાથી. ભિક્ષુ થયા બાદ તેઓ જાતે પાપકર્મો કરે છે, ખીજ

૧. મૂળમાં એ વપરાત બીજ નીચેના દાખલા પણ છે : મુંજમાંથી સળી, માંસમાંથી હાડકું, હાથમાંથી આમળું, શેરડીમાંથી રસ, અને અરણિમાંથી અગ્નિ.

૨. કારણ, મરણ પછી પણ આત્મા કાયમ રહેતો હોય અને પાપપુણ્યનું ફળ ભોગવતું પડતું હોય, તો જ એ બધા સમ્બોનો કાંઈકે અર્થ હોઈ શકે.

પામે કરાવે છે, અને જે કોઈ કરતા હોય તેમને અનુમતિ આપે છે. એવા સ્ત્રી વગેરે કામભોગોમાં આસક્ત, લંપટ તથા લુપ્થ પુરુષો પોતાની જાતને પણ મુક્ત કરી શકતા નથી કે બીજાને પણ મુક્ત કરી શકતા નથી. ગૃહસંસાર છોડવા છતાં, આર્થ માર્ગને ન પામેલા તેઓ, નથી આ તરફ આવી શકતા કે નથી સામે પાર જઈ શકતા; પરંતુ વચ્ચે જ કામભોગોમાં ખૂંચી જાય છે.

આમ, ‘જે શરીર છે તે જ છવ છે’ એવું માનનારા તજજ્ઞ-તચ્છરીરવાદી’ નું વર્ણન પૂરું થયું. [૧૯]

હવે પંચમહાભૂતમાં માનનારા બીજા પુરુષનું વર્ણન કહેવામાં આવે છે. તે પણ રાજા પાસે આવીને કહે છે: ‘હે રાજા! આ લોકોમાં પાંચ મહાભૂતો જ છે. તેમના વડે ધાસના તણખલા મુધીની બધી વસ્તુઓ અમે ઘટાવી શકીએ છીએ. [૨૦-૨૧] પાંચ મહાભૂતો તે આ પ્રમાણે: પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ. તેમના એકલા મળવાથી આ બધા પદાર્થો બન્યા છે. પણ તેમને પોતાને કોઈએ નિર્મ્યાં નથી કે નિર્માણ્યાં નથી. તેઓ અનાદિ અને અવિનાશી છે. તેઓ કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે પણ તેમાં તેમને કોઈ પુરોહિત (અગ્રેસર કે પ્રેરક)ની જરૂર પડતી નથી. તેઓ સ્વતંત્ર છે અને શાશ્વત છે. શરીરકારે એકલાં થયેલાં આ પાંચમાંથી છદ્ધો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર નાશ થયે પાછો નાશ પામી જાય છે. (વસ્તુતાએ તે પંચમહાભૂતથી જુદો નથી. કારણ કે,) જે વસ્તુ પ્રથમથી અસત્ હોય છે, તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને સત્ હોય છે તેનો નાશ થતો નથી. [૨૨] બધાં પ્રાણીઓ, બધા પદાર્થો અને આખું જગત એ પંચ મહાભૂતોનું જ બનેલું છે. અને એ પંચ મહાભૂતો જ તણખલા સરખી પણ લોકપ્રવૃત્તિનું મુખ — સાધન — છે. [૨૩] માટે માણસ કંઈ ખરીદે-ખરીદાવે, હણે-હણાવે, રાંધે-રંધાવે, અરે ખુદ માણસને ખરીદીને તેનું માંસ રંધાવે, તોપણ તેમાં કંઈ દોષ નથી.’ આમ આ લોકો પણ ક્રિયા-અક્રિયા, સકૃત-દુષ્કૃત, કલ્યાણ-પાપ કલ્યાણ કંઈ માનતા ન હોવાથી, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો ભોગવ્યાં કરે છે. તેઓ પણ નથી આ તરફ આવી શકતા, કે નથી સામે પાર જઈ શકતા; પરંતુ વચ્ચે જ કામભોગોમાં

ખૂંચી જાય છે. આમ પંચ મહાભૂતમાં માનનારા જીવન પુરુષનું વર્ણન પૂરું થયું. [૨૪]

હવે ઈશ્વરને સર્વનું કારણ માનનારા ત્રીજા પુરુષ આવે છે. [૨૫]
તે કહે છે - ‘જગતના યથા પદાર્થોનું આદિ પણ ઈશ્વર છે, અંત પણ ઈશ્વર છે. તેમને ઈશ્વરે જનાવ્યા છે; તેઓ ઈશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; તેઓ ઈશ્વર વડે પ્રકાશિત થયા છે; સર્વ પ્રકારે ઈશ્વરમાં રહેલા છે અને ઈશ્વરને આશ્રીને વર્તે છે. જેમ ગૂમકું તથા જેએની શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં રહે છે અને શરીરને આશ્રીને વર્તે છે, તેમ. [૨૬]
શ્રમણનિર્ગ્રંથોએ ઉપદેશોનાં, રચેલાં અને પ્રચારમાં આવેલાં આચારાંગથી માંડીને દર્શિવાદ સુધીનાં બાર અંગોરૂપી ગણિપિટકને મિથ્યા છે, ખરાં નથી, તેમજ યથાર્થ નથી. પરંતુ અમારો આ સિદ્ધાંત સાચો છે, તથા યથાર્થ છે.’ આમ બધું જ ઈશ્વરાધીન માનનારા તેઓ ક્રિયા-અક્રિયા, સૂક્ત-દુષ્કૃત વગેરે કાંઈ માનતા નથી. એટલે પછી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો જ ભોગવ્યાં કરે છે. પોતાની આવી અવળી સમજ તેઓ જીવજંતોમાં પણ ઊભી કરે છે અને સર્વત્ર ફેલાવે છે. તેઓ પણ, પછી પાંચરામાંથી છટી ન શકે તેમ, પોતાની અવળી

૧. મૂળમાં સરઆત ‘ઈશ્વર’થી કરી, પછી બંને ઠેકાણે ‘પુરુષ’ રાખે વાપર્યો છે. અને ઉપર દ્વાર પાછો ‘ઈશ્વરકારણિક’ રાખેથી કર્યો છે. બંને રાખે. ‘આત્મા’ રાખેના પર્યાયરૂપ જ છે. ટીકાકારે આ વાદીને ઈશ્વરકારણિક તથા આત્મવિવર્ણવાદી-અદ્વૈતવાદી-પણ કહ્યો છે.

૨. મૂળમાં તેવા જ જીવન દાખલા પણ આપ્યા છે : ક્રીડાનો રાફડો અને માટી, વૃક્ષ અને જમીન, તલાવડી અને જમીન, પાણીનો મમુદાય અને પાણી, પાણીનો પરપોટો અને પાણી.

૩. જુઓ ઉપોદ્ધાત, સરઆતનો ભાગ.

૪. તેઓ જીવની સર્વ શુભાશુભ ક્રિયાનું કારણ ઈશ્વરને જ માને છે, અને જીવને કર્મના સર્વ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરે છે : -

મજ્ઞો જન્તુરમીશઃ સ્વાદાત્મનઃ સુલ્લુઃસયોઃ ।

ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ સ્વર્ગે વા શ્વપ્તમેવ વા ॥

एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमभ्यो लोकभ्य उन्निनीयत,

एष उ एसासाधु कर्म कारयति तं यमभो निनीयत ॥ कौशी. ૩. ૧

સમજથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મો અને દુઃખોમાંથી છુટી શકતા નથી. [૨૭] અને આ પાર કે પેલે પાર પહોંચવાને બદલે અધવચ જ કામભોગોમાં ખૂંપી જાય છે. આમ ઈશ્વરને સર્વનું કારણ માનનારા ત્રીજા પુરુષનું વર્ણન પૂરું થયું. [૨૮]

હવે નિયતિને સર્વનું કારણ માનનારો ચોથો પુરુષ આવે છે. [૨૯] તે કહે છે : “આ જગતમાં બે પ્રકારના માણસો હોય છે. એક ક્રિયાને માને છે અને બીજા અક્રિયામાં માને છે. તેઓ બંને એક જ સમાન વસ્તુનું કારણ બિન્ન બિન્ન સમજતા હોય છે. [૩૦] તેમાં જે મૂર્ખ હોય છે, તે આવું કારણ સમજે છે : ‘હું જે દુઃખી થાઉં છું, શોક પામું છું, ખૂંડું છું, પિટાઉં છું અને પરિતાપ પામું છું. . . એ બધું મારાં કરેલાંનું ફળ છે. તે જ પ્રમાણે બીજો કોઈ પણ જ્યારે દુઃખી થાય છે અને શોક પામે છે, ત્યારે તે પણ તેનાં કરેલાંનું ફળ છે.’ તે મૂર્ખ માણસ પોતાના અથવા બીજાના દુઃખનું કારણ આમ સમજે છે. [૩૧] પરંતુ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય તેનું કારણ આ પ્રમાણે સમજે છે : ‘હું જે દુઃખ શોક કે પરિતાપ વગેરે પામું છું, તે બધું મારાં કરેલાંનું ફળ નથી. તે જ પ્રમાણે બીજો પણ જ્યારે દુઃખ શોકાદિ પામે છે, ત્યારે તે બધું તેનાં કરેલાંનું ફળ હોતું નથી; એ બધું નિયતિ—જનવાકાળ— પ્રમાણે બન્યા કરે છે. આ બધા જે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણી છે, તે નિયતિને કારણે જ શરીરસંબંધ પામે છે, તથા બાહ્ય-ઘૌવન તેમજ કાણાપણું, લંગડાપણું, રોગ, શોક વગેરે અવસ્થાઓ ભોગવે છે; તથા તે જ પ્રમાણે નિયતિને કારણે જ શરીરથી પાછા વિખૂટા પડે છે.” આ બધું નિયતિથી થયેલું છે એમ માની, તેઓ ક્રિયા-અક્રિયા સુકૃત-દુષ્કૃત વગેરે કાંઈ માનતા નથી. અને તેથી, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો ભોગવ્યાં કરે છે. [૩૨] તે અનાયો એકે પાર પહોંચવાને બદલે અધવચ જ કામભોગોમાં ફૂંપી મરે છે. આમ નિયતિને સર્વનું કારણ માનનારા ચોથા પુરુષનું વર્ણન પૂરું થયું. [૩૩]

જુદી જુદી બુદ્ધિ, રુચિ તથા પ્રવૃત્તિવાળા તે લોકો ઘરઆર છોડીને પણ આર્થમાર્ગને ન પામતાં, અધવચ જ કામભોગોમાં ખૂંપી જાય છે. [૩૪]

તેમનાથી ભિન્ન છીએ. તો પછી તેમની અંદર શા માટે મમતા રાખવી ? આમ વિચારી, તેઓ તેમનો લાગ કરે છે. [૪૧]

વળી નીચેની વસ્તુઓ સર્ગાસંબંધીઓથી પણ વધુ નિકટની ગણાય છે. જેમકે, 'મારા પગ, મારા હાથ, મારા સાથળ, મારું પેટ, મારું શીશ, મારું બળ, મારો વર્ણ, મારી કાંતિ' વગેરે. મનુષ્યો તે બધાંને પોતાનાં જ ગણી તેમના પ્રત્યે મમતા કરે છે. પરંતુ ઉમર જતાં તે બધાં, આપણને ન ગમતું હોય છતાં, છાણું થઈ જાય છે; મજબૂત સાંધાઓ ઢીલા પડી જાય છે; કેશ ઘોળા થઈ જાય છે; અને ગમે તેટલા સુંદર વર્ણ તથા અવયવોવાળું તંથા વિવિધ આહારાદિથી પોષેલું શરીર પણ વખત જતાં છોડી દેવા જેવું ધૂણાજનક થઈ જાય છે.

આવું જોઈ, તે વિચક્ષણ પુરુષો તે બધા પદાર્થોની આસક્તિ છોડી, ભિક્ષાયર્થા ગ્રહણ કરે છે. કેટલાક પોતાનાં સર્ગાસંબંધી તેમજ માત્રમિત્રકત છોડીને ભિક્ષાયર્થા ગ્રહણ કરે છે, તો બીજા કેટલાક જેમને પોતાનાં સર્ગાસંબંધી કે મિત્રકત નથી હોતાં, તેઓ તેમની આકાંક્ષા છોડીને ભિક્ષાયર્થા ગ્રહણ કરે છે.

પછી સદ્ગુરુનું શરણ સ્વીકારી, સદ્ધર્મનું જ્ઞાન પામેલો તે ભિક્ષુ જોઈ શકે છે કે, આ જગત સ્થાવર અને જંગમ એ બે પ્રકારે વિભક્ત થયેલું છે. તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને હાલતાંચાલતાં (ત્રસ) પ્રાણીઓ એમ છ પ્રકારના જીવોના વર્ગો પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર આવી રહ્યા છે. [૪૨] ભગવાને કહ્યું છે કે, એ છ વર્ગો જ એકબીજામાં આસક્તિથી, પરિગ્રહથી તથા પરિણામે થતાં હિંસાદિથી કર્મબંધનનાં નિમિત્ત બને છે. પરંતુ, જેમ મને કોઈ લાકડી વગેરેથી મારે અથવા પીટે અથવા કોઈ મારો તિરસ્કાર કરે કે બીજી રીતે મને રિખાવે અથવા મારી નાખે — અરે માત્ર મારા વાળ ઉખાડે, તોપણ મને દુઃખ થાય છે, તેમજ બધા જીવોને પણ થાય છે. માટે કોઈ પણ જીવતી હિંસા ન કરવી, તેમજ કોઈ પણ પ્રાણીને મારવું નહીં, રિખાવવું નહીં. બળાત્કારથી તેની પાસે કામ કરાવવું નહીં, કે તે ઇચ્છાથી તેને પાળવું નહીં. [૪૮] જે કોઈ અરિહંત ભગવાનો થઈ ગયા છે, હાલમાં છે, કે ભવિષ્યમાં થશે, તે બધા આમ જ કહે છે તથા આમ જ ઉપદેશે

છે. એ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિસ છે તથા શાશ્વત છે અને સમગ્ર લોકનું સ્વરૂપ બાળીને, અનુભવી તીર્થ કરોએ કહેલો છે.

આવું બાળી, તે બિશ્નુ અહિંસાધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાની ઇચ્છાથી, હિંસા, પરિગ્રહ વગેરે પાંચ મહાપાપોથી વિરત થાય છે.^૧ તે સ્થાવર કે જંગમ કોઈ પ્રાણીની ત્રણે પ્રકારે^૨ હિંસા કરતો નથી તેમ જ જડ કે ચેતન કામભોગોના પદાર્થોના ત્રણે પ્રકારે પરિગ્રહ કરતો નથી. તે શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વગેરે વિષયોની મૂર્છાનો પરિત્યાગ કરે છે તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગદ્વેષ, ક્ષણ, નિંદા, યાદી, યુગલી વગેરેનો^૩ પણ ત્યાગ કરે છે. તે સંયમમાં અપ્રીતિવાળો નથી થતો તથા અસંયમમાં પ્રીતિવાળો નથી થતો. તે માયાવીપણે અસત્ય નથી બોલતો તથા મિથ્યા સિદ્ધાંતોમાં માન્યતા નથી રાખતો. દૂંડામાં, તે બિશ્નુ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારાં સર્વ, મોટાં મોટાં પાપસ્થાનોથી ત્રણે પ્રકારે નિવૃત્ત તેમ જ વિરત થાય છે. [૪૯, ૫૧-૪]

તે બાળે છે કે, 'જગતમાં સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થીઓ તેમ જ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો હિંસાપરિગ્રહાદિ યુક્ત હોય છે. તેઓ ત્રણે પ્રકારે પ્રાણીઓની હિંસાથી તેમ જ કામભોગોના જડ કે ચેતન પદાર્થોના પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થયા નથી હોતા. પરંતુ મારે તો અહિંસક અને અપરિગ્રહી થવું છે. છતાં, મારે મારું સંન્યાસીજીવન તો તે હિંસા-પરિગ્રહાદિ યુક્ત ગૃહસ્થો વગેરેને આધારે જ ગાળવાનું છે. કારણ, તેઓ પહેલાં પણ હિંસા વગેરેથી રહિત કે સંયમી નહોતા અને અત્યારે પણ તેવા જ છે.' આમ વિચારી, તે બિશ્નુ માત્ર શરીરયાત્રા પૂરતો જ તેમનો આધાર સ્વીકારી, પોતાના માર્ગમાં પ્રયત્નશીલ થાય છે. જો કે, તે ગૃહસ્થીઓ કે પેલા શ્રમણબ્રાહ્મણો રાગદ્વેષયુક્ત બનીને હિંસા પરિગ્રહાદિયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે; પરંતુ આ બિશ્નુ તો રાગદ્વેષનો

૧. એટલે સુધી કે, મૂળમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે 'દાતણ પણ કરતો નથી,' કે લેપ, ગંધ આદિ સંસ્કારો પણ કરતો નથી.'

૨. મન વાળી કાયાથી; અથવા, જાતે કરવી, ખીજ પાસે કરાવવી, તથા કોઈ કશું હોય તેને અનુમતિ આપવી; એ ત્રણ પ્રકારે

૩. જુઓ પા. ૧૩૩.

પરિત્યાગ કરે, અને નવા કર્મબંધનનો ત્યાગ કરી જૂનાં કર્મોને ખંજેરી નાખે. [૪૩-૭]

ભિક્ષુજીવનમાં આહારશુદ્ધિ જ મુખ્ય વસ્તુ હોવાથી, તે ખાખતમાં પણ તે કાળજીપૂર્વક વર્તે છે.^૧ ગૃહસ્થોએ પોતા માટે તૈયાર કરેલામાંથી વધ્યુંઘટ્યું માગી લાવીને જ તે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. તે જાણે છે કે, ગૃહસ્થોને ત્યાં પોતાને માટે, કે પોતાનાં માટે અન્ન તૈયાર કરવાની કે સંઘરી રાખવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે.^૨ એવું બીજાએ પોતાને માટે તૈયાર કરેલું અને તેમાંથી વધેલું, આપનારના લેનારના અને લેવાના એ ત્રણે પ્રકારના^૩ દોષોથી રહિત, અગ્નિ-છરી આદિ વડે રાંધી કાપીને નિર્જીવ કરેલું, ભિક્ષા માગીને આણેલું, સાધુ જાણીને આપેલું^૪ તથા માધુકરીની રીતે થોડું થોડું ઘણી જગ્યાએથી પ્રાપ્ત થયેલું બોજન જ તેને માટે ગ્રાહ્ય હોય છે. તેવું બોજન પણ તે બૂખના ખાસ પ્રયોજનથી, પ્રમાણસર, ધરીને જિંજવા તેજ જોઈએ કે ગુમડા જીપર લેપ કરવો જોઈએ એવી ભાવનાથી, સંયમનો નિર્વાહ થયા તેટલા^૫ પૂરતું, તથા સાપ જેમ દરમાં પેસે છે તેમ (માંમાં સ્વાદ માટે ફેરવ્યા વિના) ખાય છે. ખાવાના સમયે ખાય છે, પીવાને સમયે પીવે છે, તથા બીજી પણ પહેરવા સૂવાની તમામ ક્રિયાઓ તે યોગ્ય સમયે જ કરે છે. [૫૫-૬]

વળી તે ભિક્ષુ પ્રથમથી એવી ઇચ્છા નથી રાખતો કે, મેં જે કાંઈ જોયું છે, સાંભળ્યું છે, સિંતવ્યું છે કે જાણ્યું છે તેનાથી, અથવા મેં વિધિપૂર્વક આચરેલાં તપ, નિયમ કે બ્રહ્મચર્યથી, કે સંયમના નિર્વાહ પૂરતું જ જીવન ગાળવારૂપી ધર્મથી હું આ દેહ છોડીને, સર્વકામો અને ભોગો જેને સ્વાધીન છે એવો દેવ થાઉં, કે સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ટોથી રહિત સિદ્ધ થાઉં, કે આ લોકમાં જન્મ પામું કે ન પામું. [૫૦]

મર્યાદાના બાનવાળો તે ભિક્ષુ ફરતો ફરતો ન્યાં ગયો હોય છે, ત્યાં ધર્મોપદેશ સ્વાભાવિક રીતે કરે છે. અંત પ્રવ્રત્યા લેવા તૈયાર હોય કે ન હોય તોપણ, સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા બધાને શાંતિ, વિરતિ; નિર્વાણ,

૧ નુઓ પ્રશ્નને અતિ ટિપ્પણ નં ૧.

૨ પોતાની નાતબંધનો કે સગો કે સપ્રત્યયનો જાણીને નહીં.

શૌચ, ઋણુતા, મૃદુતા, લઘુતા, તથા સર્વ જીવોની પ્રાણીની જૂતોની અને સર્વોની^૧ અહિંસારૂપી ધર્મ કહી સંભળાવે છે. [૫૭]

તે બિંદુ અન્ન માટે, પાન માટે, વસ્ત્ર માટે, રહેઠાણ માટે, પથારી માટે કે ણીજ વિવિધ કામભોગો માટે ધર્મોપદેશ નથી આપતો, પણ પોતાનાં તથા રૂપ પૂર્વકર્મોનો કાય થાય છે એ જુદીથી જ, જ્ઞાનિ પામ્યા વિના આપે છે. [૫૮]

એવા ગુણવાન બિંદુ પાસે ધર્મ સાંભળીને તથા સમજીને, પરાક્રમી પુરુષો પ્રયત્નપૂર્વક તે ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા તેમ કરીને સર્વ શુભ સાધનસંપત્તિથી યુક્ત થાય છે, સર્વ પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થાય છે, વિરત થાય છે, તથા સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૫૯]

આમ, ધર્મમાત્રના પ્રયોજનવાળો, ધર્મવિદ્, તથા મોક્ષપરાયણ દોષ બિંદુ જ પદ્ધતિમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે શ્રેષ્ઠ કમળને પામી શકે છે, અથવા નથી પણ પામતો ! કર્મસંગ તથા સંસારનું સ્વરૂપ જાણનારો, ઉપરાંત સમ્યક્ પ્રવૃત્તિવાળો, પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર, તથા જિતેન્દ્રિય એવા^૨ તે બિંદુ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ક્ષાંત, દાંત, ગુપ્ત, મુક્ત, ઋષિ, મુનિ,^૩ કૃતકૃત્ય, વિદ્વાન, બિંદુ, રુદ્ર^૪, મુમુક્ષુ અને ચરણકરણનો પાર^૫ જાણનારો કહેવાય છે. [૬૦]

આમ કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

૧ આ ચારે શબ્દ સમાનાર્થ છે. પરંતુ બેદ જતાવવાઃટીકાકારો નીચેના અર્થ આપે છે : બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તે પ્રાણી : વૃક્ષ વગેરે તે જૂત : પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તે જીવ : પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અને અગ્નિના જીવો તે સત્ત્વ.

૨ અશુભ પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનું રક્ષણ કરનારો.

૩. કહોર સંયમ પાળનાર.

૪. પંચમહાવ્રત તે ચરણ, અને તેમની રક્ષાએ જે સમિતિ શુભિ વગેરે તે કરણ.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં'૦ ૧ : ભિક્ષુએ અન્નપાન વગેરે શોધવામાં (ગરેષણા), સ્વીકારવામાં (મહલૈષણા), અને ભોગવવામાં (પરિભોગૈષણા) કાળજી રાખવાની છે. બિક્ષાત્રીની ગરેષણામાં તેણે મુખ્યત્વે દાતા (ગૃહસ્થ)ને લગતા ૧૬ ઉદ્દગમ-દોષો, અને લેનાર (સાધુ)ને લગતા ૧૬ ઉત્પાદન દોષો ટાળવાના છે. તે જ પ્રમાણે મહલૈષણામાં દાતા અને આદ્યક બંનેને લગતા દસ દોષો ટાળવાના છે. આર દોષો બિક્ષા ભોગવતી વખતના છે, તે ભિક્ષુને પોતાને જ લગતા છે.

૧૬ ઉદ્દગમદોષો :—(૧) આધાકર્મ : જે અન્ન ગૃહસ્થે સાધુએને ઉદ્દેશીને ક્યું હોય તે. (૨) ઉદ્દેશિક : તેયાર થયેલા આહારને, સાધુ આવી પહોંચતાં, તેને ઉદ્દેશીને ગોળ થી વગેરેથી સ્વાદુ કરવામાં આવે તે. (૩) પૂતિકર્મ : આધાકર્મ વગેરે દોષવાળા અન્નના અશોધી સંમિશ્રિત. (૪) મિશ્રકર્મ : પહેલેથી જ પોતાને નિમિત્તે તેમ જ સાધુને નિમિત્તે એમ બેગો આહાર રાંધેલા તે. (૫) સ્થાપનાકર્મ : સાધુ આવશે ત્યારે આપીશું એમ કરી રાખી મૂકેલો. (૬) પ્રાજૃતિક : પોતાને ત્યાં વિવાહ વગેરે પ્રસંગો થોડા વખત બાદ આવનારા હોય, પરંતુ સાધુઓ વહેલા આવી પહોંચ્યા હોય તેથી તેમને પણ કામ આવે એમ માની, તે પ્રસંગો નજીક આણવા; અથવા સાધુઓ થોડા આવવાના હોય તે માટે નજીક આવેલા પ્રસંગોને દૂર ધકેલવા તે. (૭) પ્રાદુષ્કરણ : અધારામાં પ્રકાશ કરીને મુનિને લાવી આપેલી. (૮) ક્રીત : સાધુ માટે ખરીદેલી. (૯) પ્રામિત્ય : ઉધાર લાવીને આપેલી. (૧૦) પરાજ્ઞ : પોતાને ત્યાંનું હલકા પ્રકારનું પાટોશીને બદલામાં આપી તેની પાસેથી સારું લાવીને આપવું તે. (૧૧) અભ્યાહુત : પોતાને ઘેરથી કે બીજે ગામથી સાધુને મુકામે લાવીને આપેલું. (૧૨) ઉદ્ભિન્ન : છાણ વગેરેથી કાઠા કોઠીમાં લીધીને બાંધ કરેલું એવું ઉખાડીને કાઢી આપેલું. (૧૩) માસાપહુત : માળ વગેરે જાંચી જગાએથી નિસરણી વગેરે વડે કતારી આપેલું (૧૪) આચ્છેદ : નોકર વગેરેનું લઈ લઈને આપેલું. (૧૫) અનિસૃષ્ટ : જે ત્રણ જણના સહિયારામાંથી એક જણ બીજાને પૂછ્યા વિના આપે તે (૧૬) અધ્યવપૂર : રંભાતા આહારમાં સાધુને દેખી વધારે ઉમેરેલું.

૧૬ ઉત્પાદનદોષો :—(૧) ધાત્રીકર્મ : આહાર મેળવવા ગૃહસ્થનાં છોકરાને દાઈની માફક રંભાટે. (૨) દૂતકર્મ : સગાંવહાણાંના સમાચાર લાવી આપે. (૩) નિમિત્ત : મુખદુઃખ, લાભ, નુકસાન વગેરે બવિધ્ય બાબે. (૪) આજીવિક : પોતે દાન આપનારનાં જ્ઞાતિકુળનો કે એમ કહે (૫) વનીપક : ગૃહસ્થની કે તેના ઘરની બાગાઈ કરે. (૬) ચિકિત્સા : વૈદું કરે. (૭) કોષપિષ્ટ : રાખ

વગેરેની ધમકી આપે (૮) માનપિંડ : મેં તારે ત્યાંથી નિકળા મેળવવાની હોદ્દા બધી છે વગેરે કહે (૯) માયાપિંડ : વેપપણે વગેરે ઉતરવેંડી કરે (૧૦) લોભપિંડ : રસપુત્ર બોજન મેળવવા રખડે. (૧૧) સંસ્તવપિંડ : આહાર લેતાં પહેલાં અને પછી ગૃહસ્થની સ્તુતિ કરે, અથવા આમકું પાઠકું ઓળખાણ આપે (૧૨) વિદ્યાપિંડ : વિદ્યાનો પ્રયાગ કરે (૧૩) મંત્રપિંડ : મંત્રનો પ્રયાગ કરે (૧૪) ચૂર્ણયોગ : વરીકરાણ વગેરેનાં ચૂર્ણનો પ્રયાગ કરીને મેળવે. (૧૫) યોગપિંડ : અદૃશ્ય થવા ઇંડ માટેનાં અંજન વગેરે યોગનો પ્રયાગ કરે. (૧૬) મૂલકર્મ : મધા, મૂવા વગેરે નક્ષત્રોની શાંતિ સાદુ મૂળ વગેરેથી રનાન ઇંડનાં અનુષ્ઠાનો બતાવીને મેળવે

બ્રહ્મૈષણના ૧૦ દોષો : (૧) શંકિત : માતાને આહાર આપતાં (સદોષ નિર્દોષની) શંકા હોય (૨) અક્ષિત : ઉદક વગેરે સચિત્ત પદાર્થોથી ખરડાયેલો (૩) નિક્ષિત : સચિત્ત પદાર્થો ઉપર કે તેમની વચ્ચે મૂકેલો. (૪) પિદ્ધિત : આહાર પોતે અચિત્ત હોય પણ સચિત્ત પદાર્થોથી આચ્છાદિત હોય (અથવા તેથી લેણદું પણ) (૫) સંદુત : મોટા વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં કાઢીને આપેલો (અથવા, વાસણમાંથી ફેાતરાં વગેરે ન આપવા લેવું, સચિત્ત પૃથ્વી વગેરે ઉપર કાઢી નાખી, તે વાસણ વડે આપેલો). (૬) હાયક : અયોગ્ય અવસ્થાના દાતા પાસેથી લીધેલો આહાર. (૭) ઉન્મિશ્રિત : સચિત્તથી મિશ્રિત (૮) અપરિણુત : ખરાબર રંધાઈને અચિત્ત ન થયેલું (૯) લિપ્ત : દહીં દૂધ વગેરે દ્રવ્યથી ખરડાયેલા હાયથી કે પાત્રથી આપેલું જેથી પછી હાય વગેરે યોગાર્થી પશ્ચાત્ કર્મ કરવું પડે. (૧૦) છદિત : આપતાં આપતાં ઢોળાણું હોય તેવું

નીચેના ચાર પરિભોગૈષણના દોષો છે :

૧. સંયોજના : દૂધ, ખાંડ, ઘી વગેરે બેળનીને સ્વાદુ કરીને ખાય. ૨ અપ્રમાણ : જેટલો આહાર લેવાનો વિધિ હોય તેનાથી વધારે પ્રમાણમાં ખાય. ૩ ઇંગાલ-ધૂગ : સારો આહાર આપનારની સ્તુતિ કે ખરાબ આપનારની નિંદા કરીને ખાય. ૪. અકારણ : શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રસંગો બહાર સ્વાદુ અન્ન ખાય.

(૨) અનર્થદંડપ્રત્યયિક — એટલે કે, કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના કરેલા પાપને લીધે પ્રાપ્ત થતું ઈર્મબંધન. જેમકે, કોઈ અવિવેકી મૂર્ખ મનુષ્ય કાંઈ પ્રયોજન વિના જ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીને દણે કે રિંખાવે કે તો તે અનર્થદંડપ્રત્યયિક ક્રિયારથાન કહેવાય. [૬-૮]

(૩) હિંસાદંડપ્રત્યયિક — એટલે કે, પ્રાણીની હિંસાથી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારથાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ, ‘અમુક પ્રાણીએ કે મનુષ્યે મને, મારાંને કે બીજા કોઈને ઈજા કરી હતી, કરે છે, કે કરશે, એમ માની, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીની હિંસા કરે, તો તે હિંસાદંડપ્રત્યયિક ક્રિયારથાન કહેવાય. [૯]

(૪) અકરમાદંડપ્રત્યયિક — એટલે કે, અજ્ઞાણતાં થયેલા પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારથાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ મૃગ વગેરે જનવરોને મારીને આજીવિકા ચલાવતો હોય; તેવો માણસ કોઈક પ્રાણીને મૃગ માની, તેને મારવા બાણ છોડે, અને અજ્ઞાણતાં કોઈ બીજા જ પ્રાણીને ૪

૧. મૂળમાં પ્રયોજનોના દાખલા નીચે પ્રમાણે છે : પ્રાણીઓનાં શરીર, ચામડી, માંસ, લોહી, હૃદય, પિત્ત, વસા, પીંછાં, પૂછડી, વાળ, સીંગડાં, દાંત, દંડા, નખ, સ્નાયુ, હાડકાંની મજ્જા વગેરે માટે; અથવા તેણે મને ઈજા કરી હતી, કરે છે, કે કરશે એવા ગયાલથી; અથવા પોતાના પુત્ર કે પશુ વગેરેના પોષણ માટે; અથવા પોતાનાં ઘર મેઠાં કરવા માટે; અથવા શ્રમણબ્રાહ્મણના નિર્વાહ માટે; કે પોતાના પંડને લગતા કાંઈ પ્રયોજન માટે.

૨. મૂળમાં સ્થાવર પ્રાણીનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે : ઈંડુ, દહિણ, જંતુગ, પરગ, મોખ, તુણ, કુસ, કુચ્છ, પવગ, પરાગ વગેરે તુણ અને વનસ્પતિઓ.

૩. મૂળમાં તેના દાખલા નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે : ન્યાં હંમેસાં પાણી રહેલું હોય, ધરો હોય, નીચાણવાળી જગા હોય કે જાડથી દંડાયેલી અધારી જગા હોય — એટલે કે, ન્યાં જીવજંતુ હોવાનો સંભવ વિશેષ કરીને હોય, ત્યાં ધાસના દમલા કરીને આગ લગાડે; અથવા ન્યાં આનુબાનુ વૃક્ષો, ખાઈ, કે વનના કિલ્લાઓ જેવું હોય, ગર્વત હોય કે પર્વતની આનુબાનુ કિલ્લા જેવું હોય — એટલે કે, ન્યાંથી પ્રાણીઓ ગદ બહાર નાસી જઈ શકે તેમ ન હોય, ત્યાં આગ લગાડે.

૪. મૂળમાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે : તેતર, બટેરો, ચક્રો, લાવરી, કબૂતર, વાંદરો, કે કપિંજલ.

વીંધી નાખે, અથવા કોઈ માણસ ધાન્યના^૧ ખેતરમાંથી નકામું ઘાસ^૨ નીંદવા જાય અને અગ્નિજ્વલમાં મૂળ ધાન્યના છોડને કાપી નાખે, તો તે અકસ્માદ્-ઉપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. [૧૦-૧]

(૫) દષ્ટિવિપર્યાસદ્-ઉપ્રત્યયિક—એટલે કે, નગરચૂકથી થયેલા પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ સગાંવહાલાં સાથે કોઈ ગામ કે નગરમાં રહેતો હોય; તેવે વખતે અચાનક તે ગામ કે નગરમાં કોઈકે દરોડો પડે. તે વખતે, ચોર ન હોય તેને ચોર માની તે પુરુષ મારી નાખે, તો તે દષ્ટિવિપર્યાસદ્-ઉપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. [૧૨-૧૩]

(૬) મૃપાવાદપ્રત્યયિક—એટલે કે, જૂઠું બોલવારૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ માણસ પોતાને માટે કે પોતાનાં માટે જૂઠું બોલે કે બોલાવે, તો તે મૃપાવાદપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. [૧૪]

(૭) અદત્તાદાનપ્રત્યયિક—એટલે કે, ચોરી કરવારૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ માણસ પોતાને માટે કે પોતાનાં માટે ચોરી કરે કે કરાવે, તો તે અદત્તાદાનપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. [૧૫]

(૮) અધ્યાત્મપ્રત્યયિક—એટલે કે, કોધાદિ દ્વિપિત મનોવૃત્તિઓરૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ માણસ કોઈ એ દુભવ્યો ન હોવા છતાં કોધ, માન, માયા કે લોભ એ ચારમાંથી કોઈ એકાદ કે એ ચારે દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ યુક્ત બની, હીન, દીન, દ્વેષયુક્ત, ખિન્ન તથા અસ્વસ્થ બની જાય, શોકસાગરમાં ડૂબી જાય, અને હથેળી ઉપર

૧. મૂળમાં ધાન્યનાં નામો આ પ્રમાણે છે:— રાણી, ડાંગર, કોદરા, કાંચ, જીંદી, રાઈ.

૨. મૂળમાં નકામા ઘાસનાં નામો આ પ્રમાણે છે:— સ્વામાક, તામ્રમ, મુકેન્દક, વીહિરિત, કલિયુક.

૩ મૂળમાં તે ઉપરાંત નીચેનાં નામ પણ છે:— ખેટ (નદી કે પહાડને આશરે વસેલું નાનું ગામ); ખર્વટ (પર્વતથી વીંટળાયેલું ગામ); મટંબ (જેની ચારે બાજુ ધોળો સુધી બીજું ગામ ન હોય તેવું ગામ); કોભમુખ (નદી કે દરિયાકિનારે જ્યાં ભગ્ની આવતી હોય, ત્યાં વસેલું ગામ); પદ્મ (સાગરની ખાણોવાળું ગામ); આશ્રમ (તાપસોનું સ્થાન); સંનિવેશ (વેપારી કાફલા કે લોકરેલો ઉતારો); નિગમ (વેપારી વાણિયાઓનું મથક); તથા રાજધાની.

માથું ટેકવી, ચિંતામગ્ન થઈ, બેડોબેડો દુષ્ટ વિચાર કર્યા કરે, તો તે અધ્યાત્મપ્રત્યયિક ક્રિયારથાન કહેવાય. [૧૬]

(૯) માનપ્રત્યયિકં એટલે કે, માન-અદંતારૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારથાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ પોતાનાં જાતિ, કુળ, રૂપ, તપ, જ્ઞાન, જ્ઞાન, અશ્વર્ય કે, પ્રજાને કારણે મદ્મત્ત થઈ, બીજાની અવદેશા કે તિરસ્કાર કરે, અને પોતાની બડાઈ કરે, તો તે માનપ્રત્યયિક ક્રિયારથાન કહેવાય. તેણે મનુષ્ય ધણા કૂર, અક્રુદ, અપણ અને અભિમાની હોય છે. તે મર્યા બાદ એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં તથા એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં બટકચા કરે છે. [૧૭]

(૧૦) મિત્રદોષપ્રત્યયિકં—એટલે કે, સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યે વિના-કારણ કે હદબદાર ક્રૂરતારૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારથાન. કોઈ માણસ પોતાનાં માતૃપિતા, ભાઈબહેન, ભાઈ, પુત્ર-પુત્રી અને પુત્રવધૂ વગેરે સાથે રહેતો હોય; તે તેમના નાના સરખા વાંક મારે પણ તેમને ગમે તેવી કારગી સજા કરે : જેમકે, તેમને ઠંડા પાણીમાં ડોળાડે કે તેમના હિપર ગરમ ગરમ પાણી રેડે કે તેમને અગ્નિથી ડામે કે તેમને કોરડો વાધર, ચાખૂક, નેતર, વગેરેથી મારી મારી તેમનાં પડખાં ચીરી નાખે; કે લાકડી, લાડકું, મુકકી, દેકું, કે કોયલાં વગેરેથી તેમને પ્રહાર કરે. તેણે માણસ ઘરમાં હોય છે ત્યાં સુધી જ્યાં માણસો ત્રાસેલાં રહે છે, અને તે બહાર જાય છે ત્યારે રાજી થાય છે. તે જરા જરામાં તપી જાય છે, ગમે તેવી સજા કરે છે અને સામાની પીઠ સુધીનું માંસ જળી જાય તેવાં તાતાં વેણ બોલે છે. આ મિત્રદોષપ્રત્યયિક ક્રિયારથાન કહેવાય. [૧૮]

(૧૧) માયાપ્રત્યયિકં—એટલે કે, માયા-છળકપટ-રૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારથાન. કેટલાક લોકો માયાવી તથા દગાચાજી હોય છે. તેઓનાં કશાં કામ સીધાં હોનાં નથી. તેઓ દંમેશાં બીજાને બોળવવાની દાનતવાળા હોય છે; તેમની પ્રવૃત્તિ ગૂઢ અને છૂપી હોય છે. તેઓ અંદરથી ઘૂવડના પીંછા જેવા તુચ્છ હોવા છતાં, બહારથી પર્વત જેવા બારેબમખણીનો ડોળ કરે છે. તેઓ અર્થ હોવા છતાં અનાર્થ લોકોની બાપાઓમાં (ગુપ્તસંકેતથી) બોલે છે; પૂછવું હોય તેનાથી જુદું કહે છે; તથા કહેવાનું હોય તેનાથી બિલકુલ કહી બતાવે છે. તેવા માયાવી માણસોનું

ચિત્ત (લેશ્યા) કદી નિર્મળ નથી હોતું. જેમ કોઈ માણસના શરીરમાં બાણ પેકું હોય, તેને તે જાતે ન કાઢે, કે બીજા પાસે ન કઢાવે, કે બીજી રીતે તેનો નાશ ન કરી નાખે, પણ ઉપરથી તેને સંતાજા કરે, તો તે બાણ બેઠું ને બેઠું બિતરતું જાય છે; તેમ આ માયાવી લોકો પણ પોતાનો દોષ કબૂલ કરતા નથી; ફરીથી તેમ ન કરવાનો નિશ્ચય પણ કરતા નથી; પોતાનાં કૃત્યો તરફ નિંદા કે શુશ્રૂષા પણ બતાવતા નથી; કે યથાયોગ્ય તપકર્મથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરતા નથી. તેવા માણસોનો આ લોકમાં કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને પરલોકમાં પણ તેઓ નરક વગેરે હીન ગતિ વારંવાર પામે છે. આ માયાપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. [૧૬-૨૦]

(૧૨) લોભપ્રત્યયિક — એટલે કે, કામભોગો વગેરે વિષયોમાં આસક્તિપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. કેટલાક (તાપસી અથવા સાધુઓ) અરણ્યમાં, આશ્રમમાં કે ગામ બહાર રહે છે, અને કોઈ કોઈ ગુપ્ત ક્રિયાઓ કે સાધનાઓ કરે છે. પરંતુ તેઓ ખાસ સંયમી નથી હોતા કે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ (ની કામના કે હિંસા)થી ખાસ વિરત પણ થયા નથી હોતા. તેઓ સ્ત્રી વગેરે કામભોગોમાં આસક્ત નથી મૂર્છિત હોય છે. તેઓ પોતાને વિષે ગમે તેવી સાચી જૂઠી વાતો બીજાઓને જણાવે છે. જેમકે : ‘બીજાને મારવા પણ અમને ન મારવા; બીજાને હુકમ કરવો પણ અમને ન કરવો; બીજાને શુનો થતાં પકડવો પણ અમને ન. પકડવા; બીજાને સજા કરવી પણ અમને ન કરવી; બીજાને પ્રાણદંડ દેવો, પણ અમને ન દેવો.’ એ લોકો એ પ્રમાણે થોડો અથવા વધારે વખત કામભોગો ભોગવી, નિયત સમયે મૃત્યુ પામી, અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાન પામે છે; અને તેમાંથી છટીને પણ તેઓ જન્મથી મૂંગાબહેરા, આંધળા કે માત્ર મૂંગા થઈને વારંવાર જન્મે છે. આ લોભપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. [૨૧]

આ બારે ક્રિયાસ્થાનો* મુમુક્ષુ શ્રમણબ્રાહ્મણે સારી રીતે સમજ લઈને ત્યાગવાં. કારણકે, તે બધાં અધર્મનાં સ્થાનરૂપ છે, [૨૨]

હે વત્સ, દેવે તેરમું ઈર્ષ્યાપયિક ક્રિયાસ્થાન તને કહ્યું. ઈર્ષ્યાપયિક એટલે કે, શુદ્ધ સાધુજીવન^૧ (ઈર્ષ્યાપય) ગાળતા મુનિ વડે પણ અજાણતાં અવસ્ય થતી કેટલીક સ્વાભાવિક ક્રિયાઓરૂપી પાપ. આત્મભાવમાં સ્થિર રહેવા માટે સર્વ પ્રકારની મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિઓ સાવધાનતા-પૂર્વક કરનાર તથા ઈંદ્રિયો વગેરેને વશમાં રાખી, સર્વ પ્રકારના દોષોથી પોતાનું રક્ષણ કરનાર સંયમી મુનિ વડે પણ, પાંપણના હાલવાચાલવા જેવી મુશ્કેલ ક્રિયાઓ થઈ જાય છે. પરંતુ તે કર્મ પ્રથમ ક્ષણમાં બંધાય છે અને આત્માના સંયમમાં આવે છે, બીજી ક્ષણે તે અનુભવાઈ જાય છે, અને ત્રીજી ક્ષણે તે નાશ પામી જાય છે. પછી તેટલા પૂરતો તે બિશુ કર્મરહિત થઈ જાય છે.^૨ [૨૩] પરંતુ તે ક્રિયાસ્થાન ધર્મના સ્થાનરૂપ છે અને તેથી અવસ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ભૂતકાળમાં અરિહંતો અને ભગવંતોએ તેને ઉપદેશ્યું છે, તથા સેવ્યું છે. વર્તમાનમાં પણ તેઓ તેને ઉપદેશે છે, તથા સેવે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ ઉપદેશશે તથા સેવશે.

જે આખા અંગસાહિત્યમાં પ્રસંગ આવતાં એક જ શબ્દોમાં વાપરવામાં આવે છે, તેમના જેવો જ આ પણ હોય અને તેની વિગતોને પ્રાસંગિક વર્ણન સાથે બહુ નિસંખત ન પણ હોય.

* આ બાર ક્રિયાસ્થાનોથી બંધાતું કર્મ ‘સાંપરાયિક’ કહેવાય છે. કારણ કે તે કર્મનો નાશ તેનું ક્ષણ ભોગવ્યે જ થાય છે. ત્યાં સુધી તે આત્માને બરાબર વળગી રહે છે, તથા તેને ‘સંપરાય’ એટલે કે પરલોક (જન્મ-મરણ)માં રખડાવ્યા કરે છે.

૧. મૂળમાં એ સાધુજીવનની વિગતોમાં ઈર્ષ્યા (જલું આવડું), ભાષા, એપણા (ભિક્ષા), સંયમી જીવનના નિર્વાહ માટેની વસ્તુઓ લેવી-મૂકવી, તથા મળ-મૂત્ર વગેરે ચીજો યોગ્ય જગ્યાએ નાખવી, એ બાબતોમાં કાળજી (રૂપી સમિતિ) તથા-મન-વાણી-કાયાની બાબતમાં સંયમ (રૂપી શુષ્ઠિ)નું વર્ણન છે.

૨. “પ્રવૃત્તિમાત્રથી આત્મામાં કર્મનો પ્રવેશ થવાનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે એ વાત ખરી; પરંતુ જો તે પ્રવૃત્તિ, ક્રોધ, હોમ આદિ કપાયોપૂર્વક થઈ હોય, તો જ કર્મ આત્મા સાથે ચોટી જઈ રિયતિ પ્રાપ્ત કરે છે. નહીં તો સૂત્રી જીંત ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની માફક તરત જ ફરી જાય છે.”

આ તેરે ક્રિયાસ્થાનો ને અરિહંતો અને ભગવંતો પૂર્વે થઈ ગયા છે, જેઓ અત્યારે છે અને જેઓ ભવિષ્યમાં થવાના છે, તે બધાએ કહી બતાવ્યાં છે તથા ઉપદેશ્યાં છે, વર્તમાનમાં પણ ઉપદેશે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉપદેશશે. [૨૪-૫]

* * * * *
કેટલાક લોકો તંત્ર, મંત્ર, તંત્ર, જ્ઞરણ, મારણ, લક્ષણ, જ્યોતિષ વગેરે જુદી જુદી મેલી વિદ્યાઓથી^૨ જુદી જુદી સિદ્ધિઓ મેળવે છે, એ બધી વિદ્યાઓ તેઓ ખાનપાન, વસ્ત્ર, ઘરખાર વગેરે ઉપભોગ-સામગ્રી મેળવવા માટે તેમ જ બીજા પણ વિવિધ કામભોગો ભોગવવા માટે યોજે છે. એવી મેલી વિદ્યાઓ સેવતા તે અનાયો ખોટા માર્ગે ચડી, પરિણામે મરણનો સમય આવતાં મૃત્યુ પામી, અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાનોમાં જન્મે છે; અને ત્યાંથી છૂટીને પાછા મુંગા, બહેરા કે આંધળા થઈને જન્મે છે. [૨૫-૨૭]

૨

કેટલાક લોકો કામના અનુગામી [સાથી સહવાસી] કે ચાકર [ઉપચારક] થઈને [તેનામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી, લાગ જોઈ] તેને મારી કે તેનું ખૂન કરી, તેનું ધન વગેરે પડાવી લઈ, પોતાને કે પોતાનાં માટે આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે. [૨૮-૩૦]

૧. અહીંથી માંડીને અંત સુધીનો ભાગ પ્રકાશ જોવા છે કારણકે છેલ્લા ફકરામાં પણ ૧ થી ૨૭ ફકરા સુધીમાં ચર્ચેલા ભાગની જ પૂર્ણાહુતિ છે સ્વર્ગીય સુધીના ફકરાને પૂર્તિરૂપ ગણીએ, તો ૨૮ થી ૬૦ સુધીના ફકરાઓ (૨૮-૫૭ અધર્મના, ૫૭-૫૯ ધર્મના, અને ૬૦ મિશ્રનો) એ મુખ્ય વિષયને લગતો સ્વતંત્ર વિભાગ છે; અને ત્યાર પછી ૬૧ થી ૭૭ સુધી પાછો તેવો જ બીજો સ્વતંત્ર વિભાગ આવે છે (૬૧ થી ૬૮ અધર્મ, ૬૯-૭૪ ધર્મ, અને ૭૫-૭૭ મિશ્ર); ૭૮મો ફકરો એ પાછો પૂર્તિરૂપ છે. અને ૭૯-૮૨ સુધીના ફકરા પાછા વધારાનો (એક કે બે) પૂર્તિરૂપ છે. ૮૩થી ૮૫ સુધીના ફકરા શરૂઆતના ૧થી ૨૪ વાળા વિભાગની જ પૂર્ણાહુતિ કરે છે. અર્થાત્ અહીં આપણને થોડીક પૂર્તિઓ સાથે એક જ વિષયને લગતા ત્રણ જુદા સ્વતંત્ર પ્રગંધો વિચિત્ર રીતે સંગંધ બોડી આપેલા મળે છે, એમ કહેવાય.—જેઠેલા.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

કેટલાક લોકો વાટપાહુ બની મુસાફરોને મારી લૂંટીને, કે ચોર થઈ કોઈના ઘરમાં ખાતર પાડીને, કે ખીસાંકાતરુ બનીને પોતાને કે પોતાનાં માટે આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૧-૩૩]

કેટલાક લોકો ભરવાડ બની, ઘેટાંને કે બીજાં પ્રાણીઓને મારી-કાપીને આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે; તે બીજા શિકારી બની, પાટો કે બીજાં પ્રાણીઓને મારી કાપીને; અથવા જળ પાયરનારો વાઘરી બની, હરણ વગેરે પ્રાણીઓને મારી કાપીને; અથવા પંખી પકડનાર વ્યાધ બની, પંખી વગેરેને મારી કાપીને; અથવા માછી બની, માછલાં વગેરેને મારી કાપીને; અથવા ગાયો વગેરે પાળનારો ગોવાળ બની, ગાયો વગેરેને મારી કાપીને^૧; અથવા ગાય કાપનારો ખાટકી બની, ગાય કે બીજા કોઈ પ્રાણીને મારી કાપીને; અથવા શિકારી ફૂતરાં પાળનારો બની, કે તેનો મદદગાર બની, તે ફૂતરાંને કે બીજાં પ્રાણીને મારી કાપીને, પોતાને કે પોતાનાં માટે આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી મેળવે છે. આમ એ બધાં મહાપાપકર્મો વડે નેઓ પોતાની અધોગતિ કરે છે. [૩૪-૪૨]

વળી કેટલાક લોકો મિનજલસમાં બેસા હોય છે, ત્યારે કાંઈ કારણ વિના જ ઊભા થઈને કહે છે કે : 'જુઓ હું પેલા પંખીને મારું છું'. એમ કહી, કોઈ તેનર, બેટરું, લાવરું, કબૂતર કે કપિંજલને કે બીજા કોઈ પ્રાણીને મારે છે. [૪૩]

વળી કેટલાક લોકો ખજાની વહેંચણીમાં કે દારૂની વહેંચણીમાં વાંધા પડવાથી, કે તેવા કાંઈ કારણથી ચિડાઈ જઈ, સામા ગૃહસ્થનાં કે તેના પુત્રોનાં અનાજથી ભરેલાં બેતર જાતે કે બીજા પાસે સળગાવી મુકાવે છે; અથવા તેમનાં જાંટ, ગાય, ઘોડાં, ગધેડાં વગેરે પશુઓના જાંઘ વગેરે અવયવો જાતે કે બીજા પાસે કપાવી નખાવે છે; અથવા તેમનાં જાતવરોના તળેલાઓ કે વાડાઓ, કાંટા ત્રાંખરાંથી ભરી કાઢી, જાતે કે બીજા પાસે સળગાવી મુકાવે છે; અથવા તેમનાં કુંડળ, મણિ, મેસતી વગેરે કીમતી વસ્તુઓ જાતે કે બીજા પાસે લૂંટાવે છે; અથવા

૧. શિકારકાર આવી 'કોઈ ગાય આવી અવળી ચાલે તો તેને મારે કરે'.

એવો અર્થ રૂચવે છે

તેમને ઘેર આવેલા શ્રમણબ્રાહ્મણોનાં છત્ર, દંડ, પાત્ર વગેરે જાતે કે બીજા પાસે પડાવી લેવરાવે છે. એમ કરી, તેઓ મહાપાપકર્મોથી પોતાની અધોગતિ કરે છે. [૪૪-૮]

વળી બીજા કેટલાક કાંઈ કારણ વિના જ તે બધું કરે છે અને એમ કરી પોતાની અધોગતિ સાધે છે. [૪૬-૫૩]

કેટલાક માણસો કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણને આવેલો દેખી, કાં તો તેને ચપટી વગાડી ચાલ્યા જવાનું કહે છે, અથવા તેને કઠોર વચનો સંભળાવે છે. બિડાકાળે આવેલા તેને કાંઈ આપવાને બદલે, તેઓ કહી સંભળાવે છે કે, ‘મજૂરી કરવી પડતી હોય, કે કુટુંબનો ભાર ઊંચકી શકતો ન હોય, કે આળસુ, હલકી વર્ણનો કે નકામો માણસ હોય, તે શ્રમણ થઈને આમ રખડે છે.’ [૫૪]

તેવા નાસ્તિક લોકો આ જીવનને — આ પાપી જીવનને — વખાણે છે. તેમને પરલોકની કાંઈ પડી નથી હોતી. તેઓ પોતાના સુખને કારણે બીજાઓને ગમે તેવાં દુઃખ દે છે, અને તેમાં જરા પણ પાણું વળીને જોતા નથી. તેઓ મોટી મોટી પ્રવૃત્તિઓ અને હિંસા વગેરે પાપકર્મોથી મનુષ્યજીવનના ઉત્તમ કામભોગો ભોગવે છે. ખાન, પાન, વસ્ત્ર, શયન વગેરે બધું તેમને, વખતસર જોઈએ છે. નાહી ધોઈ, બલિકર્મ કરી, કૌતુક,^૧ મંગળ^૨ તથા પ્રાયશ્ચિત્તથી પરવારી, માથું ઝોળી, કંઠમાળ, કંદોરો, હાર તથા મણિમુવણાદિથી પોતાને શણગારી, તેઓ માથે માળાઓવાળો મુગટ ધારણ કરે છે. તેમનું શરીર દૃઢ અવયવોવાળું હોય છે. તેમણે નવાં કકડતાં કપડાં પહેર્યાં હોય છે તથા અંગે ચંદનનો લેપ કર્યો હોય છે. પછી મોટી, સુશોભિત, તથા કિલ્લાઓ વગેરેથી સુરક્ષિત હવેલીઓમાં મોટા સુશોભિત સિંહાસન ઉપર બેસી, સુંદર સ્ત્રીઓ અને દાસદાસીઓથી વીંટળાઈ, આખી રાત સળગતા દીવાઓના અજવાળામાં વાર્તા, નૃત્ય,

૧ ઉતાર; નજર વગેરે લાગી હોય તે માટે.

૨ સોનું, દીડી, સરસવ વગેરે માંગળિક વસ્તુઓ સવારના પહોરમાં જોવી સ્પર્શની વગેરે

૩ રાત્રે કુસ્વપ્નાદિ આવ્યાં હોય તથા સવારમાં જાડતાં અપશુકન થયા હોય, તેમનું નિવારણ.

ગીત તથા વીણા, તૂંકો, તણ, તાણ, ઘનમદંગ, પટુપટલ વગેરે વાજિંત્રાના જોર-જોરથી તથા કુશળતાપૂર્વક કરાતા મધુર અવાજો વચ્ચે, તેઓ ઉત્તમ માનવી કામભોગો ભોગવતા વિદરે છે. [૫૫]

તેઓ એક જગુને હુકમ કરે તેટલામાં તો ચાર પાંચ માણસો વગર કંલે દોડી આવે છે અને કહેવા લાગે છે, 'હે દેવાને પ્રિય! કહો અમે શું કરીએ ?'

તેમને દેખીને અનાર્થ પુરુષો ચિંતવે છે : 'અરે ! આ માણસ દેવ છે. તેને દેવો પણ પૂજે છે. તે દેવાને પણ જિવાડનારો છે અને ખીજ પણ કેટલાય તેને આધારે છવે છે !' પરંતુ તેમને દેખીને આર્થ પુરુષો ચિંતવે છે : 'આ અતિશય કૂર કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મૂઢ અસંખ્ય પાપકર્મોને બાંધી રહ્યો છે. તે જરૂર દક્ષિણાયનમાં કૃષ્ણપક્ષમાં મરશે તથા નરકે જશે. પછીના જન્મમાં પણ તેને જ્ઞાન દુર્લભ થશે.' [૫૬].

કેટલાય બિહુ, કેટલાય ગૃહસ્થો, તથા કેટલાય તૃપ્ત્યાતુર સંસારીઓ એ મુખો અને એ ઐશ્વર્યની કામના કર્યા કરે છે. પરંતુ એ અધર્મસ્થાન અનાર્થ છે, અશુદ્ધ છે, હંમેશાં અપૂર્ણ રહેનારું છે, અન્યાયો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે, સંયમરહિત છે, મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે, સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગથી વિરુદ્ધ છે, અત્યંત મિથ્યા છે, તથા અયોગ્ય છે. [૫૭]

* * * *

હવે હું ધર્મકૃષી દ્વિતીય સ્થાનનું વિવરણ કરું છું તે સાંભળો.

આ જગતમાં સર્વત્ર કેટલાય મનુષ્યો પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર વિવિધ કુજોમાં વિવિધ ઐશ્વર્ય સહિત જન્મ્યા હોય છે. તેમને નાનાં મોટાં ઘર તથા ખેતર, અને થોડા અથવા વધારે નોકરચાકર હોય છે. તેવી સ્થિતિમાં જન્મ પામીને પણ કેટલાક તે બધા પદાર્થોને દુઃખરૂપ જોઈ, સાચી તથા કાયમની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે બિદ્યાચર્યા પ્રદણ કરે છે; સદ્ગુરુ પાસેથી મહાપુરુષોએ કહેલો ધર્મ જાણી, તેમાં પ્રયત્ન-પૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે; અને સર્વ પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થઈ, તથા સર્વ શુભ સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (અધુ અંક ૨, અધ્ય૦ ૧, ૩૫થી ૫૬ મુજબ) [૫૮]

આ ધર્મસ્થાન આર્થ છે, શુદ્ધ છે... (વગેરે બધું ઉપર પાઠથી બિલકુલ) મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ છે, તથા સર્વ દુષ્ટોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ સોઈ, અત્યંત યોગ્ય છે. [૫૯]

હવે હું મિશ્રરૂપી તૃતીય સ્થાનનું વિવરણ કરું છું. તે સાંભળો. હે વત્સ! કેટલાક લોકો બાહ્યતઃ ધર્મસ્થાનમાં ધાગતા છતાં અધર્મ-સ્થાન સેવતા એવા મિશ્રસ્થાની હોય છે. તેઓ તાપસ અથવા સાધુઓ બની, અરણ્યમાં, આશ્રમમાં કે ગામ બહાર રહી, કાંઈ ને કાંઈ ગુપ્ત ક્રિયાઓ કે સાધનાઓ કરે છે. પરંતુ તેઓ ખાસ સંયમી નથી હોતા કે સર્વે ભૂતપ્રાણીઓની કામના કે હિંસાથી ખાસ વિરત પણ થવા નથી હોતા (વગેરે બધું ૨૧ મુજબ). સ્ત્રી વગેરે કામોપભોગોમાં મૂઠ એવા એ લોકો થોડો અથવા વધારે વખત તે કામભોગો ભોગવી, નિયત સમયે મૃત્યુ પામી, અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાન પામે છે, અને તેમાંથી છૂટીને પણ વારંવાર જન્મથી મૂંગા, બહેરા કે આંધળા થઈને જન્મે છે. આ સ્થાન પણ અનાર્થ છે, અશુદ્ધ છે, સંયમરહિત છે, મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે, તથા અયોગ્ય છે (વગેરે બધું ૫૭ મુજબ). [૬૦]

૩

[અધર્મરૂપી પ્રથમ સ્થાનનું ફરી વર્ણન કરે છે:]

આ જગતમાં કેટલાક લોકો મોટી ઇચ્છાઓવાળા, મોટી પ્રવૃત્તિઓવાળા, મોટા પરિશ્રદોવાળા, અધાર્મિક, અધર્મપરાયણ, અધર્મને અનુમોદન આપનારા, અધર્મનો ઉપદેશ આપનારા, મોટે ભાગે અધર્મથી જ જીવનારા, તથા અધર્મયુક્ત શીલ અને આચારવાળા હોય છે. તે લોકો સંસારમાં રહી, અધર્મ વડે જ આજીવિકા ચલાવના વિહરે છે. [૬૧]

તેમના હાથ પ્રાણીઓના લોહીથી ખરડાયેલા રહે છે. તેઓ ચંડ, રુદ્ર તથા સાહસિક હોય છે. તેઓ દૂડકપટથી ભરપૂર, દુષ્ટ ચારિત્ર અને મતોવાળા, તથા મહા કષ્ટે રીઝવી શકાય એવા અસાધુ હોય છે. તેઓ સર્વ પ્રકારની હિંસાથી માંડીને સર્વ પ્રકારના પરિશ્રદ સુધીનાં^૧ તથા ક્રોધથી માંડીને મિથ્યા માન્યતાઓ^૨ સુધીનાં સર્વ પ્રકારનાં પાપકર્મોમાં

૧. પાંચ મહાપાપ ૨. જુઓ માનું ૧૩૩.

લાગેલા હોય છે. તેઓ સર્વ પ્રકારનાં રુચન, મર્દન, ગંધ, વિસ્ત્રેપન, માલ્ય, અક્ષંકાર તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરે વિષયોમાં ફરયા રહે છે. તેઓ સર્વ પ્રકારનાં યાનવાહન,^૧ તથા શયનઆસન વગેરે સુખસામગ્રીઓ ભોગવવા-વધારવામાંથી પરવારતા નથી. તેઓને જીવનભર ખરીદવા-વેચવામાંથી, માસો-અરથો માસો કરી તોલવામાંથી, કે રૂપિયા વગેરેના વેપાર-ધંધામાંથી કુરસદ હોતી નથી. તેઓ જીવનભર ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય, મણિ, મોતી, શંખશિલ્પ, પરવાળાં વગેરેનો મોહ છોડતા નથી. તેઓ જીવનભર સર્વ પ્રકારનાં ખોટાં તોલકાટલાં વાપરવાથી અટકતા નથી. આમ, તેઓ જીવનભર સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને હિંસાઓથી, સર્વ પ્રકારના કરવા-કરાવવાથી, રાંધવા-રંધાવવાથી, ખાંડવા-કુટાવવાથી, તર્જન-તાડનથી, તથા બીજાને વધખંધનાદિ કલેશ આપવાથી વિરત થતા નથી. -તેઓ જીવનભર બીજા પણ જે કંઈ તેવા પ્રકારનાં દોષયુક્ત, જ્ઞાનનું આચરણ કરનારાં તથા અનાયો વડે સેવાતાં કર્મો છે, તેઓમાંથી વિરત થતા નથી. [૬૨]

આમ પોતાના મુખ માટે જ જીવન જીવતા તેઓ વિનાકારણ ચોખ્ખા, દાળ, તલ, મગ વગેરે વનસ્પતિપ્રાણીની^૨ તથા તે જ પ્રમાણે પંખી, પશુ કે બીજાં પેટે ચાલતાં પ્રાણીઓની^૩ હિંસા કરે છે.

પોતાનો બાહ્ય પરિવાર જેવો કે, નોકરચાકર, દાસદાસી, ખેડૂત^૪ કે આશ્રિતો વગેરે—તેના પ્રત્યે તેઓ અત્યંત ક્રૂર તથા કડોરપણે વર્તે.

૧. મૂળમાં તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ગાડાં, રથ, ગાદી, મથાનો, ડોળી, એ ઘોડાની ગાદી, પાલખી વગેરે.

૨. મૂળમાં : કલ્પમ (ચોખ્ખા), મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કુલથી, ચોખ્ખા, કળા ચણા—આટલાં નામ છે. પોતાના જીવન વડે કાંઈક અર્થ સિદ્ધ કરતા હોત, તો તો તે બધું ખાઈને કરેલી તેમની હિંસા સાર્થક યાત, એવો અભિપ્રાય છે.

૩. મૂળમાં પંખીઓ માટે : તેતર, બતક, લાવક, કબૂતર અને કપિંજલનાં નામો છે. પશુઓ માટે : મૃગ, પાંડો અને ભૂંડનાં નામો છે. પેટે ચાલનારાં માટે : ગાદાણો, કાચબા અને સાપ વગેરે—એટલાં નામો છે.

૪. મૂળ : ભાગે ખેડનાર

છે. તેમનો નાનો સરખો અપરાધ થતાં તેઓ તેમને જાતે કારખી^૧ શિક્ષા કરે છે, તથા બચકર કમોતે મરાવી નાખે છે. [૬૩]

તે જ પ્રમાણે પોતાનો આંતરિક પરિવાર જેવો કે, માતાપિતા, બાઈબેન, બાપા, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ વગેરે—તેમનો પણ થોડો ઘણો અપરાધ થતાં તે જાતે કઠોર શિક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે તેઓ બધાંને દુઃખ, શોક અને પરિતાપ આપે છે (વગેરે બધું ૧૮ પ્રમાણે). તથા તેમ કરતાં જીવનભર જરા પણ વિરમતા નથી. [૬૪]

આ પ્રમાણે, સ્ત્રી વગેરે કામભોગોમાં આસક્ત તથા મૂર્છિત એવા તે લોકો થોડો અથવા વધુ સમય તે કામભોગો ભોગવી, અનેક વેરબંધનો અને પાપકર્મો ભોગાં કરી, આયુષ્ય પૂરું થયે, પથ્થર કે લોહાનો ગોળો જેમ પાણીને તળિયે જઈને એસે, તેમ પૃથ્વીતળ વટાવી, નીચે આવેલાં નરકને તળિયે જઈને એસે છે. [૬૫] તે નરકો અંધકાર, ડુધિર, પરુ વગેરેથી ભરેલાં, ગંદાં, અસહ્ય દુર્ગંધવાળાં તથા દુઃખ નરી શકાય તેવાં અશુભ અને બચકર હોય છે. [૬૬] ત્યાં તેમને ઊંઘ, સ્મૃતિ, રતિ, કૃતિ કે મતિથી રહિત થઈ, અપાર વેદનાઓ સતત ભોગવવી પડે છે. [૬૭] પર્વત ઉપરનું ઝાડ કાપી નાખતાં જેમ નીચે ખાઈમાં ગળડી પડે, તેમ તેઓ એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં, અને એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં લાંબા કાળ સુધી અપાર દુઃખ ભોગવતા બટકયા કરે છે. અને ત્યાંથી છૂટીને પણ તેઓ જટ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. [૬૮]

* * * *

૧. મૃગમાં તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે : દંડ કરવો, નાજ ઉખાડાવી નંખાવવા, તિરસ્કાર કરવો, મારફ્તમારવો, બાંધી રાખવા, હેડબેડીમાં નાખવા, હાથપગ છેદાવી નાંખવા, સિંગ વગેરે અંગો કપાવી નાખવા, પડખાં બંગાવી નાખવા, આંખો ફેડી નાખવી, દાંત તોડી પાડવા, નાજા કરવા, દબ ખેંચી કાઢવી, જીંઘા લટકાવવા, જમીન ઉપર ધસડાવવા, ધૂસાવવા, શૂળીએ ચડાવવા, બાજા મારવા, ધા ઉપર ખારો છાંટવો, વાદળ પાછળ બાંધી ખેંચાવવા, સિંદને કે બળદને પૂંછડે બંધાવવા, બળતા અગ્નિમાં નાખવા, કાગડા-ગીધ ખારો ફેડાવી નંખાવવા, બૂખે તરંગે મારવા, દબનકે કરવી, સાબખા મરાવવા વગેરે.

[હવે ધર્મરૂપી બીજું સ્થાન ફરી દૂકમાં કહે છે:]

અહીં જગતમાં કેટલાક લોકો મોટી છ્છાઓ, આરંભો તથા પરિવ્રત વિનાના, અને ધાર્મિક, ધર્મિષ્ઠ તથા ધર્મપૂર્વક આશ્ચર્યિકા ચલાવનારા હોય છે. તેઓ જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, બીજાને પરિતાપ આપનારાં તથા અંધનનાં કારણરૂપ સર્વ પ્રકારની દ્વિંસા વગેરે પાપકર્મોથી જીવનભર વિરત થયેલા હોય છે. [૬૯] ધરનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળેલા તે ભગવંત સાધુઓ ચાલવામાં બોલવામાં વગેરેમાં સાવધાનીથી તથા કાર્ધ પ્રાણીને ક્લેશ ન થાય તેવી રીતે વર્તન કરનારા હોય છે. તેઓ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વિનાના, શાંત, મોહરહિત, અંધિરહિત, શોકરહિત તથા અમૂર્છિત હોય છે. તેઓ કાંસાના વાસણની પેઠે^૧ નિર્લેપ, શંખની પેઠે નિર્મલ, જીવની પેઠે સર્વત્ર ગમન કરનારા, આકાશની પેઠે અવલંબન વિનાના, વાયુની પેઠે અંધન વિનાના, શરદ્રક્ત્તુના પાણીની પેઠે નિર્ગળ હૃદયવાળા, કમળના પાનની પેઠે નિર્લેપ, કાચબાની માફક ઈંદ્રિયોનું રક્ષણ કરનારા, પંખીની માફક છૂટા, ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એકાકી, ભારંડપક્ષીની^૨ પેઠે સદા જાગૃત, હાથીની માફક શક્તિશાળી, બળદની માફક બળવાન, સિંહની પેઠે દુર્ધર્ષ, મંદર પર્વતની પેઠે નિષ્કંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવી સૌમ્ય હાંતિવાળા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, કંચનની પેઠે દેદીપ્યમાન, પૃથ્વીની પેઠે સર્વ રૂપરો સહન કરનારા, તથા ઘી હોમેલા અગ્નિની પેઠે તપના તેજથી જ્વલંત હોય છે. [૭૦]

આ ભગવંતોને પશુ, પંખી, નિવાસસ્થાન કે વસ્ત્રાદિ સાધનસામગ્રી — એ ચાર પ્રકારના અંતરાયોમાંથી ૪ એકે પ્રકારનો અંતરાય પોતાને

૧. કાંસાના વાસણને પાણી ચાટવું નથી.

૨. આ પક્ષીને બે ટાક અને ત્રણ પગ હોય છે, એમ કહેવાય છે તે બે સહેજ પછુ પ્રમાદ કરે, તો અવસ્ય મરી જાય. કારણ કે, પોતાને જ બે મુખ છે એમ ભૂલી જઈ, બે બંને મુખ એક બીજાના મોંનું ખૂંટાવવા પ્રયત્ન કરે, તો તે નાશ પામે. અથવા તેને બે શરીર વચ્ચે ત્રણ પગ જેવું થયું, એટલે ચાલવામાં સહેજ ગોટાળો કરે, તો ગબડી પડી નાશ પામે.

૩. અનુકૂળ પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય (સચિત્ત સ્ત્રી ૬૦, અને અચિત્ત આબૂષણ ૬૦) સંબંધી, ક્ષેત્ર સંબંધી, કાળ સંબંધી, અને (ક્રોધ, માન, રાગ આદિ) ભાવ સંબંધી,—એવા ચાર પ્રતિબંધ પણ ગણવાય છે.

જે દિશામાં જવું હોય ત્યાં જવામાં બાધા કરતો નથી. તેઓ નિર્મળ, અહંકારરહિત તથા અહં પરિગ્રહવાળા હોઈ, સંયમ અને તપથી આત્માને વાસિત કરતા ગમે તે દિશામાં વિચરે છે. [૭૧]

તે ભગવતો દક્ષ સંયમના નિર્વાહ માટે આવશ્યક હોય તે પ્રમાણે, ચાર ટંક છોડીને, છ ટંક છોડીને, આઠ ટંક છોડીને, દશ ટંક છોડીને, એમ છ મહિના સુધીને આંતરે રહીને પણ — ખાય છે અને તે પણ નિર્દોષ અન્ન વિધિપુરઃસર, બિક્ષાથી મેળવીને જ ખાય છે. ^૧ તેઓ સ્થિર આસને બેસી ધ્યાન ધરે છે; બિક્ષુની પ્રતિભાઓ રૂપી બારે તપ ^૨ આચરે છે. તેઓ સૂવાબેસવામાં ^૩ પણ નિયમવાળા હોય છે. તેઓને શરીરની મમતા હોતી નથી, તથા તેઓ કેશ, દાઢી, મૂછ, રામ, નખ વગેરેના તેમજ શરીરના તમામ સંસ્કારોથી રહિત યર્ધને વિચરે છે. તેઓ વસ્ત્ર પણ પહેરતા નથી, ખણજ ખણતા નથી, કે ધૂંકતા નથી. [૭૨]

આ પ્રકારની નિર્દોષ તથા પુરુષાર્થયુક્ત ચર્ચા પ્રમાણે ચાક્રતાં ચાક્રતાં બહુ વર્ગો સુધી શ્રમણપણું પાળીને જ્યારે શરીર રોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે વિવિધ સંકટોથી ઘેરાઈ જાય, ત્યારે અથવા એમ ને એમ પણ તેઓ ખાવાપીવાનું છોડી દે છે, ^૩ તથા જેને માટે પોતે નસાવસ્થા સ્વીકારી હતી, મુંડન કરાવ્યું હતું, સ્નાન તથા દંતપ્રક્ષાલન ત્યાગ્યું હતું, છત્ર તથા પગરખાં ત્યાગ્યાં હતાં, ભૂમિશય્યા કે પાટિયા ઉપર પડી રહેવાનું કબૂલ કર્યું હતું, વાળ ચૂંટાવ્યા હતા, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું, પારકાને ઘેર બિક્ષા માગી હતી, અને તે પણ મળે કે ન મળે તેની દરકાર કરી નહોતી, માનાપમાન, અવહેલા, નિંદા, અવગણ, તિરસ્કાર, તર્જન તથા તાડન સહન કર્યાં હતાં, તથા વિવિધ અનુકૂળપ્રતિકૂળ ઈન્દ્રિયસ્પર્શો સહન કર્યાં હતા — તે વસ્તુને ચિત્તમાં આરાધે છે. ત્યાર બાદ જ્યારે તેમના છેવટના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાક્રતા હોય છે, ત્યારે તેઓ અનંત, સર્વોત્તમ, વ્યાધાતરહિત, આવરણ વિનાનું, સંપૂર્ણ તથા પરિપૂર્ણ

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૩. જુઓ પાન ૧૬૮ ઉપરની નોંધ

એવું ઉત્તમ 'કેવળ' જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, તથા સિદ્ધ છુદ્ધ અને મુક્ત થઈ, પરિનિર્વાણ પામે છે, અને સર્વ દુઃખોનો અંત લાવે છે. [૭૩]

કેટલાક ભગવંતોનું એ એક જ છેલ્લું શરીર હોય છે. જ્યારે, બીજા કેટલાક પૂર્વકર્મોને લીધે દિવ્ય ઋદ્ધિ, છુનિ, રૂપ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, દેહ, આકૃતિ, તેજ, પ્રકાશ, પરાક્રમ, યશ, બળ, પ્રભાવ તથા સુખવાળા દેવગણ પામે છે. તે ગતિ અને રિચતિ દૃષ્ટાણ્યુક્ત હોય છે. બધિબ્યમાં પણ તેઓ ભદ્ર અવસ્થાને જ પામવાના હોય છે.

આ સ્થાન આર્થ છે, શુદ્ધ છે તથા સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ છે. [૭૪]

*

*

*

[હવે મિશ્ર નામના તૃતીય સ્થાનનું વર્ણન કરે છે :]

અહીં કેટલાક લોકો અરૂપ એવાં ઇચ્છા, આરંભ તથા પરિગ્રહવાળા, ધર્મિષ્ઠ, તથા ધર્મપૂર્વક આજીવિકા ચલાવનારા હોય છે. તેઓ સુશીલ, સુવ્રતી તથા સહેલાઈથી પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા સન્નિવૃત્ત હોય છે. તેઓ અમુક પ્રકારની હિંસાથી વિરત થયા હોય છે, પણ અમુક પ્રકારની હિંસાથી જન્મભર વિરત થયા હોતા નથી. તે જ પ્રમાણે તેઓ તેવાં બીજાં પણ જે કોઈ દોષયુક્ત કર્મો છે, તેઓમાંનાં કેટલાંકથી વિરત થયેલા હોય છે અને કેટલાંકથી વિરત થયેલા હોતા નથી. [૭૫]

જેમકે, કેટલાક શ્રમણોપાસકો^૧ જીવ અને અજીવ તત્ત્વો સંબંધી સમજવાળા હોય છે, પાપ અને પુણ્યનો ભેદ જાણતા હોય છે, કર્મો કેમ કરીને આત્મામાં દાખલ થાય છે (આસવ), અને તેમને કેમ કરીને આવતાં રોકી શકાય (સંવર), તેમનાં ક્ષણ કેવાં હોય છે, તેમનો કેમ કરીને નાશ કરી શકાય છે (નિર્જરા), ક્રિયા કેને કહેવાય, તેનું અધિકરણ શું છે, બંધ કેને કહેવાય, તથા મોક્ષ કેને કહેવાય — એ બધું જાણતા હોય છે. બીજા કોઈની મદદ ન હોવા છતાં પણ દેવ, અસુર, રાક્ષસ કે દિનર વગેરે પણ તેમને તે સિદ્ધાંતમાંથી ચલિત કરી શકના નથી. તેમને

૧. એટલે કે શ્રમણોના ઉપાસકો. જેઓ શ્વેતસંસાર ત્યાગીને, શ્રમણ થવા તૈયાર નથી, પરંતુ પોતાનાથી બુને તેટલાં શ્રમણોનાં વ્રતો પાળે છે, તેવા શ્વેતસ્થો.

જૈન સિદ્ધાંતમાં શંકા, કાંક્ષા અને વિચિકિત્સા^૧ રહ્યાં હોતાં નથી. તેઓએ જૈન સિદ્ધાંતનો અર્થ જાણીપૂછીને નિશ્ચિત કરેલો હોય છે. તેમને તે સિદ્ધાંતમાં, હાડકાં અને મનન જેવો પ્રેમ અને અનુરાગ હોય છે. તેમને ખાતરી હોય છે કે, ‘આ જૈન સિદ્ધાંત જ અર્થ તથા પરમાર્થરૂપ છે, અને ખીજા બધા અનર્થરૂપ છે.’ તેમના ધરના આગળા હંમેશાં ઊંચા રાખેલા હોય છે. તેમનાં કમાડ હંમેશાં અધ્યાગતો માટે ખુલ્લાં હોય છે. પારકાના ધરમાં કે અંતઃપુરમાં પેસવોની તેઓમાં કામના હોતી નથી. તેઓ ચૌદશ, આઠમ, અમાવાસ્યા તથા પૂનમ ઉપર પરિપૂર્ણ પોષધવ્રત^૨ વિધિસર પાળે છે. નિર્ઘ્રાંથ શ્રમણોને તેઓ નિર્દોષ અને સ્વીકારવા યોગ્ય ખાન-પાન, મેવો-મુખવાસ, વસ્ત્ર-પાત્ર, કંબળ, રત્નેયણું, ઓસડવેસડ, મેસવા-મૂવાનાં પાટિયાં, શર્યા અને રહેણાણ વગેરે પૂરાં પાડે છે. આમ, તેઓ ઘણાં શીલવ્રત^૩, ગુણવ્રત^૪, વિરમણવ્રત^૫, પ્રત્યાખ્યાનવ્રત^૬, પોષધોપવાસ વગેરે તપકર્મો દ્વારા આત્માને વાસિત કરતા વિદ્વરે છે. [૭૬]

૧ મનની કામાડોળ રિયતિ તે શંકા; ધડીકમાં એક માન્યતા ધારણ કરવી અને ધડીકમાં બીજી ધારણ કરવી તે કાંક્ષા; અને વ્રત નિયમનું કળ મળશે કે નહીં એવો સંશય તે વિચિકિત્સા.

૨. એ વ્રતને ત્રિવર્સે શ્રાવક ઉપવાસ કરે છે, રત્નાવલેખન વગેરે શારીરિક સંસ્કારોનો ત્યાગ કરે છે, દ્રામ કે કાષ્ઠની પચારીએ રહીને તથા વીરાસન વગેરે આસને બેસી ધર્મનું ચિંતન કરે છે, અને નિર્ઘ્રાંથ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરે છે. મૂળ : ડપ્પસણ (ડપ્પન્વણ). તેમાં ઉપાસના અને ઉપવાસનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. એટલા વખત પૂરતો તે સાધુજીવન તથા તેનાં વ્રતો પાળે છે.

૩ એટલે કે, સ્થૂલ દ્વિંસા, સ્થૂલ અસત્ય, સ્થૂલ ચોર્ય, સ્થૂલ અગ્રહ્યચર્ય અને સ્થૂલ અપરિમલનો ત્યાગ.

૪. એટલે કે નીચેનાં ત્રણ : દરેક દિશામાં અમુક જ પ્રદેશ મુખી જવાના નિયમરૂપી દિગ્મન; ઉપબોગ પરિભોગ (ની વસ્તુઓની સંખ્યા પ્રકાર વગેરે) પરિમાણ (નક્કી તથા સંકુચિત કરવારૂપી) વ્રત; તથા કોઈનું અશુભ તાકણું, ખીલને દ્વિંસામાં હતારવા, અથવા દ્વિંસાધુકા દ્રવ્યોનો વેપાર ત્યાગવારૂપી અનર્થદંડત્યાગવ્રત

૫ એટલે કે, અમુક ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિથી વિરમવાનું વ્રત

૬ એટલે કે, અમુક જાતના ત્યાગનો નિયમ.

આ પ્રકારની ચર્ચા પ્રમાણે લાંબો વખત અનુસરતાં અનુસરતાં જ્યારે તે અમણોપાસકનું શરીર રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે વિવિધ સંકટોથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે અથવા એમને એમ પણ તે ખાવાપીવાનું છોડી દે છે તથા પોતે કરેલાં પાપકર્મો શુદ્ધિને નિવેદિત કરી, તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારી, સમાધિયુક્ત થાય છે, તથા આયુષ્ય પૂરું થયે મરણ પામી, મહાનિર્વાણ તથા મહાસ્થિતિવાળા દેવલોકોમાંના કોઈ એક દેવલોકમાં જન્મ પામે છે.

આ સ્થાન આર્ય છે, શુદ્ધ છે, સંશુદ્ધ છે તથા સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ છે. [૭૭]

આમ મિશ્ર નામના ત્રીજા સ્થાનનું વિવરણ થયું.

*

*

*

જે મનુષ્ય પાપથી વિરત નથી થતો, તે બાળક જેવો મૂઠ છે; અને જે થાય છે, તે પંડિત છે; જે અમુક બાળતમાં થાય છે અને અમુક બાળતમાં નથી થતો, તે બાલ તથા પંડિત બને છે.

જે સ્થાનમાં બધી બાળતોને વિષે અવિરતિ છે, તે સ્થાન હિંસાનું છે તથા ત્યાગવા લાયક છે. અને જે સ્થાનમાં બધી બાળતોમાં વિરતિ છે, તે સ્થાન અહિંસાનું છે તથા સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તથા જ્યાં અમુક બાળતોમાં વિરતિ અને અમુક બાળતોમાં અવિરતિ બને છે, તે સ્થાન હિંસા અહિંસા બનેનું છે. (છતાં) તે આર્ય છે, સંશુદ્ધ છે તથા સર્વદુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ છે. [૭૮]

૪

ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી અને વિનયવાદી એમ જુદા જુદા વાદીઓની સંખ્યા ૩૬૩ કહેવાય છે. બધા લોકોને તેઓ પરિનિર્વાણ અને મોક્ષનો ઉપદેશ આપતા વિચરે છે. [૭૯] તેઓ પોતપોતાની પ્રજા, હિંદુ, શીક્ષ,

૧ આ પ્રમાણે કાળ, ઉંમર કે ઉપસર્ગ (વિગ્રો)ને કારણે સંયમધર્મ પાળવો અશક્ય થઈ જાય, ત્યારે અથવા એમને એમ પણ અન્નપાનનો ત્યાગ કરી, મૃત્યુ પર્યંત સ્મૃતિ અને સમાધિયુક્ત રહેવું, તેને ‘મારણાંતિક સંલેખના’ કહે છે.

દષ્ટિ, રુચિ, પ્રવૃત્તિ અને સંકલ્પ અનુસાર જુદા જુદા ધર્મમાર્ગો સ્થાપીને તેમનો પ્રચાર કરે છે.

એક વખત તે બધા વાદીઓ એક મોટું કુંડાળું વળીને એક ઠેકાણે બેસા હતા. તે વખતે એક માણસ બળતા અંગારાથી ભરેલી એક લોઢાની કઢાઈ પૂરેપૂરી ભરીને, લોઢાની સાંડસી વડે પકડી, ત્યાં તે બધા બેસા હતા ત્યાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : ‘હે મતવાદીઓ ! તમે બધા પોતપોતાના ધર્મમાર્ગોના સંસ્થાપકો છો, અને પરિનિર્વાણ તથા મોક્ષનો ઉપદેશ આપતાં વિચરો છો. તમે આ બળતા અંગારાથી ભરેલી કઢાઈ એક મુહૂર્ત મુધી ખુલ્લા હાથમાં પકડી રાખો !’

આમ કહી, તે માણસ તે બળતા અંગારાથી ભરેલી કઢાઈ દરેકના હાથમાં મૂકવા ગયો. પરંતુ તેઓ પોતપોતાના હાથ પાછા ખેંચી લેવા લાગ્યા. એટલે તે માણસે તેમને પૂછ્યું. “હે ધર્મસંસ્થાપકો ! તમે તમારા હાથ પાછા કેમ ખેંચી લો છો ? હાથ ન દાઝે તો માટે ? અને દાઝે તો શું થઈ જાય ? દુઃખ ? દુઃખ થાય તે માટે તમે તમારા હાથ પાછા ખેંચી લો છો એમ ને ?

“તો એ જ ગજ અને માપથી બીજાઓની બાબતમાં પણ વિચાર કરવો, એ જ ધર્મવિચાર કહી શકાય કે નહિ ? બસ, ત્યારે આપણને હવે માપવાનો ગજ, પ્રમાણ અને ધર્મવિચાર મળી ગયાં ! એટલે જે શ્રમણબ્રાહ્મણો એમ કહે છે તથા ઉપદેશો છે કે, બધાં ભૂત-પ્રાણોને મારવાં જોઈએ, તેમની પાસે બળાત્કારે કામ કરાવવું જોઈએ કે તેમને રિયાવવાં જોઈએ, તે બધા ભવિષ્યમાં પણ એ જ રીતે છેદબેદ તથા જન્મ-જરા-મરણ પામશે અને અનેક યોનિઓમાં ભટકતા ભટકતા ભવપ્રવચ્ચના કુકળાટ ભોગવશે [૮૦] તેમને માતૃમરણ, પિતૃમરણ, ખાતૃમરણ તથા એ જ પ્રમાણે ભાયાં, પુત્ર, પુત્રી તથા પુત્રવધૂનાં મરણનું દુઃખ ભોગવવું પડશે તથા દારિદ્ર્ય, દૌર્ભાગ્ય, અપ્રિયપ્રાપ્તિ અને પ્રિયવિયોગ વગેરે બહુ પ્રકારનાં દુઃખ-દૌર્ભનસ્ય ભોગવવાં પડશે. તેમને સિદ્ધિ કે ભોધ પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય થશે, તથા તેઓ સર્વદુઃખોનો અંત જાતી શકશે નહીં. [૮૧]

“પરંતુ જે શ્રમજ્ઞાત્મણે અર્ધિસાધર્મ ઉપદેશે છે, તેઓ આ બધાં દુઃખો નહીં પામે તથા તેઓ સિદ્ધિ અને બોધ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત લાવી શકશે.” [૮૨]

પ્રથમનાં બાર ક્રિયારથાનોમાં વર્તનારા છવોને સિદ્ધિ, બુદ્ધિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. [૮૩]

પરંતુ તેરમું ક્રિયારથાન સેવનારા સિદ્ધિ, બુદ્ધિ અને મુક્તિ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત લાવી શકે છે. [૮૪]

તેથી આત્માને મુશ્કેલનારા, આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર, આત્મા ઉપર અનુકંપાવાળા, તથા આત્માને આ કારાગૃહમાંથી છોડાવવા પરાક્રમ અને પ્રવૃત્તિ કરનારા મનુષ્યો પોતાના આત્માને એ બાર ક્રિયારથાનોમાંથી બચાવે. [૮૫]

આમ કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી થોભ્યા

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં. ૧ : મૂળમાં તે મેલી વિદ્યાઓનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :
 પૃથ્વી ઉપરના ઉપદ્રવો, વાંદરાનું હસવું વગેરે વિચિત્ર ઉત્પાતો, સ્વપ્નો,
 અંતરિક્ષમાં બનતા બનાવો, સરીરનાં અંગોનું ફરકવું, કાગડા વગેરેનું બોલવું,
 શંખ ચક્ર વગેરે લક્ષણો તથા તલ મસા વગેરે ચિત્તો ઇન્દ્રિયો ઉપરથી ભવિષ્ય ભાખવાની
 વિદ્યા; શ્રી, પુરુષ, ઘોડો, હાથી, ગાય, બળદ, ઘેરું, બકરું, કૂકડો, તેતર, વટ્ટગ
 (બતક ?), લાવક વગેરેનાં લક્ષણોની વિદ્યા; ચક્ર, છત્ર, દંડ, તલવાર, મણિ
 તથા રત્નનાં લક્ષણોની વિદ્યા; કોઈને સુખી બનાવવાની, કોઈને દુઃખી બના-
 વવાની, શ્રીને ગર્ભવતી બનાવવાની, કોઈને મૃદ બનાવવાની, કોઈમાં કુટુંબ
 ઉત્પન્ન કરવાની, ઇન્દ્રજીની તથા જુદા જુદા પદાર્થોથી જુદા જુદા હોમ
 કરવાની વિદ્યા; ધનુર્વિદ્યા વગેરે ક્ષત્રિય વિદ્યાઓ; ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, જુહસ્પતિ
 વગેરે ગ્રહોની ગતિ, કલકપાત, દિશાઓ સળગવી, હરણુ સિયાગ વગેરે ધનુષ્યોનું
 દર્શન, કાગડાઓનું મંડળ બાંધી બેસવું, મૂળ, વાળ, માંસ રુધિરની વૃદ્ધિ થવી
 — વગેરે ઉપરથી શુભાશુભ ક્ષણ કહી બતાવવાની વિદ્યા; જન્મ વગેરેથી કોઈને
 નુકસાન કરવાની અથવા તે નુકસાન પાછું ખેંચી લેવાની વૈતાળી અને અર્ધ-
 વૈતાળી વિદ્યા; લોકોને જીવમાં નાખવાની, તાળાં ઉઘાડી નાખવાની, તથા
 ચંડાળ, રાખર, દ્રવિડ, કવિંગ, ગૌડ અને ગાંધાર (લોકોની ?) વિદ્યાઓ;
 કોઈને નીચે પાડી નાખવાની, કોઈને જીવો કરવાની, બેઠવાની, કોઈને સ્થિર
 કરી દેવાની, કોઈને ચોટાડી દેવાની, કોઈને માંદો પાડવાની, કે માંદાને સાજો
 કરવાની, દૂર ચાલ્યા જવાની, અંતર્ધાન થવાની (અને પાછા છતાં થવાની)
 વિદ્યાઓ.

ટિપ્પણી નં. ૨ : મૂળમાં શિક્ષકોના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે : ગૃહસ્થે
 હાંડલીમાંથી કાઢી, પોતાને માટે ખીલ વાસણમાં પીરસવું હોય તેમાંથી જ
 આપેલું ખાય; અથવા ગૃહસ્થે પોતાને માટે કાઢી લીધા બાદ વધારાનું પાછું
 નાખવું હોય, તે જ ખાય; અથવા તે જે પ્રકારનું જ વારાફરતી લાવીને ખાય;
 અથવા તદ્દન સત્તું અને નીરસ એવું અન્ન મેળવીને જ ખાય; અથવા ગૃહસ્થે
 ખાતાં વધેલું હોય તેવું જ મેળવીને ખાય; અથવા લૂણું અન્ન મેળવીને જ
 ખાય; અથવા થોડું થોડું ધણે કેકાણેથી લાવીને ખાય; અથવા એંઠા દ્વારે
 આપેલું જ ખાય; અથવા તદ્દન સ્વચ્છ દ્વારે આપેલું જ ખાય; અથવા પોતાને
 શિક્ષામાં જે અન્ન મળતું હોય તેનાથી એંઠા થયેલા દ્વારે આપેલું જ ખાય; (નિર્દોષ
 છે કે સરોષ) એમ પોતે નજરે જોયેલી વસ્તુની જ શિક્ષા લે; અથવા (સ્વાદિષ્ટ
 છે કે સામાન્ય એ જણવા ખાતર) નજરે જોયા વિનાની જ વસ્તુની શિક્ષા

લે; તે જ પ્રમાણે પૂછીને આપેલું જ લે; અથવા પૂછ્યા વિના જ આપેલું લે; અથવા માગીને મેળવેલું જ ખાય, કે માગ્યા વિના (ખારણે નર્તને બેસા રહેવા માત્રથી) મેળવેલું જ ખાય; અજ્ઞાત રહીને જ શિક્ષા મેળવે; નજીકમાંથી જ મેળવે; અમુક સંખ્યાની વસ્તુઓ જ મેળવે; અમુક પ્રમાણમાં જ મેળવે; સ્વાદ વિનાનું જ મેળવે, કે ખરાબ સ્વાદવાળું જ મેળવે; ઓસામણુ જેવી વસ્તુઓ જ મેળવે; પહેલા બે પહોર વીત્યા પછી જ ખાય; દૂધ-ચી જેવા ચીકટ પદાર્થો કે મધમાંસ ન ખાય; તથા બહુ તેજ પદાર્થો ન ખાય.

દિ.૧૫જી નં. ૭ : ત્રિશુની બાર પ્રતિમાઓ : ૧ લી એક માસ સુધી કરવાની. તેમાં અન્ન અને પાણીની એક દત્તિ લેવાની. (દત્તિ એટલે દાતા ગૃહસ્થ અન્નપાણી આપતો હોય ત્યારે તેની એક જ ધારમાં જેટલું આવે તેટલું.) આ પ્રમાણે બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી પ્રતિમામાં મુદતમાં એક એક માસ વધે અને દત્તિની સંખ્યામાં પણ એક એકનો વધારો થાય. આઠમી પ્રતિમા સાત રાત્રિ અને દિવસ પાળવાની. તેમાં પાત્રી પીધા વિના એકાંતરા ઉપવાસ કરવાના, ખારણામાં માત્ર ઓસામણુ પીવાનું, ગામની બહાર રહેવાનું, ચત્તા કે પડખે સૂવાનું, અને બિમડક બેસવાનું. ૯ મી પ્રતિમાની મુદત પણ તેટલી જ છે. તેમાં ઉપર જણાવ્યા ઉપરાંત બિમડક રહેવાનું અને વાંકા લાકડાની પેઠે માથું, કેડ અને પગ જ જમીનને અડે તેમ સૂવાનું. ૧૦ મી પ્રતિમાની મુદત પણ તેટલી જ છે. તેમાં પણ ૮ મી પ્રતિમામાં જણાવેલી વસ્તુઓ ઉપરાંત બેસવામાં ગોદોહાસન અને વીરાસન અને સંકોચાર્દને બેસવું — એટલાં ઉમેરાય. ૧૧ મી પ્રતિમા એક રાત અને એક દિવસની. તેમાં પાણી વિના બે ઉપવાસ (છ ટંક) કરવાના, અને ગામની બહાર હાથ લંબાવીને રહેવાનું. ૧૨ મી પ્રતિમા એક રાત્રિની. તેમાં ત્રણ ઉપવાસ (આઠ ટંક) કરવાના, નદી વગેરેને કાંઠે બેખડ ઉપર બેસવાનું, અને આંખો નહિ પટપટાવવાની.

અધ્યયન ૩ ભુ

આહારવિચાર

[શ્રીમદ્ધર્મસ્વામી બોલ્યા : નિર્દોષ આહાર કેને કહેવાય તે વિષે મેં ભગવાન મહાવીર પાસેથી સાંભળેલો ઉપદેશ હવે કહી સંભળાવું :]

કેટલાક જીવો પોતાનાં કર્મોથી પ્રેરાઈને તથા પોતાનાં કર્મોથી ખેંચાઈને, વિવિધ પદાર્થોની યોનિરૂપ પૃથ્વીમાં વનસ્પતિરૂપે પોતપોતાના બીજ તથા ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે. વનસ્પતિનાં બીજને ચાર પ્રકારનાં હોય છે. જેમકે : ટોચ ઉપર થતાં (તાડ, આંબો, ડાંગર વગેરે); કંદરૂપી (આદુ વગેરે); પર્વરૂપી (શેરડી વગેરેની પિરાઈમાં થતી આંબો વગેરે); સ્કંધ-ડાળી-રૂપી (મોગરા વગેરેની). [૧]

તે વનસ્પતિજીવો પૃથ્વીમાં વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થઈ, પૃથ્વીનો રસ ખેંચે છે. તેઓ તે પૃથ્વીશરીરે ઉપરાંત બીજાં પણ પાણી, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિશરીરોનું ભક્ષણ કરે છે. આમ તેઓ અનેક સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીનાં શરીરોને પ્રાણુરહિત કરી, તેમનો વિનાશ કરે છે. પછી પોતે પૂર્વે ભક્ષણ કરેલાં તેમ જ અત્યારે પણ ત્વચાથી ભક્ષણ કરાતાં તે શરીરોને તેઓ પચાવી, પોતારૂપ કરી દે છે. આમ તે વૃક્ષો પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થઈ, પૃથ્વીને આધારે રહે છે તથા વધે છે. તે વૃક્ષોનાં બીજાં પણ (મૂળ, શાખા, ડાળી, પાંદડાં, ફૂલ વગેરે) વિવિધ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તથા આકૃતિવાળાં અને વિવિધ પ્રકારનાં શારીરિક પરમાણુઓનાં બનેલાં અંગો હોય છે. તે બધા (પણ) સ્વતંત્ર જીવો છે, અને પોતપોતાનાં કર્મોને કારણે તે રૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, એમ (ભગવાન તીર્થંકરે) અમને કહ્યું છે. [૨]

કેટલાક વનસ્પતિજીવો ઉપર જળાવેલાં પૃથ્વીયોનીય વૃક્ષોમાં વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તેમનો રસ ચૂસી તથા બીજાં પણ પાણી, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિશરીરોનું ભક્ષણ કરી, તેમને આધારે રહે છે તથા વધે છે. [૩]

તે જ પ્રમાણે કેટલાક વનસ્પતિઓ તે વૃક્ષોનીય વૃક્ષોમાં વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમનો રસ ચૂસી^૧ . . . તેમને આધારે રહે છે તથા વધે છે. [૪]

વળી કેટલાક ઓંચો તે વૃક્ષોનીય વૃક્ષોમાં મૂળરૂપે, કંદરૂપે, થડરૂપે ત્વચારૂપે, ગળીરૂપે, કુંપળરૂપે, પાંદડાંરૂપે, ફળરૂપે તથા બીજરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તેમનો રસ ચૂસી. . . તેમને આધારે રહે છે તથા વધે છે.^૨ [૫]

કેટલાક ઓંચો વૃક્ષોમાં વૃક્ષવધ્વી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમની બાજતમાં પણ ઉપર પ્રમાણે ચારે આસાપકો ઘટાવી લેવા. તથા તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં યતાં તૃણો, ઔષધિઓ અને હરિયાળી માટે પણ ચારે આસાપકો સમજવા. [૬-૧૫]

તે જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન યતાં આય, વાય, કાય, કૂહણ, કુંદુક, ઉવેદણિય, નિવેદણિય, સચ્છ, છત્તગ તથા વાસાણિય વગેરે^૩ તૃણો વિષે સમજવું. પરંતુ (તે તૃણોમાંથી બીજાં આય, વાય, કાય વગેરે ઉત્પન્ન યતાં નથી. માટે^૪) તેમની બાજતમાં પહેલો જ આસાપક ઘટાવવો. બાકીના ત્રણ નહિ. [૧૬]

કેટલાક વનસ્પતિઓ પૃથ્વીને અદલે પાણીમાં વૃક્ષ, વૃક્ષવધ્વી, તૃણ ઔષધિ અને હરિયાળી રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે દરેકને માટે પણ ઉપર પ્રમાણે ચારે આસાપકો સમજ લેવા. [૧૭] પરંતુ, ઉદગ, અવગ, પણગ સેવાસ, કલંબુગ, કડ, કસેરુગ, કચ્છબાણિય, ઉત્પલ, પદ્મ, કુમુદ, નલિન, સુંભગ, સોગંધિય, પુંડરીક, મહાપુંડરીક, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, કહ્લાર, કોકનદ, અરવિંદ, તામરસ, ખીસ, મૃણાસ, પુષ્કર, પુષ્કરસચ્છી તથા ભગ વગેરે પાણીમાં ઉત્પન્ન થનાર વનસ્પતિઓ એવી છે કે, તેમને બીજા ત્રણ આસાપકો ઘટી શકતા નથી. [૧૮]

૧. ઉપર પ્રમાણે બાકીનું ઉમેરી લેવું.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. દીક્ષકાર જણાવે છે કે, તેમના અર્થો તેમને જાણનારાઓ પાસેથી સમજ લેવા. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧નો છેલ્લો ફકરો.

૪. કો'શમાં મૂકેલો અર્થ દીક્ષકારનો છે.

વળી કેટલાક જીવો એ પૃથ્વી તથા પાણીમાં ઉત્પન્ન થતી વનસ્પતિઓમાં જંગમ પ્રાણી તરીકે રહે છે અને તેમના રસ વગેરે ખાઈને જીવે છે તથા વધે છે. [૧૯-૨૦]

૨

હવે મનુષ્યો વિશે : મનુષ્યોમાં કેટલાક કર્મજૂમિમાં પેદા થનારા હોય છે, કેટલાક અકર્મજૂમિમાં પેદા થનારા હોય છે, કેટલાક અંતર-દીપોમાં^૧ પેદા થનારા હોય છે, કેટલાક આર્ય તરીકે પેદા થનારા હોય છે, અને કેટલાક મ્લેચ્છ તરીકે પેદા થનારા હોય છે.^૨

તેમની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે :

સ્ત્રી અને પુરુષનો, પૂર્વકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી યોનિમાં, સંભોગેચ્છા-પૂર્વક સંયોગ થાય છે. ત્યાં તેઓ એક બીજાના રસો એકઠા કરે છે. તે રસોમાં જીવંત જીવો જીવે. સ્ત્રીરૂપે, પુરુષરૂપે કે નપુંસકરૂપે પોતપોતાના બીજ^૩ અને અવકાશ^૩ અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવો પ્રથમ માતાનું રક્ત, પિતાનું વીર્ય કે બંને મળીને થયેલી ગંદી વસ્તુ ખાય છે. ત્યારબાદ ગર્ભ મોટો થતાં, માતા જે વિવિધ રસોવાળો આહાર ખાય છે, તેનું સત્ત્વ પોતાના એક ભાગ (નાળ) વાટે ખાય છે. જન્મ થયા બાદ, તે જીવો બાળક હોય છે ત્યાં સુધી માતાનું દૂધ ધાવે છે તથા ધી યાટે છે. પછી ધીમે ધીમે મોટા થઈ, ભાત, અડદ તથા બીજા રસાવર-જંગમ પ્રાણીને ખાય છે. . . [૨૧]

તે જ પ્રમાણે પાંચ ઈન્દ્રિયવાળાં જળચર પ્રાણીઓ જેવાં કે, મચ્છ, શૂંશુંમાર વગેરે માટે સમજવું. માત્ર, તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાં સુધી

૧. જીવો પ્રકરણને અંતે દિપ્તિપાત્ર નં. ૨.

૨. પુરુષનું બીજ વધારે હોય, તો પુરુષ થાય; સ્ત્રીનું બીજ વધારે હોય તો સ્ત્રી થાય અને બંનેનું સમાન હોય તો નપુંસક થાય — એ માન્યતાનો ઉલ્લેખ છે

૩ ગર્ભસ્થાનની જમણી બાજુમાં પુરુષ થાય, ડાબીમાં સ્ત્રી અને મધ્યમાં નપુંસક — એ માન્યતા પ્રમાણે.

(માતાના દૂધને બદલે) પાણીનો રસ^૧ ખાય છે; પછી મોટાં થયાં બાદ વનસ્પતિ તથા જીવન રચાવજંગમ પ્રાણી ખાય છે. [૨૨]

તે જ પ્રમાણે ચાર પગવાળાં, જમીન ઉપર ચાલનારાં પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં પ્રાણીઓ જેવાં કે, એક ખરીવાળાં, બે ખરીવાળાં, સોનીની એરણુ જેવા પગવાળાં (હાથી, ગેંડો વગેરે), તથા નહોરવાળાં (સિંહ વાઘ વગેરે) પ્રાણીઓનું સમજવું. માત્ર, તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાં સુધી માતાનું દૂધ પીએ છે. પછી મોટાં થઈ, વનસ્પતિ તથા જીવન રચાવજંગમ પ્રાણી ખાય છે. [૨૩]

તે જ પ્રમાણે પેટે ચાલનારાં પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં સાપ, અજગર, આસાલિક, મહોરગ વગેરે પ્રાણીઓનું સમજવું. તેઓમાંનાં કેટલાંક ઈંડાં મૂકે છે, તથા કેટલાંક બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. તેઓ નાનાં હોય ત્યાં સુધી વાસુનો આદાર કરે છે. પછી મોટાં થઈ, વનસ્પતિ તથા જીવન રચાવપ્રાણી ખાય છે. [૨૪]

તે જ પ્રમાણે ભુજવડે જમીન ઉપર ચાલનારાં પાંચ ઇંદ્રિયોવાળાં પ્રાણીઓ જેવાં કે, ઘો, નોળિયા, શિહોળી, કાચડો, સદ્ધ, સરવ, ખર, ધરોળી, વિરસંબર, ઉદર, કેળ, પપ્પાઈ, બિડાલી, જોદ અને ચઉપાઈ વગેરેનું પણ સમજવું. [૨૫]

તે જ પ્રમાણે આકાશમાં ઊડનારાં પાંચ ઇંદ્રિયોવાળાં પંખીઓ જેવાં કે, ચર્મમય પાંખવાળાં (ચામાચીડિયાં વગેરે), લોમમય પાંખવાળાં (સારસ રાજહંસ, ટાગડો, અગલાં વગેરે), પેટી જેવી પાંખવાળાં અને વિસ્તૃત રહેનારી પાંખવાળાં^૨ પંખીઓનું સમજવું. માત્ર તે છવો નાના હોય છે ત્યાં સુધી માતાના શરીરનો રસ^૩ ખાય છે. [૨૬]

૧. મૂળ : ગર્સ્ત્નેહ ।

૨. આ છેકલી બે જાતો આ હીપમાં કે મનુષ્યલોકમાં નથી એમ દીકાકાર કહે છે.

૩. મૂળમાં માતૃગાત્રસ્ત્રિજેહ (માતૃગાત્રસ્ત્રોહ) છે. દીકાકાર તેનો અર્થ ફેલાવીને એમ કહે છે કે, 'જેઈડાં સેવવા માહા પાંખ પસારીને બેસે. તે વખતે જે ગરમી ઈંડાને લાગે, તે જ આંદરથી બચ્ચાંએ ખાધી એમ કહેવાય પણ ઈંડાં ફૂટ્યા બાદ પણ મા આહાર લાવીલાવીને બચ્ચાંને ચાંચમાં મૂકી ખવડાવે.' -

કેટલાક જીવો વિવિધ પ્રકરનાં સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ચેતન કે અચેતન શરીરોને આશ્રયે (જૂ, લીખ, માંકણ, કીડ વગેરે યદ્દિને) જન્મે છે. તે જીવો તે વિવિધ પ્રકારના સ્થાવરજંગમ પ્રાણીનો રસ ખાઈને જીવે છે. [૨૭]

એ જ પ્રમાણે વિષ્ટા વગેરે ગંદી સ્ત્રીઓમાં તથા પ્રાણીઓની ચામડી ઉપર ઉત્પન્ન થતાં (ચિમોડી વગેરે) જંતુઓનું પણ સમજવું, [૨૮-૨૯]

૩

જગતમાં કેટલાક જીવો પોતાનાં કર્મોને કારણે જંગમ કે સ્થાવર પ્રાણીઓનાં ચેતન કે અચેતન શરીરોમાં [પ્રાણીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે]. તે [પ્રાણીશરીર] વાયુ વડે ઉત્પન્ન થયું હોય છે, વાયુ વડે ગોઠવાયું હોય છે, તથા વાયુ વડે સંચાલિત થયું હોય છે.^૧ વાયુ ઉપર જય ત્યારે તે ઉપર જય છે, નીચે જય ત્યારે નીચે જય છે, તથા તીરછો જય ત્યારે તે તીરછું જય છે. તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : ઝાસ, હિમ, ધુમ્મસ, કરા, ઝાકળ અને વરસાદ. તે જીવો પોતે જેમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનો રસ ખાય છે. [૩૦]

વળી કેટલાક [પ્રાણીશરીરો જીવો] ઉપરનાં પ્રાણીમાં પ્રાણી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રાણીનો રસ ખાઈને જીવે છે. [૩૧]

તથા તે જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક જીવો એ છેવટનાં પ્રાણીમાં પાછા પ્રાણી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમનો રસ ખાઈને જીવે છે. [૩૨]

તથા કેટલાક જીવો એ છેવટનાં પ્રાણીશરીરોમાં જંગમ જીવો તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પ્રાણીનો રસ ખાઈને જીવે છે.^૨ [૩૩]

તે જ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ચેતન અચેતન શરીરોમાં ઉત્પન્ન થતા અગ્નિશરીરવાળા જીવોનું, વાયુશરીરવાળા જીવોનું અને

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

પૃથ્વીશરીરવાળા છવેનું સમજ લેવું. પૃથ્વીશરીરોના વિવિધ નમુનાઓ તરીકે નીચેની ગાથાઓ^૧ સમજવી : [૩૪-૫]

માટી, કાંકરા, રેતી, પથ્થર, શિલા, અને ખનીજ મીકું;
લોહું, ક્ષાઈ, નાંખું, સીમું, રૂપું, સોનું અને હીરા ॥ ૧ ॥
હરતાળ, હિંગબોક, મન શિલ, પારો, મુરમો, પ્રવાહ,
અખરખનાં પડ, અખરખી રેતી અને મણિના પ્રકારો : ॥ ૨ ॥
ગોમેદ, રુચક, અંક, રફટિક, લોહિનાક્ષ;
મરકત, મસારગદ્ધ, ભુજમોચક, ઇંદ્રનીલ (વગેરે). ॥ ૩ ॥
ચંદન, ગેરક, હંસગર્ભ, પુલક, સૌગંધિક;
ચંદ્રપ્રભ, વૈડૂર્ય, જલકાંત અને સૂર્યકાંત ॥ ૪ ॥

એ બધાં પ્રાણીઓ પોતે જેમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય છે, તે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓનો રસ ખાય છે. બાકીના ત્રણ ફકરા ૩૧, ૩૨, ૩૩ અનુસાર સમજ લેવા. [૩૬]

આમ વિવિધ પ્રકારની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને વૃદ્ધિવાળાં બધાં જૂતપ્રાણીઓ વિવિધ શરીરોમાં ઉત્પન્ન થઈ, વિવિધ શરીરોનો આહાર કરે છે (અને તે પ્રાણીની સતત હિંસા કર્યાં જ કરે છે). આમ પોતે બાંધેલાં કર્મો દ્વારા પ્રેરાઈ, તે કર્મોને કારણે તથા તે કર્મો અનુસાર, તેઓ ફરી ફરી જુદી જુદી ગતિ, સ્થિતિ અને પરિવર્તન પામ્યાં કરે છે.

એટલે, માત્ર આહારની બાબતમાં જ આટલું બધું કર્મબંધન જાણીને, આહારની બાબતમાં સાવધાન થાઓ અને પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર રહી, સમ્યક્ પ્રવૃત્તિવાળા બની, હંમેશાં (એ કર્મચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે) પુરુષાર્થ કરો. [૩૭]

આમ કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

૧. આ ગાથાઓ ઉત્તરમધ્યયનમાં પણ (૩૬, ૭૪-૭૭) છે.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં ૧ : પાંડિત મુખલાલજી આ વૃક્ષશ્રેણી વિષે આ પ્રમાણે ખુલાસો જણાવે છે : “ જો એક વૃક્ષ દેખાય કે મનાય છે, તે વસ્તુતઃ મનુષ્યશરીરની પેઠે એક શરીર નથી, પણ શરીરરાશિ છે. એક શરીરમાં આંતરમાં આંતર એક જીવ તો હોય જ. બીજા એ સ્વભાવીય શરીરનું ઉપહાન છે પૃથ્વીના રસ આદિને આહાર તરીકે લઈ, પ્રથમ બીજ અંકુરિત થાય છે તે ફળુગો સીધી રીતે પૃથ્વીમાંથી આહાર લેતો હોવાથી, પૃથ્વીયોનિક છે એ ફળુગામાંથી આહાર મેળવી, તદાશ્રિત બીજા શરીરો વૃક્ષરૂપે બંધાય છે. એમ ઉપરાકપર ચાલે છે. ત્રીજા કોટી સીધી રીતે પૃથ્વીમાંથી કે પૃથ્વીયોનિક શરીરમાંથી આહાર ન લેતાં, માત્ર વૃક્ષશરીરમાંથી આહાર લે છે. મૂળ, પત્ર આદિ જે વિકાસો કલા છે, તે સ્વતંત્ર શરીર જ છે જોકે, ત્રીજા કોટી પછી એને વૃક્ષયોનિક વૃક્ષ કલાં છે, છતાં એ મૂળ, પત્ર વગેરે, વનસ્પતિની ભતિઓ પ્રમાણે પ્રથમ કોટી પૃથ્વીયોનિક વૃક્ષ અને બીજા કોટી પૃથ્વીયોનિક વૃક્ષયોનિક વૃક્ષને પણ સંભવે. વર્ણનમાં માત્ર કમ છે. સંભવ તો યથાદર્શન થઈ શકે. ચાર કોટીઓ વર્ણવી, એક ગણાતા વૃક્ષશરીરે ધરાવે યોનિભેદ કેવો કેવો હોય તે સૂચનું છે.

“ આય, વાય એ કોઈ એવી વનસ્પતિ છે, જેનાં શરીરો માત્ર પૃથ્વીમાંથી જ આહાર લે છે. અને પૃથ્વીસંભૂત શરીરમાંથી આહાર મેળવી પછી તેના ઉપર બીજા શરીરો બંધાતાં નથી.”

ટિપ્પણી નં ૨ : જૈન માન્યતા પ્રમાણે ઉર્ધ્વલોક, અર્ધલોક અને મધ્યલોક એમ લોકના ત્રણ ભાગ છે. ઉર્ધ્વલોકમાં દેવો રહે છે અને અર્ધલોકમાં નારાયણો રહે છે. મધ્યલોકમાં જો અનેક દ્વીપો અને સમુદ્રો છે, તેમાં (આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે) જંબુદ્વીપમાં, ધાતકીખંડ દ્વીપમાં અને પુન્ડરિક્ષમાં અર્ધા ભાગમાં — એમ અઢી દ્વીપમાં જ માણસની વસ્તી છે જેમકે જંબુદ્વીપમાં ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૈમવદ્યવત, અને ઐરાવત એમ સાત ક્ષેત્રો છે. ધાતકીખંડમાં તથા અર્ધા પુન્ડરિક્ષમાં પણ તે જ નામનાં બે બે એવાં ચૌદ ચૌદ ક્ષેત્રો છે. એમ અઢી દ્વીપમાં ૩૫ ક્ષેત્રોમાં તથા જંબુદ્વીપની આસપાસ જે સવણસમુદ્ર છે તેમાં આવેલા ૫૬ અતર-દ્વીપોમાં પણ મનુષ્યની વસ્તી છે.

તે પાંચીસ ક્ષેત્રોમાંથી પણ પાંચે ભરત, પાંચે ઐરાવત તથા પાંચે વિદેહ એટલાં પંદર ક્ષેત્રો જ કર્મભૂમિ કહેવાય છે. બાકીનાં ૨૦ ક્ષેત્રો અને અંતર દ્વીપો અકર્મભૂમિ છે. જેમાં શોક્ષમાર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા

તીર્થ કર પેદા થઈ શકે છે તે કર્મભૂમિ કહેવાય છે. કર્મભૂમિમાં જ મુખિને યોગ્ય ચારિત્રનો સંભવ છે.

મનુષ્યોમાં પણ આર્ય અને અર્ય એવા બે વિભાગ છે. તે વિભાગે અમુક દેશમાં તથા કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ, અમુક કર્મ અને શિષ્યથી આજીવિકા ચલાવતી અને અમુક ભાષા બોલતી એ કારણોથી પાડવામાં આવેલા છે.

ટિપ્પણ નં ૦ ૪ :— “મેષોમાં જેમ ઉદકકાય છે, તેમ બધાં જ વ્રસસ્થાવરનાં શરીરોમાં ઉદકકાય છે. જળશરીરની નિષ્પત્તિમાં અને તેના ધારણુસંચાલનમાં મુખ્ય ભાગ વાતનો છે. ઉદકકાય ઉત્પન્ન થયે, પછી એમાંથી આદાર મેળવી, ઉત્તરોત્તર નવનવ ઉદકકાયોની સૃષ્ટિ થાય છે. સામાન્ય રીતે આદિથી અંત સુધી કોઈ પણ શરીરમાં ઉદક એક જ છે એમ દેખાય છે કે મનાય છે. તે સ્થળે એમ ન માનતાં, પૂર્વપૂર્વ ઉદકકાયમાંથી ઉત્તરોત્તર ઉદકશરીરો જૂક્ષશરીરોની પેઠે પેદા થતાં જાય છે, મધ્ય વિભાગ ન દેખાવાથી સમજીય કોઈ એક સમજાય છે, એમ માનવું.” — પંડિત સુખલાલજી.

અધ્યયન ૪ થું

વ્રતનિયમ^૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

હે આયુષ્યમન! (મહાવીર) ભગવાને કહી સંભળાવેલી એક અગત્યની ચર્ચા હવે હું તને કહી જતાવું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ.

‘આ જગતમાં કેટલાક આત્માઓ^૨ એવા હોય છે કે, જેમનામાં વિચારશક્તિ કે વિવેકશક્તિ જન્યત થઈ ન હોવાથી, તેઓ જીવનભર કાઈ પણ વસ્તુ નિયમપૂર્વક ત્યાગવામાં સમજતા જ નથી. તેમને અમુક કામ સારું કે અમુક કામ ખોટું એવી સમજ જ હોતી નથી. તેઓ હમેશાં પ્રાણહિંસા કરી કરે છે, તથા તદ્દન બાળક જેવા મૂઠ તથા નર્પી જિંઘતા માણસ જેવા હોય છે. તેમની મન, વાણી અને કાયાની એકે ક્રિયા વિચારપૂર્વક થયેલી હોતી નથી. અને તેથી તેમણે વિચારપૂર્વક કાઈ પણ પાપવ્રત્તિ લાગી હોતી નથી. આખી જિંદગી તેઓ અસંયમી, અવિરત, અત્યાગી, મૂઠ તથા જિંઘતા માણસ જેવા અવિચારી રહે છે. સ્વપ્નમાં પણ તેઓને વ્રત-નિયમોનો કે પાપ ત્યાગવાનો ખ્યાલ આવતો નથી. ‘હતાં, તેઓ જે જે કરી કરે છે, તેનું બંધન તો તેઓને લાગે છે જ.’ [૧]

આચાર્ય આટલું બોલ્યા એટલે નરત સામો વાદી આવી તેમને કહેવા લાગ્યો : જેનું પાપકર્મ કરવાના ધરાદાવાળું મન ન હોય, વાણી ન હોય, કે કાયા ન હોય; તથા અમુક કામ હિંસા છે તથા પાપ છે

૧. મૂળ : પ્રત્યાક્ષ્યાન : કાઈ પણ વસ્તુ નિયમપૂર્વક ત્યાગવી તે.

૨. આત્માનો અર્થ અહીં જીવો-પ્રાણીઓ એવો સમજવાનો છે. સાંખ્યો વગેરે આત્માને નિષ્ક્રિય રિથર એકરવભાવનો માને છે; બૌદ્ધો વગેરે આત્મામાં માનતા જ નથી. તે બધાને સદૃશમાં રાખીને આત્મા છે, અને તે ક્રિયા કરે છે, એવું સુચવવા અહીં જાણીજીને આત્મા રાજ વાપર્યો છે.

એમ જાણ્યા વિના જ જે હિંસાદિ કરતો હોય; જેનામાં સાચાખોટાની કશી સમજ ન હોય; તથા જે પોતાની મન, વાણી અને કાયાની સઘળી ક્રિયાઓ વિચારપૂર્વક કરતો ન હોય; દૂંકમાં, તમે કહો છો તેમ, જેનામાં સ્વપ્નમાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ ન હોય — તે માણસ પાપકર્મ કરે છે, તથા તેનું નેને બંધન થાય છે એમ કેમ કરીને કહેવાય? [૨]

જવાબમાં આચાર્યે કહ્યું: મેં કહ્યું છે તે જ સાચું છે. કારણ કે, જે માણસ પૃથ્વીથી માંડી જંગમ સુધીના છયે જીવ-વર્ગો પ્રત્યે ઇરાદા-પૂર્વક મતનિયમથી પાપકર્મ રોકતો નથી કે ત્યાગતો નથી, તે મનુષ્ય તે જીવો પ્રત્યે સતત હિંસાથી માંડીને મિથ્યાદર્શનશસ્ત્ર સુધીનાં અદારે પાપકર્મ^૧ કર્યા જ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે: કોઈ માણસને કોઈ ગૃહસ્થ, રાજા, કે તેના કારભારી ઉપર વેર બંધાયું હોય; અને તેથી તે તેના ઘરમાં પેસી તેને મારી નાખવાની તક શોધતો, રાતદિવસ, સૂતાં જાગતાં તેના જ વિચાર કર્યા કરતો હોય; તો તે શું પેલા માણસ પ્રત્યે દોષિત નથી? બલે તેને તક ન મળવાથી, તે હજી પેલાને મારી નાખવામાં સફળ થયો ન હોય. તે જ પ્રમાણે મૂઠ અને અવિવેકી પુરુષ પણ, જ્યાં સુધી સમજપૂર્વક કોઈ મતનિયમ સર્જને પ્રાણીઓ પ્રત્યેનાં હિંસાદિ પાપોમાંથી વિરમે નહીં, ત્યાંસુધી તે રાતદિવસ, સૂતાં જાગતાં, બધાં જૂત-પ્રાણીઓ પ્રત્યે બધાં પાપકર્મોની રીતે દોષિત છે. જ. [૩-૬]

એટલે પેલો વાદી જવાબમાં કહેવા લાગ્યો: તમારું કહેવું બરાબર નથી. જગતમાં ઘણા પ્રાણી વગેરે તો એવા છે કે, જેમને આપણે આખી ઉંમર દરમ્યાન કદી જોયા નથી, સાંભળ્યા નથી, સ્વીકાર્યા નથી કે જાણ્યા નથી. તો પછી તે દરેક પ્રત્યે (પાપકર્મ નિયમપૂર્વક ત્યાગ્યું નથી તેટલા માટે) રાતદિવસ, સૂતાંજાગતાં માણસ અદારે પાપકર્મની રીતે દોષિત બને છે એમ કેમ કરીને કહેવાય? [૭]

આચાર્યે તેના જવાબમાં જણાવ્યું: કોઈ માણસ પૃથ્વીથી માંડીને જંગમપ્રાણી સુધીના છયે વર્ગોની બાબતમાં એવો નિયમ કરે કે, ‘હું

માત્ર પૃથ્વીવર્ગના જીવોથી જ મારું કામ ચલાવીશ.' તો તે માણસ પૃથ્વીવર્ગના જીવો પ્રત્યે જ દોષિત છે, પરંતુ આક્રીના બધા વર્ગો પ્રત્યે નિર્દોષ છે. પરંતુ જે માણસ એ જીવોમાંથી કોઈ પણ વર્ગ પ્રત્યે કશી મર્યાદા કે નિયમ કરતો નથી, તથા એ જીવે પ્રકારના જીવો વડે પોતાનું કામ ચલાવે છે, તે માણસ તે જીવે વર્ગના જીવો પ્રત્યે દોષિત ખરો કે નહીં? [૮]

આ તો મનુષ્યપ્રાણીઓનો દાખલો થયો. તેને તો પાંચે ઇન્દ્રિયો સંદિત સમર્થ કરણો તથા તર્કવિચાર કરી શકાય તેવી સંજ્ઞાશક્તિ છે. પરંતુ પૃથ્વીવર્ગથી માંડીને વનસ્પતિવર્ગ સુધીના પ્રાણો તેવી સંજ્ઞાશક્તિ વિનાના છે. તે જ પ્રમાણે કેટલાક ચાલી શકે તેવા જીવો પણ એવા છે કે, જેમનામાં કોઈ કરવા માટે, કરાવવા માટે કે બીજો કરતો હોય તેને અનુમતિ આપવા માટે જરાય તર્કશક્તિ, સંજ્ઞાશક્તિ, પ્રજ્ઞાશક્તિ કે મન અને વાણીની શક્તિ નથી. તે બધા મૂઠ પ્રાણો પણ, કોઈ પણ જીવવર્ગ પ્રત્યે હિંસાદિ પાપકર્મથી નિયમપૂર્વક વિરત થતા ન હોવાથી, બધા પ્રાણો પ્રત્યે સરખા દોષિત છે; અને તેનું કારણ એ છે કે, બધી યોનિઓનાં પ્રાણીઓ એક જન્મમાં સંજ્ઞાવાળાં હોઈને પોતે કરેલાં કર્મોને કારણે જ બીજા જન્મમાં અસંજી થઈને જન્મ્યાં હોય છે; તથા અસંજી થઈને પણ પાછાં ફરીથી સંજી થાય છે. એટલે સંજ્ઞાવાળા હોવું કે ન હોવું એ પોતે કરેલાં કર્મોનું જ ફળ હોય છે. તેથી કરીને, અસંજી અવસ્થામાં જે કોઈ પાપકર્મો થાય, તેની જવાબદારી પણ તેમની પોતાની જ છે.

માટે સંજી કે અસંજી જે કોઈ જીવો છે, તે બધા જ્યાં સુધી નિયમપૂર્વક પાપકર્મ દૂર કરતા નથી, ત્યાં સુધી તે બધા પાપકર્મની બાબતમાં દોષિત છે જ. અને ત્યાં સુધી તેઓ અસંયત, અવિરત, ક્રિયાયુક્ત, તથા હિંસક જ છે, અને તેમને તે બાબતનું કર્મબંધન પણ અવશ્ય થાય જ છે. [૯-૧૦]

એટલે પેલો વાદી પૂછવા લાગ્યો : તો પછી શું કરવાથી પ્રાણી સંયત, વિરત કે પાપકર્મ ત્યાગનાર થયો કહેવાય?

જાણનાં આચાર્યે કહ્યું : જેને મને કોઈ મારે છે કે પીડે છે ત્યારે દુઃખ થાય છે, તેમ જીજ્ઞાળવા છલોને પણ થાય છે એમ સમજી, તેમને દુઃખ દેવામાંથી નિયમપૂર્વક વિરત થવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મનુષ્ય વિવિધ પાપકર્મો કરે છે, ત્યાં સુધી તે કોઈ ને કોઈ જીવની હિંસા કર્યા જ કરે છે. મારે સર્વ પાપકર્મોથી વિરત થઈ, ગ્રાણીમાત્રની હિંસા અને દ્રોહ કરતા અટકવું એ જ સંપૂર્ણ ધર્મ છે. તથા એ જ ધર્મ દ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, તથા લોકોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે સમજીને સર્વજોએ ઉપદેશોલો છે. તે પ્રમાણે વર્તનારો જે બિંદુ જ્યાં પાપોથી વિરત થાય છે, તે સંયત, વિરત, ક્રિયારહિત તથા પંડિત કહેવાય છે. [૧૧]

આટલું કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી ધોખ્યા.

અધ્યયન ૫ મું

કેટલીક સદાચારઘાતક માન્યતાઓ

શ્રીસુધર્મસ્તામી ઓલ્યા :

બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારી, નિર્વાણમાર્ગને અનુસરવા પ્રયત્ન કરનારા બુદ્ધિ-શાળી બિશુએ નીચેની સદાચારઘાતક માન્યતાઓ ન ધરાવવી. જેમકે, પદાર્થોને અનાદિ જાણીને કે અનંત જાણીને, તે શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે એવો એકે પક્ષ ન ધરાવવો. કારણ કે, એ બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ સ્વીકારીએ, તો વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ઘટી શકતો નથી.^૧ માટે એ બંને પક્ષોને અનાચારરૂપ ગણવા. [૧-૩]

તે જ પ્રમાણે, ભવિષ્યમાં કોઈ તીર્થ કરે થવાના નથી અને બધા જીવો બંધનયુક્ત જ રહેવાના છે એમ પણ ન કહેવું, કે તીર્થ કરે હંમેશા થયા જ કરવાના છે એમ પણ ન કહેવું; નાના જંતુને કે મોટા પ્રાણીને બંનેને મારવાનું પાપ સરખું છે એમ પણ ન કહેવું; તેમ જ નથી એમ પણ ન કહેવું; જેઓ પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર થયેલો આહાર ખાય છે તેઓ કર્મથી લેપાય છે એમ પણ ન કહેવું, કે નથી લેપાતા એમ પણ ન કહેવું; તથા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ તથા કાર્મણ વગેરે શરીરોમાં જ^૨ (બધી પ્રવૃત્તિઓનું) સામર્થ્ય રહેલું છે એમ પણ ન કહેવું, કે તે શરીરોમાં કશું કરવાનું સામર્થ્ય જ નથી એમ પણ ન કહેવું.^૩ કારણકે, એ બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ સ્વીકારીએ, તો વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ઘટી શકતો નથી. [૪-૧૧]

૧. શાશ્વત એટલે એક રૂપે જ હંમેશાં રહેનાર જેમકે, આત્મા હંમેશાં બદ્ધ જ રહેશે એમ માનીએ, તો મોટા માટે પુરુષાર્થ ન થઈ. જો તેને બદલાયા કરનાર માનીએ, તોપણ મુક્ત થયા પછી પાંછો બદ્ધ થાય, એટલે પણ પુરુષાર્થ ન થઈ.

૨. જીવો પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ ન. ૧.

૩. આત્મા ચેતન છે અને શરીર જડ છે. પરંતુ તેથી એમ માનવાની જરૂર નથી કે એ બંને વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. જો જડ હોવાથી શરીર અક્રિય છે એમ માનીએ, તો માત્ર આત્મા શરીર વિના કાંઈ કરી શકે

હવે, નીચેની વસ્તુઓ છે-જ એમ માનવું જોઈએ. કારણકે, તેમ ન માનીએ તો વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ધરી ન શકે. જેમકે, લોક તથા અલોક^૧ નથી એમ નિશ્ચય ન કરવો, પરંતુ લોક તથા અલોક છે એવો નિશ્ચય કરવો; જીવ તેમજ અજીવ દ્રવ્યો નથી એવો નિશ્ચય ન કરવો, પરંતુ જીવ તેમજ અજીવ છે એવો નિશ્ચય કરવો. તે જ પ્રમાણે ધર્મ-અધર્મ, બંધ-મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ, કર્મોનું ઉપાદાન અને નિરોધ, કર્મોનું ફળ અને તેમનો નાશ, ક્રિયા-અક્રિયા, ક્રોધ-માન, માયા-લોભ, રાગ-દ્વેષ, ચાર ગતિવાળો સંસાર, દેવ, દેવી, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, સિદ્ધ થયેલાનું ખાસ સ્થાન,^૨ સાધુ-અસાધુ, નયા કલ્યાણ અને પાપ,-- છે એવો નિશ્ચય કરવો, પરંતુ નથી એવો નિશ્ચય ન કરવો. કલ્યાણ કે પાપ એ જેમાંથી એકને જ સ્વીકારવાથી વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ધરી શકતા નથી. જે શ્રમણો અને અવિવેકી પડિતો તે જેમાંથી એકને જ સ્વીકારે છે, તેઓ કર્મથી થતું બંધન જાણતા નથી. [૧૨-૨૯]

બધું અક્ષય છે, કે બધું દુઃખરૂપ છે; તથા (આનતાથી, ચોર, છિનાજ વગેરે) પ્રાણોનો વધ કરવો જોઈએ કે ન કરવો જોઈએ, એવી વાણી ન બોલવી; અમુક ભિક્ષુઓ સદાચારી છે અને અમુક મિથ્યાચારી છે, એવો અભિપ્રાય ન બાંધવો; દાનદક્ષિણા મળે છે કે નથી મળતી એવું બોલ્યા ન કરવું. પરંતુ શુદ્ધિશાળી મનુષ્યે પોતાની શાંતિનો માર્ગ વધતો જાય તેની કાળજી રાખવી. [૩૦-૩૨]

જિન ભગવાને ઉપદેશો આ અભિપ્રાયો મુજબ આચરણ કરતો સંયમી પુરુષ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતા સુધી વિચરે. [૩૩]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોડા.

નહિ; અને શરીરમાં જ ક્રિયા માનીએ અને આત્માને નિર્લિપ્ત અને દુરલ્ભ માનીએ, તો ચેતન જીવ પોતાની ક્રિયાઓ માટે જવાબદાર ગણાય નહીં.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. લોકની ટોચ ઉપર આવેલી સિદ્ધસિલા કર્મોના બારથી દબાયેલો આત્મા આ સંસારમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે. પરંતુ કર્મોનો બાર દૂર થતાં તે પોતાની સ્વાભાવિક બ્રહ્મગતિથી બ્રહ્મચાલ્યો જાય છે અને લોકની ટોચે જઈ પહોંચે છે. ત્યાંથી આગળ ગતિ-સ્થિતિસહાયક તત્ત્વો ન હોવાથી, તે ઉપર જઈ શકતો નથી.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં ૧ : જૈનો પાંચ શરીરોમાં માને છે. ૧. ઔદારિક-એટલે કે બાહ્ય સ્થૂલ શરીર. ૨. કર્મણુ-એટલે કે પ્રાણીનાં વિવિધ કર્મોવિધી શરીર. ૩. તૈજસ-એટલે કે સ્થૂલ શરીરમાં પાચનક્રિયા વગેરે કરનાર શરીર. ૪ આહારક એટલે કે એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ શરીર કે જે અમુક વિશિષ્ટ જીવો (ચતુર્દશપૂર્વ જાણનારા મુનિઓ) પોતાને સંસાર પડે ત્યારે કેવળી ભગવાન જ્યાં હોય ત્યાં જવા આવવા વગેરે પ્રયોજનોસર ધારણ કરે છે. ૫. વૈકિંચ-એટલે કે યોગસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થઈ, નાનું મોટું કરી શકાય તેવું શરીર

ટિપ્પણી નં ૨ : વિશ્વના જે ભાગમાં ગતિ-સ્થિતિમાં સહાયક એવાં ધર્મ-અધર્મરૂપી તંત્રો વ્યાપેલાં હોવાથી ગતિ-સ્થિતિ વગેરે સંભવી શકે છે, તે ભાગ લોક કહેવાય છે. પરંતુ ત્યાર પછીનો જે ભાગ જેમાં તે તંત્રો ન હોવાથી ગતિ-સ્થિતિ સંભવી શકતી નથી, તે અલોક કહેવાય છે “અનંત આકાશમાં લોક અને અલોક એવા ભાગ પાડવાનું કારણ એ દેખાય છે કે, જે પદાર્થોની ગતિ-સ્થિતિ અમુક નિયત ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત ન કરવામાં આવે, તેા દ્રવ્યો પોતાની સહજ ગતિશીલતાના કારણથી અનંત આકાશમાં કયાંય પણ ચાલી જાય; અને તેમ બને તેા તે એવાં પૃથક્ થઈ જાય, કે એમનું ફરીથી મળવું કે નિયત સૃષ્ટિરૂપે નજરે આવી પડવું મુશ્કેલ બની જાય.” — પં ૦ સુખલાલજી

અધ્યયન ૬ ૐ આર્દ્રકુમાર*

સંસારના સૂક્ષ્મ રનેહપાશોમાંથી પોતાની જાનને પ્રજળતાથી મુક્ત કરી, મહાવીર ભગવાન પાસે જવા નીકળેલા આર્દ્રકુમારને રસ્તામાં વિવિધ મતાનુયાયીઓનો ભેટો યાય છે. તેઓ મહાવીર અને તેના સિદ્ધાંતો ઉપર વિવિધ આક્ષેપો કરે છે, અને પોતાની માન્યતાઓ તેને કઢી સંભળાવે છે. આર્દ્રક પોતાના જવાબોથી તે બધાને પહોંચી વળે છે.

પ્રથમ આજીવિકસંપ્રદાયનો તીર્થંકર ગોશાલક^૧ તેને સંબોધે છે.

ગોશાલક

હે આર્દ્રક ! આ મહાવીર પૂર્વે શું કયું છે તે સાંભળ. પ્રથમ તે એકાંતમાં એકલો વિચરનાર શ્રમણ હતો, હવે તે અનેક ભિક્ષુઓને એકઠા કરી, ધર્મોપદેશ આપવા નીકળ્યો છે. આમ, તે અસ્થિર માણસે પોતાની આજીવિકા ઊભી કરી છે. તેનું અત્યારનું આચરણ તેના પ્રથમના આચરણથી વિરુદ્ધ છે. [૧-૩]

આર્દ્ર

સંવરો^૧ તથા વિરતિ વગેરે શ્રમણધર્મોને જાણીને, કર્મના લેશથી પણ દૂર રહે છે, તેને હું શ્રમણ કહું છું. [૪-૬]

ગોશાલક

(તો પછી તારા સિદ્ધાંત અનુસાર જ) અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ દંડ પાણી પીવાથી, બીજ વગેરે ધાન્ય ખાવાથી, પોતાને માટે તૈયાર કરેલો આહાર ખાવાથી, તેમ જ સ્ત્રીઓના સાહવાસમાત્રથી એકલા વિચરનાર તપસ્વીને પાપ લાગતું નથી. [૭]

આદ્ર્ક

જો એમ હોય, તો ગૃહસ્થીઓને પણ શ્રમણો જ કહેવા જોઈએ. કારણ કે તેઓ પણ એ બધું કરે જ છે! બીજધાન્ય ખાનારા અને દંડ પાણી પીનારા બિંશુઓને માત્ર આજીવિકાને અર્થે જ બિંશુ થયેલા ગણવા જોઈએ. સંસારનો ત્યાગ કરવા છતાં એ લોકો સંસારનો અંત લાવી શકવાના તથી, એમ હું માનું છું [૮-૧૦]

ગોશાલક

આમ કહીને તો તું બધા જ વાદીઓનો સરખો તિરસ્કાર કરે છે!

આદ્ર્ક

બધા વાદીઓ પોતાના મતને વખાણે છે અને સામાનો તિરસ્કાર કરીને પોતાનો મત કહી બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે, તત્ત્વ અમારી પાસે જ છે, બીજ કોઈ પાસે નથી. પરંતુ, હું તો માત્ર ખોટી માન્યતાનો જ તિરસ્કાર કરું છું, કોઈ માણસનો કરતો નથી. જૈન નિમ્નથી બીજ વાદીઓની પેઠે કોઈના રૂપ વગેરેની ઠેકઠી કરીને પોતાનો મત અને માર્ગ ઉપદેશતા નથી. જો સંયમી કોઈ પણ સ્થાવરજંગમ આણીને રખે હજાં થાય એવી શંકાથી અત્યંત સાવધાનતાપૂર્વક વર્તે છે, તે કોઈનો તિરસ્કાર કેવી રીતે કરી શકે? [૧૧-૧૪]

ગોશાલક

ધર્મશાળાઓમાં કે ઉદ્યાનગૃહોમાં ઘણા અતુર તથા નાના મોટા તાકિંક અતાકિંક લોકો દશે એમ માની, તમારો શ્રમણ ત્યાં રહેવા

જતો નથી. તેને ખીક લાગે છે કે, કદાચ તે બધા મેધાવી, શિક્ષિત, બુદ્ધિમાન, તથા સત્રો અને તેમના અધનો નિર્ણય જાણનારા બિશુઓ કાંઈક પ્રશ્નો પછે, તો શો જવાબ દર્શાવે ? [૧૫-૧૬]

આદર્શ

પ્રયોજન વિના કે વિચાર કર્યા વિના તે કાંઈ પણ કરતો નથી; રાત્રિ વગેરેની જાગૃત્તીથી પણ નહિ. તેવો માણસ બન્યો કશું જ શાનો કરે ? તેવાં સ્થળોએ શ્રદ્ધાથી બ્રહ્મ થયેલા અનાય લોકો ઘણા હોય છે, એવી શંકાથી તે ત્યાં જતો નથી. અને છતાં, પ્રયોજન અનુસાર, તે બુદ્ધિમાન શ્રમણ આયુરુપુરુષોના પ્રશ્નોનો જવાબ આપે છે જ. [૧૭-૧૮]

ગોશાલક

કોઈ વેપારી લાભની ઇચ્છાથી પોતાનો માલ પાંચરી મોરું ટાળું જમાવે, તેવો આ તમારો માતપુત્ર છે એવું મને તો લાગે છે ! [૧૯]

આદર્શ

વાણિયાઓ તો પ્રાણીઓના સમૂહોની દિંસા કરે છે, મમતાપૂર્વક પરિચર રાખે છે તથા સર્ગાવદાલાંની આસક્તિ છોડના નથી. ધનની કામનાવાળા, સ્ત્રીભોગોમાં રૂબેલા, અને કામરસમાં લંપટ તે અનાયો આજીવિકાને માટે દૂર દૂર વિચરે છે. તેઓ પોતાના વેપારને અર્થે ટાળું જમાવે છે. પરંતુ તેમનો લાભ તો ચાર ગતિવાળો અનંત સંસાર છે. કારણ, આસક્તિનું ક્ષણ હમેશાં દુઃખ જ હોય છે. વળી તેમને સદા લાભ જ થાય છે એમ પણ નથી. તથા તે કાયમ ટકી રહેનારો પણ હોતો નથી. તેઓના વેપારમાં સફળતા અને નિષ્ફળતા બંને રહેલી હોય છે. જ્યારે આ રક્ષણદાર અને જાની શ્રમણ તો એવો લાભ સાધે છે, કે જેને આદિ છે પણ અંત નથી. એવા એ અદિસંક, સર્વ જીવો ઉપર અનુકંપાવાળા, ધર્મમાં રિયત અને કર્મોનો વિવેક પ્રગટ કરનાર ભગવાનને તમે પોતાનું અકલ્યાણ સાધનારા વાણિયાઓ સાથે સરખાવો છો, તે તમારા અજ્ઞાનને અનુરૂપ જ છે !

‘નવું કર્મ ન કરવું, અને અણુદિનો ત્યાગ કરી, જૂનું કર્મ ખંભેરી નાખવું’, એવો ઉપદેશજીએ રક્ષણદાર ભગવાન આપે છે. એને જ સ્વત્ત્વત

કહેવામાં આવે છે. એ લાભની ઇચ્છાવાળો તે શ્રમણ છે, એ વાત. હું કબૂલ કરું છું! [૨૦-૨૫] .

બૌદ્ધ -

ખોળના પિંડાને માણસ જાણી, કોઈ ભાક્ષાથી વીધી નાખે^૧ અથવા કુમાર જાણીને તુંગડાને તે પ્રમાણે કરે, અને તેને અગ્નિ ઉપર શેકે, તો તેને અમારે મતે પ્રાણીવધનું પાપ લાગે. પરંતુ ખોળનો પિંડો માની કોઈ શ્રાવક માણસને ભાક્ષાથી વીધી અગ્નિ ઉપર શેકે, અથવા તુંગડું માની કોઈ કુમારને તેમ કરે, તો અમારે મતે તેને પ્રાણીવધનું પાપ ન લાગે, અને તેના વડે શુદ્ધોનું પારણું થાય.

વળી, જે હંમેશાં એ હઠ્ઠર સ્નાનક બિશુઓને જમાડે, તે પુણ્યનો મહારાશિ બેગો કરી, મર્યા બાદ અરૂપધાતુ (નામના સર્વોચ્ચ) સ્વર્ગમાં મહાપ્રભાવશાળી દેવ થાય. [૨૬-૨૮]

આદ્યક

આમ પ્રાણીની ઉવાડેછોક સિંસા કરવી, એ સુસંયમી પુરુષાને હાજરું નથી. જોઆ એવો ઉપદેશ આપે છે, અને જોઆ તે સાંભળે છે, તે બંનેને તે અજ્ઞાન અને અકલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જેને સંયમ અને પ્રમાદના ત્યાગપૂર્વક અહિંસાધર્મ પાળવો છે, તથા જે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે તમે કહો છો તેવું કદી કહે કે કરે ખરો? વળી તમે કહો છો તેવું આ દુનિયામાં બને છે પણ ક્યાં? ખોળના પિંડાને કોઈ પુરુષ માની લે એવું ક્યાંય બન્યું છે? જે એવું કહે છે, તે જૂઠો છે અને અતાર્થ છે. [૩૦-૩૨]

વળી, મનમાં સાચી વાત સમજતા હોવા છતાં બદારથી બીજાને ભાવ ધારણ કરવો, એ સંયમી લોકોનું લક્ષણ છે? રથૂળ અને પુષ્ટ ઘેટાને મારી, તેને કાપી, તેના માંસને મીઠું નાખી તેણમાં તળી. પીપર

૧. દીકામાર એમ કહે છે કે, મ્હેંજી લોકો વગેરેએ ધાડ પાડી દેવા, તે જખો કોઈ તેમના હાથમાથી ફટી નય, અને પાછળ આવતા મ્હેંજીને હેતરવા પેતાનાં કપડાં ખોળના પિંડા ઉપર નાખીને સાદ્યો નય, પણ પેલા મ્હેંજી તેને અંધ સમાં કે ધમણમાં મળ્યુસ જમી તેમા માડો ખોગે છું

બજારાવીને તમારા ભોજન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી તે માંસને નિરાંતે આરોગતા છતાં, ‘અમે પાપથી લેપાતા નથી’ એવું તમે બોલો છો. એ તમારી રસતંપટતા અને ક્રુદ્ધ સ્વભાવ જ વ્યક્ત કરે છે. જે કોઈ અજ્ઞાની તેવું માર્સિ ખાય, તેને પાપ લાગે જ. ‘અમને દોષ લાગતો નથી,’ એવું બોલવું મિથ્યા છે. કુશલ પુરુષો તેવું કોઈ ખાવાની ઇચ્છા રાખતા નથી.

સર્વ જીવો ઉપર અનુકંપાવાળા મહામુનિ જ્ઞાતપુત્ર તેવો દોષિત આદાર ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી, પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલો આદાર જ સ્વીકારતા નથી. કારણકે, તેવા આદારમાં દોષની શંકા હોય છે જ. જેમને જૂતપ્રાણીઓને સહેજ પણ ધળિ થાય એવી પ્રવૃત્તિ નથી કરવી, તેઓને એવો પ્રમાદ કરવો કેમ પાલવે? સંયમી પુરુષનું ધર્મપાલન એવું સુક્ષ્મ હોય છે. [૩૫, ૩૭-૪૨]

વળી, જે હંમેશાં બળ્લે હજાર સ્નાતક બિશ્નુઓને જમાડે છે, તેને બારે અસંયમી કહેવો જોઈએ. લોહીથી ખરડાયેલા હાથવાળો તે પુરુષ આ લોકમાં જ તિરસ્કારને પાત્ર છે. તેને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ શાની હોય? [૩૬]

જે વાણીથી પાપને ઉત્તેજન મળે છે, તે વાણી કદી ન બોલવી. તેવી નસ વિનાની વાણી ગુણોથી રહિત છે. તેમાંય દ્રીક્ષિત કહેવાતા બિશ્નુએ તો તેવું કદી ન બોલવું. [૩૭]

પરંતુ તમે લોકો તો વસ્તુના સ્વસ્થતા પાર પામી ગયા છો! અને પ્રાણીઓના કર્મનું ફળ પણ તમે વિચારી લીધું છે! પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધીનું આખું વિશ્વ તમને હથેળીમાં જ દેખાય છે! [૩૮]

વેદવાદી દ્વિજ

જે હંમેશાં બે હજાર સ્નાતક બ્રહ્મણેાને જમાડે છે, તે પુરુષનો શશિ પ્રાપ્ત કરીને દેવ બને છે, એવું વેદવાક્ય છે. [૪૩]

આદ્રંક

બિલાડીની પેડે ઘેર ઘેર ખાવાની કામનાથી બટકનારા બે હજાર સ્નાતકોને જે જમાડે, તે નરકવાસી થઈ, શાડીખાવા તકાપી રહેલાં પ્રાણી-

ઓથી બરેલા નરકને પામે છે; દેવલોકને નહીં. દયાધર્મનો ત્યાગ કરી હિંસાધર્મ સ્વીકારનારો મનુષ્ય શીલ વિનાના એક પણ બ્રાહ્મણને જમાડે, તો તે એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં બટકચા કરે છે, તેને દેવગતિ કેમ કરીને હોય ? [૪૪-૪૫]

વેદાંતી^૧

આપણે જાને એક જ - સમાન - ધર્મને અનુસરીએ છીએ, પૂર્વે અનુસર્યા છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ અનુસરીશું. આપણા જાનેના ધર્મમાં આચારપ્રધાન (યમનિયમરૂપી) શીલ તથા જ્ઞાનને આવશ્યક કહ્યાં છે. પુનર્જન્મની બાબતમાં પણ આપણને મતભેદ નથી. [૪૬]

પરંતુ, અમે એક, અવ્યકત, લોકવ્યાપી, સનાતન, અક્ષય અને અવ્યય આત્માને^૨ માનીએ છીએ. તે બધાં જ ભૂતોને વ્યાપી રહ્યો છે. —જેમ ચંદ્ર તારાઓને. [૪૭]

આદ્ર્ઠક

જો એમ જ હોય તો પછી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને પ્રેથ્વ, તેમ જ કુડા, પંખી અને સાપ તથા માણસ અને દેવ એવા ભેદ જ ન રહે ! તેમ જ (જુદાં જુદાં સુખદુઃખ અનુભવતાં) તેઓ આ સંસારમાં રખડે પણ કેમ કરીને ?

સંપૂર્ણ એવા કેવળજ્ઞાનથી લોકનું સ્વરૂપ પોતે જાણ્યા વિના જેઓ બીજાને ધર્મ ઉપદેશે છે, તેઓ પોતાનો અને બીજાનો જાનેનો નાશ કરે છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી લોકનું સ્વરૂપ સમજીને તથા પૂર્ણ જ્ઞાનથી સમાધિયુક્ત બનીને જે સંપૂર્ણ ધર્મ ઉપદેશે છે, તે પોતે પણ તરે છે અને બીજાને પણ તારે છે.

આમ તુચ્છકારવા લાયક જ્ઞાનવાળા(વેદાંતી)ઓને અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રવાળા(જિનો)ને આપસમજાથી સરખા કહીને હે આયુષ્મન ! તું પોતાની જ વિપરીતતા પ્રગટ કરે છે. [૪૮-૫૧]

૧. શ્રીકાકાર તેને એકદંડ કહે છે અને તેના મોંમાં સાંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાંત મૂકે છે પરંતુ પછીના મ્લોક કપરની શ્રીકામાં તે કબજ કરે છે તેમ, અહીં વેદાંતવાદીનો જ ઉદ્દેશ્ય છે

૨ મૂળ: પુરુષ

ઉત્તેતીતાપસ

એક વર્ષમાં એક મહાગજને મારીને, બાકીના જીવો ઉપર અનુકંપાને લીધે અમે એક વર્ષ ગુજરાન ચલાવીએ છીએ. [૫૨]

આદ્ર્ક

એક વર્ષમાં એક પ્રાણી મારો છે. માટે કાંઈ તમે દોષમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ગણાઓ નહીં; પછી બલે તમે બાકીના જીવોનો વધ ન કરતા હો. પોતાને નિમિત્તે એક પણ પ્રાણીનો વધ કરનારા તમારામાં અને ગૃહસ્થીઓમાં થોડો જ તકાવત રહે છે. તમારા જેવો આત્માનું અહિત કરનારો મનુષ્ય કેવલજ્ઞાની થઈ શકે નહીં. [૫૩-૫૪]

આવી આવી સ્વકલ્પિત માન્યતાને અનુસરવાને બદલે, જે માણસે જ્ઞાનીની આજ્ઞા અનુસાર પરમ મોક્ષમાર્ગમાં મન વાણી અને કાપાથી સ્થિર થઈ, પોતાના આત્માનું દોષોથી રક્ષણ કર્યું છે, તથા તેમ કરીને સમુદ્ર જેવા આ ભવસમુદ્રને તરવા માટે જેણે સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, તેવો પુરુષ બલે બીજને ધર્મોપદેશ આપે. [૫૫]

એમ કહી, શ્રીમુધર્મસ્વામી થોબ્યા.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં. ૧ : દીકામાં આદ્ર્ક કુમારની વિસ્તૃત જીવનકથા આપેલી છે, તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે :

મગધદેશમાં વસંતપુર ગામમાં સામાયિક નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. કમેકમે સંસારથી વિરાગ પામી તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ધર્મધાપ આચાર્ય પાસે શિક્ષા લઈ સાધુ થયો. એક વખત સાધ્વી બનેલી પોતાની સ્ત્રીને જોઈ તેને મોઢ હતપત્ર થયો. એ વાતની જાણ તેની સ્ત્રીને થતાં, આમાંથી પોતાનો તથા પતિનો પ્રત્યક્ષ યશો એમ માની, તે સ્ત્રીએ બાવાપીવાનું ઊંડી પ્રાણત્યાગ કર્યો. પેલા સાધુએ પણ એ બનાવથી ખિન્ન થઈ, એ જ રીતે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

બીજે જન્મે પેલી સાધ્વી વસંતપુરમાં એક રોઠની પુત્રી તરીકે જન્મી અને પેલા સાધુ આદ્ર્કપુરના રાજાનો પુત્ર આદ્ર્કકુમાર થયો. એક વાર તે કુમારે પોતાના પિતાને પોતાના મંત્રી દ્વારા શ્રેણિકરાજાને અમુક્ય બેટો મોકલતો જોયો. એટલે કુદરતવશાત્ તેણે પણ તે રાજાના પુત્ર માટે પોતા તરફથી કંઈક ભેટ મોકલી. તેથી ખુશ થઈ, શ્રેણિકરાજાના પુત્ર અભયકુમારે ગૃહસ્થામાં આદિનાથની સુવર્ણપ્રતિમા આદ્ર્કને મોકલાવી. તેને દેખતાં આદ્ર્કના પૂર્વસંસ્કારો જાગૃત થઈ આવ્યા અને તે સંસાર છોડી ચાલતો થયો.

ફરતો ફરતો તે એક વાર વસંતપુરમાં પેલા રોઠના જ બગીચામાં ધ્યાન ધરતો બેઠો હતો. ત્યાં તે રોઠની પુત્રીએ તેને જોયો. તે પોતાની સખીઓ સાથે બાલકીડા કરતી હતી. રમતમાં પોતાને વરની પસંદગી કરવાની આવતાં તેણે તે સાધુને પણ પકડી પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કર્યો. વખત જતાં તે કન્યા ઉમરલાયક થઈ ત્યારે તેના પિતા તેને માટે વરની તપાસ કરવા લાગ્યો. એટલે તે કન્યાએ તેને પોતે નાનપણમાં રમત દરમિયાન કરેલી પસંદગીની વાત કરી; અને જણાવ્યું કે, હવે હું બીજા કોઈને મારા પતિ તરીકે સ્વીકારીશ નહિ. પિતાએ તેને ધણી ધણી સમજાવી પણ તેણે માન્યું નહીં. આંતે તેના પિતાએ કહ્યું કે, સાધુ તો સંસારત્યાગી હોય છે; તે લગ્ન કરી કોઈની સાથે ગૃહસંચાર માટે નહીં. તેમજ તે સાધુ કોણ હતો, ક્યાંનો હતો તે પણ તું જાણતી નથી. ત્યારે કન્યાએ કહ્યું કે, હું તેમના પગ બરાબર ઓળખું છું. છેવટે તેના પિતાએ તેને સાધુસંન્યાસીઓને બિસ્માન આપવામાં પોતાનું જીવન બંધીત કરવાની સલાહ આપી.

એક દિવસ પેલા સાધુ જ ત્યાં સિદ્ધા લેવા આવી ચઢ્યો. તેને પેલી કન્યાએ તરત ઓળખી કાઢ્યો. કન્યાની બધી વાત સાંભળી, પ્રસન્ન થઈ, તેણે

તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને એક પુત્ર થતા સુધી શુદ્ધસ્થી તરીકે તેની સાથે રહેવાનું કબૂલ કર્યું. કાળાનુક્રમે તેને પુત્ર થયો અને તે બાલી ચાલી શકે તેટલી ઉંમરનો થતાં, તેણે સંસાર ત્યાગીને ફરી સાધુ થવાનો પોતાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો એટલે પેલી ચતુર સ્ત્રી તરત રેંટિયો કાંતવા બેઠી. તેના પુત્રે તેને તેમ કરતી જોઈને પૂછ્યું કે, મા તું શું કરે છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તારા પિતા આપણને અનાથ છોડી ચાલ્યા બધ છે, અને તું હજી કમાઈ શકે તેટલી ઉંમરનો છે નહિ, એટલે ‘અનિંદ્ય તથા સ્ત્રીજનને હચિત એવા આ હઘમથી’ તારું પું બરણપોષણ કરીશ. આ સાંભળી પિતાને પ્રિય એવો તે બાળક કાચા સૂતરનું કોકડું લઈ, પોતાના પિતા બેઠા હતા ત્યાં ગયો અને તેમની આસપાસ તે કાચા સૂતરના તાર વીંટતો કહેવા લાગ્યો કે, હવે તમે શી રીતે જવાના છો? બાળકે દીધેલા આંટા પિતાએ ગણી જોયા તો તે બાર થયા. એટલે તેણે બાર વર્ષ શુદ્ધસ્થી તરીકે રહેવાનું કબૂલ કર્યું. બાર વર્ષ પૂરાં થતાં તે ફરી પ્રમત્ત્યા લઈ ચાલી નીકળ્યો. રાજગૃહ નગર તરફ આવતાં તેને મોશાલક, હસ્તીતાપસ, આઘાણો વગેરે સાથે વાદવિવાદ થયો. તે હસ્તીતાપસોએ રસ્તામાં એક નર્મી હાથી પકડીને બાંધ્યો હતો. તે આ સાધુને દેખતાં જ બધા બંધ તોડી નાખી છૂટા થઈ ગયો. આ બધું જાણી શ્રેણિક રાજાએ નવાઈ પામી આદર્શને તેનું કારણ પૂછ્યું. એટલે આદર્શે જવાબ આપ્યો કે, ઘરમાં કાચા સૂતરના તાંતણાથી બંધાયેલો હું છૂટો થઈને નીકળી શક્યો છું, એટલે મને દેખી આ હાથી તેના બજવાન પાસે તોડી શક્યો છે. સૂર્યમ સ્નેહતાંત્ર્યો જ તોડવા દુસ્તર છે.

અધ્યયન ૭ મું .

નાલંદાનો એક પ્રસંગ

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

પૂર્વે રાજગૃહ^૧ નામે નગરની બહાર ઇશાનખૂણામાં નાલંદા નામનો વાસ^૨ હતો. તેમાં સેંકડો ભવનો આવેલાં હતાં. [૧] તેમાં લેપ નામનો એક સંપત્તિમાન ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તે લેપ શ્રમણોનો અનુયાયી હતો. નાલંદાવાસમાં ઇશાનખૂણા તરફ તેની 'શેષદંબા'^૩ નામની એક મનોહર ઉદ્દકશાળા^૪ હતી. તેના ઇશાનખૂણામાં હસ્તિયામ નામનું ઉપવન હતું. [૨-૪] તેમાં આવેલા એકાદ મકાનમાં ભગવાન ગૌતમ^૫ રહેતા હતા. તે ઉપવનમાં તેમના ઉપરાંત ભગવાન પાર્શ્વનો^૬ અનુયાયી નિર્મથ, મેદાર્થ ગોત્રનો ઉદ્દક પેઢાલપુત્ર પણ રહેતો હતો.

એક વખત તે ગૌતમ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો [૫]

હે આયુષ્યમાન ગૌતમ ! કુમારપુત્ર નામના શ્રમણનિર્મથો કે જેઓ તમારા મતને અનુસરે છે, તેઓ વ્રત-નિયમ લેવા આવેલા ગૃહસ્થ પાસે એવો નિયમ લેવરાવે છે કે, 'ખીજતી જળપરદસ્તી બાદ કરતાં, બધું ન

૧. જૈનો અને બૌદ્ધોનું ધાર્મિક તીર્થ. ત્યાં બુદ્ધ તેમ જ મહાવીર અનેક વાર આતુર્ભાસ કરીને રહેલા. તેનું અત્યારનું નામ રાજગિર છે. તે બિહારપ્રાંતમાં બિહારથી લગભગ ૧૩-૧૪ માઈલ દક્ષિણે આવેલું છે.

૨. વાહિરિકા : નગર બહાર વસેલી વસ્તી.

૩. મુખ્ય મકાન બાંધતાં વધેલા સામાનથી બાંધેલી.

૪. સ્નાનગૃહ

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્પણ નં ૧.

૬. ભગવાન મહાવીર પહેલાંના ૨૩મા જૈન તીર્થંકર. ૫મીથી એ બનેલા અનુયાયીઓ એકત્રિત થઈ મયા હતા

યર્ધ શકતું હોય તો થોડું પણ કરવાની ભાવનાથી,^૧ (માત્ર) હાથનાં ચાકતાં (અર્થાત્ જંગમ - ત્રસ) પ્રાણીઓની હિંસા હું નહિ કરું.' પરંતુ બધાં પ્રાણીઓ વારાફરતી સ્થાવરજંગમ એવી યોનિઓમાં ભમ્યા જ કરતાં હોય છે. કોઈ વાર સ્થાવર પ્રાણી ખીજી જન્મમાં જંગમ યર્ધને જન્મે છે, કે જંગમ પ્રાણી સ્થાવર યર્ધને જન્મે છે. એટલે કોઈ પ્રાણી માત્ર સ્થાવર નથી કે માત્ર જંગમ નથી. તેથી ઉપરની પ્રતિજ્ઞાવાળો શૂદ્રસ્થ સ્થાવર પ્રાણીઓની હિંસા કરવાની પોતાને છૂટ માની ન્યારે તેમની હિંસા કરે છે, ત્યારે તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે. કારણ કે, આ જન્મમાં સ્થાવર તરીકે જન્મેલા પ્રાણો આગલા જન્મના જંગમ પ્રાણો જ છે. માટે હું કહું છું તેમ નિયમ લેવરાવે તો કશો દોષ ન આવે. જેમકે : ખીજીની જગ્ગરફરતી આદ કરતાં, . . . થોડું પણ કરવાની ભાવનાથી હું અસ્થાયી જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓની હિંસા નહીં કરું.' આ પ્રમાણે નિયમ લે, તો તે ખરો નિયમ લીધો કહેવાય, અને એ પ્રમાણે નિયમ લેવરાવે તો જ ખરો નિયમ લેવરાવ્યો પણ કહેવાય. [૬-૭]

એટલે ભગવાન ગૌતમે તેને કહ્યું :

હે આયુષ્યમાન ! મને તારું કહેવું મંજૂર નથી. કારણ કે, તારું કહેવું પધાર્થ નથી, પરંતુ માત્ર ખીજીને નાહક મૂંઝવણમાં નાખનારું છે. તેમજ તું પેલા લોકો ઉપર જે પ્રતિજ્ઞાભંગનું આજી મૂકે છે, તે પણ ખોટું છે. કારણ કે, પ્રાણો એક કોટીમાંથી ખીજી કોટીમાં જાય છે એ વાત સાચી; પરંતુ જેઓ આ જન્મમાં જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેમને જ પેલી પ્રતિજ્ઞા લાયક પડે

૧. મૂળમાં આ સંખ્ધો છે : ' પેલા શૂદ્રસ્થે પોતાના પકડાયેલા છ પુત્રો (છાડાવવાનું અપરાધ લાગ્યું ત્યારે તેઓ)માંથી એકને છાડાવ્યો એ ભાવનાથી ' તેની આવી કથા છે. : એક શૂદ્રસ્થના છ પુત્રો એક વાર રાજના અપરાધમાં આવી જતાં તેણે તે છયેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે શૂદ્રસ્થે રાજ પાસે તેમને માફી આપવાની ધણી વિનંતી કરી. પરંતુ રાજએ માન્યું નહિ. ખજી તેણે અનુક્રમે છમાંથી પાંચને, ચારને, ત્રણને, બેને અને છેવટે વંશ રહે તેટલા પૂરતો એકને બચાવવાની આજ્ઞા કરી એટલે રાજએ એક પુત્રને છવતો રહેવા દીધો.

છે. તમે જેને ‘અત્યારે જંગમ નરીકે ઉત્પન્ન થયેલાં’ કહેો છો, તેમને જ અમે ‘જંગમ પ્રાણીઓ’ કહીએ છીએ. એટલે એ જાને વાક્યાનો અર્થ સમાન છે. તો પછી હે આયુષ્યમન! તું શા માટે તેમાંના એકને સાચું કહે છે અને બીજાને ખોટું કહે છે? તારો એ ભેદ ન્યાય નથી. [૮-૯]

જંગમ પ્રાણીઓ તેમને કહેવાય કે જેમને જંગમ પ્રાણીઓ જનવા માટેના કર્મો ફક્ત આપવા લાગ્યાં હોય. અને એ કારણે તેમને તેવાં નામકર્મ પ્રાપ્ત થયાં હોય. તે જ પ્રમાણે સ્થાવર પ્રાણીઓનું પણ સમજવું. [૧૦-૧૧]

પછી ભગવાન ગૌતમે પોતાના મંતવ્યનું ઉદાહરણ આપતાં કહ્યું કે, કેટલાક મનુષ્યો એવો નિયમ લે કે, ‘જેમણે મુંડ થઈને ઘરગાર છોડી પ્રવ્રજ્યા લીધી હશે, તેમની અમે મરતા સુધી હિંસા નહિ કરીએ.’ તેમણે ગૃહસ્થીઓની હિંસા ન કરવાનો નિયમ લીધો નથી. હવે ધારો કે કોઈ શ્રમણ પ્રવ્રજ્યા લીધા બાદ ચાર પાંચ કે વધુ વરસ ચારે બાજુ રખડી થાકીને પાછો ફરી ગૃહસ્થી થાય. હવે ઉપરનો નિયમ લેનારો માણસ તે ગૃહસ્થ થયેલા શ્રમણને મારી નાખે, તો તેનો શ્રમણને ના મારવાનો નિયમ તૂટ્યો કહેવાય? નહિ જ. તે જ પ્રમાણે જેણે માત્ર જંગમ પ્રાણીની હિંસા છોડી દીધી હોય, તે આ જન્મમાં સ્થાવર અનેલા પ્રાણીની હિંસા કરે, તો તેથી તેના નિયમનો બંગ ન જ થાય.^૧ [૧૪]

૧. આ ઉપરાંત મૂળમાં પ્રથમ ગૃહસ્થ હોઈ હિંસક, તથા પછી સંન્યાસી થઈ અહિંસક બનેલા અને પાછા પાંચ-દશ વર્ષ ગૃહસ્થ થઈ હિંસક બનેલા ગૃહસ્થનો દાખલો છે; તથા દીક્ષા લઈ જૈન શ્રમણ બનેલા બિંદુ સાથે જેમ ખાઈ શકાય અને પાકો ફરી તે ગૃહસ્થી થાય ત્યારે ન ખાઈ શકાય, એવો દાખલો પણ છે. [૧૫-૧૬]

જો કે ૧૪મા ફકરાને અંતે જેમ તે ફકરામાં આપેલા દૃષ્ટાંતને મુખ્ય દલીલમાં લાગુ કરી આપ્યું છે, તેમ આ બે ફકરાનાં દૃષ્ટાંતોને કરી આપવામાં આવ્યાં નથી.

પછી ઉદ્ધે ભગવાન ગૌતમને ખીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : હે આયુષ્માન ગૌતમ ! એવો કોઈ વખત આવે ખરો, ન્યારે બધાં જ જંગમ પ્રાણીઓ સ્થાવરકોટીમાં જ ઉત્પન્ન થયાં હોય અને તેથી જંગમ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવા ઇચ્છનાર શ્રમણોપાસકને તેવું વ્રત લેવાપણું અથવા કોઈની હિંસા કરવાપણું જ ન રહે ? [૧૨]

ભગવાન ગૌતમે જવાબ આપ્યો : ના. અમારે મતે તેવું કદી બની શકે નહીં. કારણ, ક્યાં જ પ્રાણીઓની મતિ અને કૃતિ એકસાથે એવી હીન થઈ જાય કે જેથી તે બધાં સ્થાવર પ્રાણીઓ તરીકે જ જન્મે, એવું બનવું સંભવિત નથી. કારણ, દરેક સમયે જુદી જુદી શક્તિ અને પુરુષાર્થવાળા પ્રાણી પોતપોતાને માટે ભિન્ન ભિન્ન ગતિ તૈયાર કરી રહ્યા હોય છે. [૧૩] જેમ કે, કેટલાક પ્રવ્રજ્યા લેવાની શક્તિ વિનાના શ્રમણોપાસકો એમ વિચારે કે, અમારાથી બિંશુપણું તો સ્વીકારાય તેમ નથી; પરંતુ અમે ચૌદશ, આદમ, પડવો અને પૂનમે પરિપૂર્ણ પોષધવત^૧ પાળીશું અને સ્થૂલ હિંસાત્યાગ, સ્થૂલ અસત્યત્યાગ વગેરે અણુવ્રતો સ્વીકારીશું, તથા અમારી ઇચ્છાઓની મર્યાદા બાંધીશું. તે પ્રમાણે લીધેલું વ્રત બરાબર પાળી, તેઓ મર્યાબાદ શુભ એવી દેવગતિ અથવા મુંદર કુળવાળી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; ન્યારે ખીજા કેટલાક શ્રમણોપાસકો સાધુ થવા કે ઉપર પ્રમાણે પોષધાદિવ્રત પાળવા પણ પોતાને શક્તિમાન ન માની, માત્ર અંત સમયે બધાં પાપ ત્યાગવાનું સંલેખનાવન^૨ લેવા રાજી હોય છે. તેઓ તે પ્રમાણે કરીને, મર્યાબાદ ઉત્તમ દેવગતિ પામે છે. ન્યારે ખીજા કેટલાક મોટી ઇચ્છાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને પરિગ્રહોવાળા અધાર્મિક પુરુષો માત્ર ત્રસ જીવેલી હિંસા એકલી જ ત્યાગે છે; તેઓ પોતાના ખીજા પાપકર્મોને કારણે દુર્ગતિ પામે છે. ન્યારે ખીજા કેટલાક મોટી ઇચ્છાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને પરિગ્રહો વિનાના ધાર્મિક પુરુષો માત્ર ત્રસ જીવેલી હિંસા ત્યાગીને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; વળી ખીજા કેટલાક અદ્ય ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ અને પરિગ્રહવાળા ધાર્મિક પુરુષો ત્રસ

૧. જુઓ પાન ૧૬૭ ઉપરની નોંધ.

૨. જુઓ પાન ૧૬૮ ઉપરની નોંધ.

જીવોની હિંસા એકલી જ તથા તથાર્પ સહગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે બીજા કેટલાક અરણ્યમાં, આશ્રમોમાં કે ગામ બહાર રહેનારા તથા ગુપ્ત ક્રિયા અને સાધના કર્યા કરનારા તાપસો વગેરે સંયમ અને વિરતિ ન સ્વીકારી, તથા કામબોગોમાં આસક્ત અને મૂર્છિત રહી, પોતાને માટે અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાનમાં જન્મવારૂપી તથા ત્યાંથી છૂટીને પણ અંધ, બધિર કે મૂક તરીકે જન્મવારૂપી દુર્ગતિ તૈયાર કરે છે. [૧૭-૨૨]

વળી કેટલાક શ્રમણોપાસકો કે જ્ઞેમનાથી પોપધવત કે મારણાતિક સંલેખના વ્રત વગેરે આકરાં વ્રતો પાળી શકાય એમ હોતું નથી, તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિના સ્થાનની મર્યાદા ઘટાડતા જવારૂપી સામાયિક દેશાવકાશિક વ્રત લે છે. આમ તેઓ તે મર્યાદા બહારનાં બધાં પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લે છે. અને મર્યાદાની અંદર પણ જંગમ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લે છે. હવે તે મર્યાદામાંના સ્થાવરજંગમ પ્રાણી પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થયે તે મર્યાદામાંના જ જંગમ પ્રાણી તરીકે જન્મે છે, [૨૬] અથવા તે મર્યાદામાંના સ્થાવર પ્રાણી તરીકે જ જન્મે છે,^૧ અથવા તે મર્યાદા બહારના સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણી તરીકે જન્મે છે. તે જ પ્રમાણે તે મર્યાદા બહારના જે જંગમ કે સ્થાવર પ્રાણી હોય છે, તે પણ આયુષ્ય પૂરું થયે તે મર્યાદામાંના જંગમ પ્રાણી તરીકે જન્મે છે, કે તે મર્યાદામાંના સ્થાવર પ્રાણી તરીકે જન્મે છે, કે તે મર્યાદા બહારના સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણી તરીકે જન્મે છે. [૨૭-૩૪]

આમ, જ્યાં જુદા જુદા પ્રાણી પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં કર્મો અનુસાર જુદી જુદી ગતિ પામ્યા જ કરે છે, ત્યાં કોઈ વખત એવું કેમ કરીને બને કે જ્યારે બધા જ એક સમાન જ ગતિ પામ્યા હોય ? [૩૫] વળી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ જુદા જુદા આયુષ્યવાળાં પણ હોય છે. એટલે તેઓ જુદે જુદે સમયે મરણ પામી જુદી જુદી ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧ 'કે જન્મનું કોઈ પ્રયોજન વિના (અનર્થ) હિંસા ન કરવાનું તેણે વ્રત લીધું હોય છે' — એવો ભાગ સ્થાવર પ્રાણીના ઉદ્દેશ્ય પણ આપ્યા કરે છે.

એટલે એવું પણ કદી ન અને કે અધાં પ્રાણીઓ એક સાથે જ મરણ પામી, એક સરખી ગતિ પ્રાપ્ત કરે કે જેથી ડોઈને વન લેવાપણું કે હિંસા કરવાપણું જ ન રહે' [૨૩-૨૫]

આમ ઉદ્ધકના સ્વભાવને અનુકૂળ (લાંબો લાંબો) જવાળ આપી, ભગવાન ગૌતમ તેને સલાહરૂપે કહેવા લાગ્યા કે, હે આયુષ્માન ઉદ્ધક! જે મનુષ્ય, પાપકર્મ ત્યાગવાને અર્થે જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને પણ ખીખ ડોઈ શ્રમણબ્રાહ્મણની ખોટી નિંદા કરે છે, તે બંને ને પોતાને તેમનો મિત્ર માનતો હોય, તો પણ પોતાનો પરલોક બગાડે છે.

ત્યારબાદ પેદાસપુત્ર ઉદ્ધક, ભગવાન ગૌતમને નમસ્કાર વગેરે આદર કર્યા વિના જ પાછો પોતાને ઠેકાણે ચાલવા માંડ્યો. [૨૬] એટલે ગૌતમે તેને ફરીથી કહ્યું, હે આયુષ્મન્ ! ડોઈ શિષ્ટ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે ધર્મયુક્ત એક પણ આર્ય સુવાક્ય સાંભળવાનું કે શીખવાનું મળવાથી આપણને આપણી બુદ્ધિથી વિચારતાં એમ લાગે કે, આજે આમણે મને ઉત્તમ યોગ-ક્ષેમના સ્થાને પહોંચાડ્યો, તો તે માણસે પેલા શ્રમણબ્રાહ્મણનો આદર કરવો જોઈએ, પૂજ્યબુદ્ધિથી તેને નમસ્કાર કરવા જોઈએ, તેનું સન્માન કરવું જોઈએ, તથા કલ્યાણકારી મંગળમય દેવતાની જેમ અથવા દેવમંદિરની જેમ તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. [૩૭]

એટલે પેદાસપુત્ર ઉદ્ધકે ભગવાન ગૌતમને કહ્યું :

આવા શબ્દો પૂર્વે મેં કદી જાણ્યા નહોતા કે સાંભળ્યા નહોતા, તથા ડોઈએ મને કહ્યા નહોતા. તેથી હું તે પ્રમાણે વર્ત્યો નથી. પણ હે ભગવાન, હવે એ શબ્દો સાંભળીને મને તે શબ્દો ઉપર શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ તથા રુચિ પ્રાપ્ત થયાં છે. અને હું કખૂણ કરું છું કે, તમારું કહેવું બરાબર છે. [૩૮]

એટલે ભગવાન ગૌતમે તેને કહ્યું : હે આર્ય! એ શબ્દો ઉપર શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને રુચિ કર. કારણ, અમે જે કહ્યું છે તે બરાબર છે.

પછી પેઠાણપુત્ર ઉદકે ભગવાન ગૌતમને કહ્યું :

હે ભગવન! તમારી પાસે હું ચાર વ્રતવાળા^૧ ધર્મમાંથી પાંચ મહાવ્રતવાળા તથા પ્રતિક્રમણવિધિવાળા^૨ ધર્મમાં આવવું ઇચ્છું છું. [૩૯]

ત્યારે ભગવાન ગૌતમે તેને કહ્યું : તને જેમ સુખ થાય તેમ કર.

એટલે પેઠાણપુત્ર ઉદકે ભગવાન મહાવીર પાસે પાંચમહાવ્રતવાળો અને પ્રતિક્રમણવિધિવાળો ધર્મ સ્વીકાર્યો. [૪૦]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી ચોબ્યા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩. પાર્શ્વનાથનો ધર્મ પ્રતિક્રમણ વિનાનો છે; કારણ કે, તેમના સાધુઓ કારણ હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરે છે; નહીં તો નથી કરતા. અને મહાવીર જિનના સાધુઓ તો કારણ હોય કે ન હોય પણ પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરે છે. માટે મહાવીર જિનનો ધર્મ પ્રતિક્રમણ વાળો છે.

ટિપ્પણી

ટિપ્પણી નં ૧ : ગૌતમ ઇદ્રભૂતિ એ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય હતા તથા તેમના અગિયાર ગણધરોમાંના એક હતા તે પૂર્વાશ્રમમાં બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાનું નામ વસુભૂતિ અને માતાનું નામ પૃથિવી હતું. તે ઈ. સ. ૫. ૬૦૭માં રાજગૃહ નજીક ગોપ્પાર ગામમાં જન્મ્યા હતા. તે પોતે વેદવિદ્ અધ્યાપક હતા અને તેમનું શિષ્યવૃંદ મોટું હતું. તે મહાવીરના અનુયાયી કેવી રીતે થયા તેનું વર્ણન આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતની શરૂઆતમાં આપેલું છે. પરંતુ એક વાર જૈન થયા બાદ તેમને મહાવીર સ્વામી પ્રાપ્તિને અનુસંગ સૌથી ઉત્કટ હતો. તે અનુસંગ જ તેમને અંતિમ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં આડે આવતો હતો. આથી બગવાન મહાવીરે તેમને પોતાના નિર્વાણની રાત્રીને આગલે દિવસે નજીકના ગામમાં કોઈ દેવશાળામાં નામના બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપવા મોકલી દીધા. પણ પાછલી રાત્રે બગવાન નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયા. પાછા ફરતાં તે સમાચાર જાણી, ગૌતમ મહારોહમાં મગ્ન થઈ ગયા; અને તે દરમિયાન જ તેમને કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું. આ સૂત્રમાં જ તેમને બગવાન તરીકે ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી સંધમાં તેમનું સ્થાન કેટલું જીયું હતું તે દેખાઈ આવે છે.

ટિપ્પણી નં ૨ : પાર્શ્વનાથનો ધર્મ આતુર્યામિક કહેવાતો. કારણ કે, તેમના સિદ્ધાંતમાં, બ્રહ્મચર્યમતનો પરિચલ્લસતમાં જ સમાવેશ કરી લેવામાં આવેલો હોવાથી, અહિંસા, સત્ય, અસૌર્ય અને અપરિગ્રહ એ ચાર જ યામો હતા. પરંતુ વખત જતાં ધીમે ધીમે સાધુઓ ધીટ થતા ગયા અને બ્રહ્મચર્યનો પ્રત તરીકે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન હોવાથી તેનું પાલન કરવાની અગત્ય કબૂલ ન કરવા લાગ્યા. એટલે બગવાન મહાવીરે, બ્રહ્મચર્યને પાંચમા મહાવ્રત તરીકે જુદું પાડ્યું. જુઓ ઉત્તરાધ્યયન ૨૩-૨૬.

ટિપ્પણી નં ૩ : પોતે રાજ કરેલાં કર્મો રાજ તપાસી જવાં તથા કરેલા પાપકર્મોનો ખેદ કરી, ગુરુ આગળ કબૂલ કરી, ફરી તેને ન કરવાના નિશ્ચય સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવાના વિધિને પ્રતિક્રમણવિધિ કહે છે.

સૂત્રકૃતાંગમાંનાં સુભાષિતો

૧

ચિત્તમન્તમચિત્તં વા, પરિગિજ્ઞ કિસામયિ ।

અન્નં વા અણુજાણાઈ, एवं दुक्त्वा ण मुच्चइ ॥

ન્યાં સુધી માણુસ (કામિનીકાંચન વગેરે) સચિત્ત કે અચિત્ત પદાર્થોમાં આસક્તિવાળો છે, ^૧ ત્યાં સુધી તે દુઃખમાંથી મુક્ત થતો નથી. (૧-૧-૨)

सयं त्रिवायष पाणे, अदुवाऽनेहिं घायए ।

हणन्तं वाऽणुजाणाइ, वेरं वडूइ अप्पणो ॥

ન્યાં સુધી માણુસ (પોતાના સુખ માટે) બીજા પ્રાણીની હિંસા કરી કરે છે, ^૨ ત્યાં સુધી તે પોતાનું વેર વધારી કરે છે. (૧-૧-૩)

एयं खु नाणिणो सारं, जल हिंसइ किंचण ।

अहिंसासमयं चेव, एतावन्तं वियाणिया ॥

જાનીના જાનનો સાર એ છે કે, તે કોઈની હિંસા કરતો નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત પણ એટલો જ છે. (૧-૪-૧૦)

③ संवुज्झह ! किं न बुज्झह ! संबोही खलु पेच्च दुल्लहा ।

णो ह्यणमंति राइओ, नो मुलभं पुणरावि जीवियं ॥

નજો! તમે સમગ્રતા કેમ નથી? મૃત્યુ બાદ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું ફક્ત એ છે. વીતી ગયેલી રાત્રીઓ પાછી આવતી નથી અને મનુષ્યજન્મ ફરી મળવો સહેલો નથી. (૨-૧-૧)

૧. મૂળમાં: “અથવા બીજાઓ તેમ કરતા હોય તેને અનુભવિ આપે છે” એટલું વધારે છે.

૨. અહીં પણ મૂળમાં: “જાતે કરે, બીજા પાસે કરાવે કે કોઈ કરતો હોય તેને અનુભવિ આપે” એટલું વધારે છે.

જમિણં જગતી પુઠો જગા, કમ્મેહિં લુપ્પંતિ પાણિણો ।

સયમેવ કંઢેહિં ગાહડ, ણો તસ્સ મુચ્છેજ્જપુદ્ધયં ॥

જગતમાં પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મોથી જ દુઃખી થાય છે, અને સારીમાઠી દશા પ્રાપ્ત કરે છે. કરેલું કર્મ ફળ દીધા વિના કદી અક્ષય થતું નથી. (૨-૧-૪)

જે યાવિ વહુસ્સુણ સિયા, ધમ્મિય માહણ મિલ્લુણ સિયા ।

અભિણૂમકડેહિં મુચ્છિણ, તિશ્વં તે કમ્મેહિં કિંચતિ ॥

માણસ બલેને ગદ્દ શાસ્ત્રો બણેલો હોય, ધાર્મિક હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે બિશ્વ હોય, પરંતુ જો તેનાં કર્મો સારાં ન હોય, તો તે દુઃખી થવાનો જ. (૨-૧-૭)

જદ્દ વિ ય ણિગણે કિસે ચ્ચે, જદ્દ વિ ય મુંજિય માસમંતસો ।

જે રૂઢ માયાઈ મિજ્ઞઈ, આગંતા ગચ્છમાય ણંતસો ॥

કોઈ બલે નમાવસ્થામાં વિચરે, કે મહિનાને અંતે એક વાર જ ખાય; પણ જો તે માયાયુક્ત હોય, તો તે વારંવાર ગર્ભવાસ પામવાનો. (૨-૧-૯)

✓ પુરિસોવરમ પાવકમ્મુણા, પલ્લિયન્તં મ્મુયાણ જીવિયં ।

૧ સન્ના રૂઢ કામમુચ્છિયા, મોહં જન્તિ નગ અસંબુડા ॥

હે મનુષ્ય! પાપકર્મથી નિવૃત્ત થા. માણસનું જીવિત અલ્પ છે. જગતના પદાર્થોમાં આસક્ત અને કામભોગોમાં મૂર્છિત એવા અસંયમી લોકો મોહ પામ્યા જ કરે છે. (૨-૧-૧૦)

‘ણ ય સંલપમાદુ જીવિયં, તદ્દ વિ ય ત્થાલજ્ઞો પગગ્ગમ્મૈ ।

ત્થાલે પાપેહિ મિજ્ઞૈ, રિતિ સંલ્લાય મુણી ણ મજ્ઞૈ ॥

જીવિત ફરી સાંધી શકાય તેવું નથી એમ જાણા પુરુષો વારંવાર કહે છે, છતાં મૂઢ મનુષ્યો ક્ષુદ્રતાપૂર્વક પાપોમાં મગ્ન રહ્યા કરે છે. એ જોઈ મુનિ પ્રમાદ ન કરે. (૨-૨-૨૧)

મહયં પલિગોવ જાણિયા, જા વિ ય વંદણપૂયણા ર્હં ।

સુહુમે સ્ત્રે દુરુદ્ધે, વિઝમંતા પયહિજ્જ સંથવં ॥

આ જગતનાં વંદનપૂજનને કાદવના ખાડા જેવાં બાણુવાં. એ કોટો, બહુ સૂક્ષ્મ છે, તથા મહા મુશ્કેલીએ કાઢી શકાય તેવો છે. માટે વિદ્વાને તેની સરસા ન બાણું. (૨-૨-૧૧)

અગં વણિણિ આહિયં, ધારંતી ગઈણિયા ર્હં ।

એવં પરમા મહવ્વયા, અક્ષાયા ડ સગઈમોયણા ॥

દૂર દેશાવરથી વેપારીઓએ આણેલાં રત્નો રાખ્યાં જ ધારણુ કરી શકે છે. તેમ રાત્રીભોજનત્યાગ સાથેનાં આ મહામતો પણ કોઈ વીરલા જ ધારણુ કરી શકે છે. (૨-૩-૩)

વાહેણ જહા વ વિચ્છે, અબલે હોઈ ગવં પચોઈર ।

સે અન્તસો અપ્પથામર, નાઈવહે અબલે વિસીયઈ ॥

એવં કામેસણં વિઝુ, અજ્ઞ સુર પયહેજ્જ સંથવં ।

કામી કામે ણ કાનર, લ્લે વા વિ અલ્લ કણ્હુઈ ॥

નયણા બળદને તેનો હાંકેડું ગમે તેટલો મારીજૂડીને હાંકે, પણ તે બીલટો ગણિયો બનતો જાય છે, અને છેવટે ભાર ખેંચવાને બદલે થાકીને ખેસી પડે છે. તેવી સ્થિતિ વિપયરસ આખેલા માણસની છે. પરંતુ તે વિપયો તો આજે કે કાલે છોડીને આત્મા જવાના છે એમ વિચારી, કામી પુરુષે પ્રાપ્ત થયેલા કે કોઈક કારણથી પ્રાપ્ત ન થયેલા કામોની વાસના છોડી દેવી. (૨-૩-૫, ૬)

મા પચ્છ અસાધુતા મવે, અચ્ચેહી અણુસાસ અપ્પગં ।

આહિયં ચ અસાહુ સોયઈ, સે થણઈ પરિદેવઈં બહું ॥

અતે પસ્તાવું ના પડે માટે અત્યારથી જ આત્માને ભોગોમાંથી છૂટો કરી સમજાવો. કામી પુરુષ અતે ઘણો પસ્તાય છે અને વિસાપ કરે છે. (૨-૩-૭)

इणमेव खणं वियाणिया, णो मुलमं बोहिं च आहियं ।

एवं सहिएऽहिपासए, आह जिणे इणमेव सेसगा ॥

✓ વર્તમાન કાળ એ જ એકમાત્ર તક છે ! અને બોધપ્રાપ્તિ મુશ્કેલી છે નહીં. એમ સમજી, પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર થાઓ ! અત્યારના જિનો પણ એમ જ કહે છે, ભવિષ્યના પણ એમ જ કહેશે. (૨-૩-૧૬)

जेहि काले परिक्खन्तं, न पंच्छा परितप्पए ।

ते धीरा बन्धणुम्मुक्का, नावकंखन्ति जीवियं ॥

જેઓ યોગ્ય સમયે પરાક્રમ કરે છે, તેઓ જ પાછળથી પસ્તાતા નથી. તે ધીર પુરુષો અંધનોમાંથી ઉન્મુક્ત હોઈ, જીવિતમાં આસક્તિ પિનાના હોય છે- (૩-૪-૧૫)

जेहि नारीण संजोगा, पूयणा पिट्ठओ कया ।

सच्चमेयं निराकिच्चा, ते ठिया मुसमाहिए ॥

જેઓ કામભોગો અને પૂજનસત્કારને ત્યાગી શક્યા છે, તેઓએ અધુ જ ત્યાગ્યું છે. તેવા લોકો જ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થઈ શક્યા છે. (૩-૪-૧૭)

उदगेण जे सिद्धिमुदाहरन्ति, सायं च पायं उदगं पुस्तन्ता ।

उदगस्स फासेण सिया य सिद्धी, सिज्झिस्तु पाणाबह्वे दगंसि ॥

સવારસાંજ નાહવાથી જ ને મોક્ષ મળતો હોય, તો પાણીમાં રહેનારા કેટલાય જીવો મુક્ત થઈ જાય. (૭-૧૪)

उदयं जई कम्ममलं हरेज्जा, एवं मुहं इच्छामित्तमेव ।

अंधं व णेयाम्मणुस्सरित्ता, पाणाणि चेवं विणिहन्ति मन्दा ॥

પાણી ને પાપકર્મો ધોઈ ત્યાગતું હોય, તો પુણ્યકર્મોને પણ ધોઈ નાખે ! એટલે તેમનો સિદ્ધાંત મનોરથમાત્ર છે. આંધળા નેતાને અનુસરનારાની પેઠે તે મૂઠ્ઠા લોકો નિરર્થક જીવિંસા કર્યો કરે છે. (૭-૧૬)

भारस्स जाआ मुणि भुज्जएज्जा, कंखेज्ज पावस्स विवेग भिक्खु ।

दुक्खेण पुट्ठे धुयमाइएज्जा, संगामसीसे व परं दमेज्जा ॥

તેસિં પિ ન તવો મુદ્ધો, નિક્ષવન્તા જે મહાકુલા ।

જં નેવન્તે વિયાણન્તિ, ન સિલોગં પવેજ્જ ॥

મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોઈને જોએએ સંન્યાસ લીધો હોય, અને જોએ મહા તપસ્વી હોય, તેવાઓનું તપ પણ જો કાર્તિની ધ્વજાથી થયેલું હોય તો તે શુદ્ધ નથી. જે તપ ખીખ જાણતા નથી, તે જ ખરું તપ છે. પોતાની પ્રશંસા કદી ન કરવી. (૮-૨૪)

અપ્પપિણ્ડાસિ પાણાસિ, અપ્પં માસેજ્જ મુચ્ચ ॥

(૨) જલન્તેઽભિનિચ્ચુદ્ધે ઢન્તે, વીતગિદ્ધી સયા જ ॥

મુંદર ત્રત ધારણ કરનારા પુરુષે થોડું ખાવું, થોડું પીવું અને થોડું બોલવું; તથા ક્ષમાયુક્ત, નિરાતુર, નિતેન્દ્રિય અને કામનારહિત ધર્મ, સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું. (૮-૨૫)

લદ્ધે કામે ણ પત્થેજ્જા, વિવેગે એવમાહિ ॥

આયરિયાઈં સિક્ખેજ્જા, બુદ્ધાણં અન્તિ ૨ સયા ॥

પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગોમાં પણ ધ્વજા ન થવી એનું નામ વિવેક. પોતાના આચાર હંમેશાં ડાહ્યા પુરુષો પાસેથી શીખવા. (૮-૩૨)

મુસ્સસમાંગો ઉવાસેજ્જા, મુપ્પન્નં મુતવસ્સિયં ।

વીરા જે અત્તપન્નેસી, ઘિદ્મન્તા જિહ્વિન્દયા ॥

મુમુક્ષુએ પ્રણયુક્ત, તપસ્વી, પુરુષાર્થી, આત્મજ્ઞાનના વાંછુક, ધૃતિમાન તથા નિતેન્દ્રિય ગુરુને હંમેશાં શુશ્રૂષાપૂર્વક સેવવા. (૮-૩૩)

અગિદ્ધે સદ્કાસેમુ આરમ્ભેમુ અણિસ્સિ ॥

સત્ત્વં તં સમયાતીતં, જમેયં લવિયં વહુ ॥

શબ્દાદિ વિષયોમાં અલુબ્ધ રહે અને નિર્દિત કર્મો ન કરે; (એ મુખ્ય ધર્મચરણ છે.) બાકી બધું જે લંબાણથી કહ્યું છે, તે સિદ્ધાંત બહારનું છે. (૮-૩૫)

જે આયમો પરમો વા વિ ણન્ના, અલમપ્પણો હોન્તિ અલં પેરેસિં ।

(૩) તં જોઢ્ઢૂતં ચ સયાવસેજ્જા, જે પાઠકુજ્જા, અણુવીઢ્ઢ ધમ્મં ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષો (વસ્તુઓના) અંત મેવે છે માટે જ સંસારનો અંત લાવી શકે છે. મનુષ્યલોકમાં આપણે ધર્મની આરાધના માટે જ મનુષ્ય થયા છીએ. (૧૫-૧૫)

અંક ૨

ધર્મં કહન્તસ્સ ડ ગત્થિ દોસો, લન્તસ્સ દન્તસ્સ જિહ્વિન્દિયસ્સ ।

માસાય દોસે ય વિવજ્જગસ્સ, ગુણે ય માસાય ણિસેવગસ્સ ॥

ધર્મ કહેવામાત્રથી દોષ ક્ષાયતો નથી, — જો તે કહેનાર ક્ષાંત હોય, દાંત હોય, નિતેન્દ્રિય હોય, વાણીના દોષો ત્યાગનારો હોય અને વાણીના ગુણો સેવનારો હોય. (૧-૫)

વાયામિયોગેણ જમાયહેજ્જા, ણો તારિસં વાયમુદાહરેજ્જા ।

અદ્વાળમેયં વયણં ગુણાણં, ણો દિવિસ્વે વૂય મુરાલમેયં ॥

જો વાણી બોલવાથી પાપને હિતેજન મળે, તે વાણી કદી ન બોલવી. દીક્ષિત બિશ્વુએ ગુણોથી રક્ષિત તથા તથ્ય વિનાનું કંઈ ન બોલવું. (૧-૩૩)

બુદ્ધસ્સ આણાપ્પે સમાહિં, અસ્સિં સુઠિચ્ચાં તિવિહેણં તાર્હ ।

તરિડં સમુદ્ધં વ મહામવોવં, આયાણવં ધમ્મમુદાહરેજ્જા ॥

જાનીની આગ્રાનુસાર મોક્ષમાર્ગમાં મન વાણી અને કાયા — એમ ત્રણે પ્રકારે સ્થિત થઈ, જે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરે છે તથા સમુદ્ર જેવા આ સંસારને તરવા માટે જેની પાસે સર્વ સામગ્રી છે, તે પુરુષ બલે બીજને ધર્મોપદેશ આપે. (૧-૫૫)

પૂર્તિ

ઉપેા ૧૦ પા ૧૦ ૪૪-૭ : આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં (પા ૪૦ તથા ૪૨) જણાવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. ૫૫૯ માં થયો હતો અને તે ઈ. સ. ૫૫૯ પર ૭ માં નિર્વાણ પામ્યા હતા સામાન્ય રીતે આપણે સુધી જૈનપરંપરામાં એ જ સમય સ્વીકારતો આવ્યો છે અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોમાં પણ મોટે ભાગે સ્વીકારાય છે. પરંતુ થોડો સમય થયાં, તે બાબતમાં એક અગત્યની ચર્ચા શરૂ થઈ છે તેનો કાંઈ છેવટનો નિર્ણય આવી ગયો છે એમ તો ન જ કહેવાય, પણ તે ચર્ચા કયા મુદ્દાઓ ઉપર ચાલે છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા સારું, તે ચર્ચાવાળી એક લેખમાલાનો ટૂંક સાર અહીં આપ્યો છે.^૧

પ્રખ્યાત જૈન લેખક મેરુતુંગ વિ. સં. ૧૩૫૧ એટલે કે ઈ. સ. ૧૩૦૪ માં 'પ્રબંધચિંતમણિ' ગ્રંથ રચ્યો અને બે વર્ષ બાદ 'વિચારકોણી' ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં તેમણે વીર સંવત અને વિક્રમ સંવતની ગણતરી જણાવતાં નીચેના અર્થના શ્લોકો ટાંક્યા છે :

'જે રાત્રે અહર્તુ તીર્થ'કર મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા, તે રાત્રે અવન્તીના રાજા પાલકનો રાજ્યાભિષેક થયો પાલક રાજાનાં ૬૦ વર્ષ અને નંદ (રાજાઓ)નાં ૧૫૫; ૧૦૮ મોર્યોનાં અને પુષ્યમિત્રનાં ૩૦; બલમિત્ર અને બાનુમિત્રનાં ૬૦, તથા નભોવાહનનાં ૪૦; ગર્દભિલનાં ૧૩ વર્ષ અને શકનાં ૪'

એ શ્લોકોમાં આ પ્રમાણે મહાવીરના નિર્વાણ અને વિક્રમના રાજ્યારોહણ વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષ વીત્યાં એમ જણાવ્યું છે વિક્રમ સંવત ઈ. સ. ૫૫૭ થી શરૂ થતો ગણીએ, તો એ હિસાબે મહાવીર ઈ. સ. ૫૫૯ માં નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ ઠરે એક વાત તો નક્કી જ, કે એ શ્લોકો વિક્રમ સંવત એવું નામ સ્વીકારતા હોવાથી તે આડમા નવમા સૈકા જેટલા અર્વાચીન છે. કારણકે ત્યાર પહેલાં વિક્રમસંવત એવું દામ જણીવું નહોતં.

હવે, એ સમય બીજી ઐતિહાસિક ગણતરીઓ સાથે બંધાયેલો આવે છે કે નહિ તે તપાસીએ.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં 'નિગંઠનાતપુત' (નિર્ગંથ જ્ઞાતપુત્ર' એટલે કે જ્ઞાન નામના રાજવંશમાં જન્મેલો નિર્ગંથ)ના જે સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો મળે છે,

૧. મૂળ માટે જુઓ 'ઇન્ડિયન એન્ડ્રીકવરી' વર્ષ ૧૯૧૪.

તે ભગવાન મહાવીરને સગતા છે એ તો હવે નિઃશંક સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. એ જ અંશે ઉપરથી એ પણ જણાઈ આવે છે કે, બુદ્ધ અને મહાવીર બંને સમકાલીન હોઈ, એક જ સમયે ઉપદેશ કરતા હતા.

ભગવાન બુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭ ની આસપાસ નિર્વાણ પામ્યા હતા એ વસ્તુ અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી નિશ્ચિત થયા જેવી છે. હવે, જો મહાવીર ઈ. સ. પૂ. ૫૮૭ નાં નિર્વાણ પામ્યા હોય, તો તે વખતે બુદ્ધ ૩૦ વર્ષના જ હોય (કારણ કે નિર્વાણ વખતે તે ૮૦ વર્ષના હતા.) અને બુદ્ધે ૩૬ મા વર્ષ પહેલાં ધર્મોપદેશ જ શરૂ કર્યો નહોતો, એટલે બંને એક સમયે જ ઉપદેશ કરતા હતા એ ખીના ધરી શકે નહિ.

વળી, બંને અજનરાત્રી રાત્રના સમય દરમિયાન દયાત હતા એ વાત બંને સંપ્રદાયનાં ધર્મગ્રંથો ઉપરથી નિશ્ચિત થઈ શકે છે. પરંતુ અજનરાત્રી બુદ્ધના મૃત્યુ પૂર્વે ૮ વર્ષ પહેલાં જ રાત્ર થયો હતો; એટલે મહાવીર જો ઈ. સ. પૂ. ૫૮૭ માં નિર્વાણ પામ્યા હોય, તો તે વખતે અજનરાત્રી રાત્ર જ બન્યો ન હોય.

આમ બુદ્ધના કાલનિર્ણય સાથે જૈન પરંપરાને ધણો વિરોધ આવે છે એટલે બેમાંથી એક કાલનિર્ણયને ખોટો ગણવો જોઈએ. પરંતુ બુદ્ધના કાલનિર્ણયને ખીન ઐતિહાસિક પ્રમાણોનો સારા જેવો ટેકો છે, એટલે તેને ખોટો ગણી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ જગ્યાએ હેમચંદ્ર જેવા પ્રસિદ્ધ જૈન લેખક જ ઉપર જણાવેલી જૈન પરંપરામાં અમુક સુધારો સૂચવે છે. આપણે ઉપર મેરુવગે ટાંકેલા સ્લોકોમાં જોઈ આવ્યા કે, તેમાં મૌર્યવંશ એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૫ વર્ષે ગાદીએ આવ્યો એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ હેમચંદ્ર પોતાના ‘સ્વવિરાવલીચરિત’ (પરિશિષ્ટ પર્વન)માં જણાવે છે કે, ‘મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત રાજ થયો’ આપણે હેમચંદ્રનો એ સુધારો કબૂલ રાખીએ, તો મહાવીરના નિર્વાણકાળ અને વિક્રમ સંવત વચ્ચે ૨૧૫+૨૬૫ને બદલે ૧૫૫+૨૫૫ એટલે કે ૪૧૦ વર્ષ ગયાં હતાં એમ કહે; એટલે કે મહાવીર ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭માં નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ નકી થાય.

મહાવંશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અજનરાત્રી બુદ્ધના નિર્વાણ (ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭) પહેલાં ૮ વર્ષે (ઈ. સ. ૪૮૫માં) ગાદીએ આવ્યો હતો. અને ગાદીએ આવ્યા પછી તેનું પહેલું જ કાર્ય કેરાસના વૃદ્ધ રાજ સાથે લડાઈ હતું. હવે ભગવતીસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોરાસ એ બુદ્ધ પછી તરત જ આવરતીમાં મરણ પામ્યો હતો. અને મહાવીર ગોરાસના મૃત્યુ પછી ૧૬ વર્ષે જીવ્યા હતા.

એટલે પણ મહાવીરનો નિર્વાણસમય ઈ સ. પૂર્વે ૪૧૮-૬૭ જેટલો આવીને બિભે રહે

અગત્ય, હેમચંદ્રની ગણતરી પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્યારોહણ ઈ. સ. પૂ. ૩૧૨માં થયું હવુ જોગ કરે. બીજાં પ્રમાણે પ્રમાણે તે સમય તેનાથી ૧૦-૧૨ વર્ષ પહેલાં હોવો જોઈએ. પરંતુ સંભવ છે કે, મહાવીર પછી ૧૫૫ વર્ષે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્યારોહણ થવાને બદલે તે વખતે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય દરમ્યાનની જૈનોને લગતી કોઈ મહા અગત્યની બીજા જ બીજા હોય અને આપણે જાણીએ પણ છીએ કે, ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય દરમ્યાન ૧૩ વર્ષનો કારમો દુકાળ પડ્યો હતો અને તે પ્રસંગે જૈનોમાં શ્વેતાંબર વિનાગરના ઝંઘડાનું મૂળ નાખાયું હતું.

પરંતુ મહાવીરનો નિર્વાણસમય ઈ સ. પૂ. ૪૬૭માં માનવાને બીજાં પણ કારણો છે હેમચંદ્ર સુધ્ધાં સમય જૈનપરંપરા ભદ્રબાહુનું મૃત્યુ વીર પછી ૧૭૦ વર્ષે થયેલું માને છે. હવે જો મહાવીરના નિર્વાણનું વર્ષ ઈ સ. પૂ. ૫૨૭ લઈએ, તો ભદ્રબાહુનું મૃત્યુ ઈ. સ. પૂ. ૩૫૭માં માનવું જોઈએ. જૈનપરંપરા ભદ્રબાહુનો ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ સાથે નિકટ સંબંધ માને છે પરંતુ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યકાળ ઈ સ. પૂ. ૩૨૩-૨૬૬ની વચ્ચે જ મૂકી શકાય તેમ છે. એટલે એ બે વાતો બંધ બેસતી આવતી નથી. હવે જો ઈ સ. પૂ. ૪૬૭ ને નિર્વાણનું વર્ષ સ્વીકારીએ, તો ભદ્રબાહુનું મૃત્યુ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૭માં કરે - જે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ દરમ્યાન આવીને બિહુ રહે.

અહીં એક અગત્યની દલીલનો રહિયો આપવાનો રહે છે દીધનિકાય (૩-૧૧૭) અને મજ્જિમનિકાય (૨-૨૪૩) માં જણાવ્યું છે કે, બુદ્ધ શાક્યોના સામગામમાં હતા ત્યારે તેમને ખજર મળ્યા કે નાતપુત્ર પાવામાં મરણ પામ્યા છે અને તેમને સંઘ કાટકૂટથી છિન્નસિન્ન થઈ જવાની આણી પર આવ્યો છે. આ હલેખ પ્રમાણે તો મહાવીર બુદ્ધ પહેલાં નિર્વાણ પામ્યા હોવા જોઈએ; અને આપણી ગણના પ્રમાણે તો બુદ્ધ (ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭) ની પછી મહાવીર (ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭) નિર્વાણ પામવા જોઈએ. પણ ઉપર જણાવેલા હલેખો ઉપર નીચેનાં બે કારણોથી વલૂદ મૂકવા જેવું નથી

એક તો એ કે, એ હલેખોમાં મહાવીરના મૃત્યુસ્થાન તરીકે જે પાવા જણાવ્યું છે, તે કુસિનારની નજીક શાક્યોના દેશમાં આવેલું પાવા છે. જ્યારે જૈનો મહાવીરના મૃત્યુસ્થાન તરીકે જે પાવા જણાવે છે, તે તો ગિહારમાં ગિરિયકથી ૩ માઈલ દૂર આવેલું પાવાપુરી ગામ છે. ઉપરાંત મહાવીરના મૃત્યુ સમયે જૈનસંઘ છિન્નસિન્ન થવાની આણી ઉપર આવ્યો હતો એવો ક્રોડ જ હલેખ જૈન ગ્રંથોમાં મળતો નથી જૈનગ્રંથો સામાન્ય રીતે

પોતાના સંઘમાં પડેલી કાટકૂટ છુપાવવાને બદલે તેની કાળજીપૂર્વક મોંઘ લેતા માણસ પડે છે એટલે નિકાયના લેખકોએ બહુ પછીના સમયમાં જુદી જુદી સાંમજોડી વાતોનો ભજતો જ હખરડો તાજ્યો હોય એમ બની રાકે.

ખીન્તું કારણ એ કે, બૌદ્ધમંથોમાં છુદ્ધ સાથે રાખ બિંબિસારનું નામ વધારે આવે છે; જ્યારે, જૈનમંથોમાં મહાવીર સાથે બિંબિસારના પુત્ર કુલ્લિક (અનંતરાતુ) નું નામ વધુ આવે છે. કથરાંત બૌદ્ધમંથોમાં મગધની નૂની રાજધાની રાજગૃહ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, જ્યારે જૈન મંથોમાં કુલ્લિકની નવી રાજધાની ચંપા મુખ્ય રચાન લે છે એ વરતુ અનંતરાતુના રાજ્યના અંતભાગને વધુ સૂચિત કરે છે, કે જે વખતે છુદ્ધ હયાત ન હોય પણ મહાવીર હયાત હોય.

સૂચિ

[વાદોનાં નામ, કેટલાંક વિશેષનામે, તથા વ્યાખ્યાઓવાળા કેટલાંક સખ્દોની]

અકર્મભૂમિ ૧૭૫	આત્મવાદી ૧૬૩
અકારકવાદ ૫૬, ૭૦	આત્મપદ્યવાદી ૬૦ (નોંધ)
અક્રિયાવાદ ૬૦ (નોંધ), ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨	આરોપ્ય ૬૫
અક્રિયાવાદી ૧૦૦, ૧૬૮	આર્ય ૬૪
અદાર સ્થાન (પાપનાં) ૧૩૩, ૧૪૬, ૧૬૧, ૧૮૨	આસ્રવ ૭૧, ૧૨૨, ૧૮૮, ૧૮૯
અજ્ઞાનવાદ ૧૨૦	આહાર ૧૭૮ (જુઓ મિત્રા)
અજ્ઞાનવાદી ૬૩ (નોંધ), ૧૦૦	આહારક શરીર (જુઓ શરીર)
અજ્ઞાનિકમત ૭૦	ઈર્ષાપથ ૬૪ (નોંધ), ૧૦૮, ૧૫૬
અજ્ઞાનિકવાદ ૧૬૮	ઈશ્વર ૬૬
અગ્રમાદ ૧૦૭	ઈશ્વરવાદ ૫૬ (નોંધ), ૧૪૨
અર્કલવાદ ૬૧ (નોંધ)	ઈદુ (સુદ્ધિનું કારણ) ૬૬
અર્ધવૈતાલી વિદ્યા ૧૭૧	ઉચ્ચકૃત ૧૨૪
અરૂપધાતુ (સ્વર્ગ) ૧૬૧	ઉચ્ચવંશ ૧૩૯
અલોક ૧૮૬	ઉત્પાતસાસ્ર ૧૨૧
અવિદ્ધિંસા ૭૪, ૧૧૭, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૭૮	✓ ઉદક ગેદાલપુત્ર ૧૬૭
અદ્યાપદ (જુગાર) ૧૧૩	✓ ઋષભદેવ ૭૨
અસિત ૮૫	એકદંડી (નોંધ) ૬૭, ૧૬૩
અમુર ૧૬૬, ૨૦૦	એકાત્મવાદ ૫૬
અસૂર્ય (નરક) ૯૪	એર્કવાકુચંસા ૧૩૯
અદ્ધિંસા (જુઓ અવિદ્ધિંસા, તથા દ્ધિંસા)	એરાવત ૬૬
અંતરદ્વીપ ૧૭૫	કદંબવાલુકા નદી ૯૬
આચારાંગ ૧૪૨	કર્મભૂમિ ૧૭૫
✓ આજીવિક (જુઓ ગેરાણિક)	કલિ (પાસો) ૭૭
આત્મવાદ ૫૬	કલિંગ ૧૭૧
	કામશાસ્ત્ર (વૈશિક) ૯૧
	કાર્મણશરીર ૧૮૫
	✓ કાર્યપ ૭૫, ૯૬, ૧૧૭, ૧૧૯

- ✓ ગારયખોત્રી ૭૫
કુમારપુત્ર શ્રમણ ૧૬૭
કૃત (પાસો) ૭૭
કૃતવાદ ૬૭ (નોંધ)
કૃતવાદી ૬૬
- ✓ કૃષ્ણ ૬૬
કૃષ્ણપદ્મ(માં મૃત્યુ) ૧૬૦
કોરવવંશ ૧૩૬
ક્રિયાવાદ ૬૧ (નોંધ), ૬૫, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૩
ક્રિયાવાદી ૧૦૦, ૧૬૮
ક્ષત્રિય (વર્ણ) ૧૧૦, ૧૬૩
- ✓ ગણિપિટક ૧૪૨
ગરુડ ૬૬
ગર્વ (આક્ર) ૧૫૪
ગંગા ૬૬
ગાંધર્વ ૭૨, ૧૨૨
ગાંધાર ૧૭૧
ગુણમત ૧૬૭
ગુપ્તિ ૭૧
- ✓ ગોરાસક ૧૮૮
ગૌડ ૧૭૧
ગૌતમ ૧૬૭
ચંડાલ ૧૧૦, ૧૭૧ (જુઓ પ્રેમ્ય)
ચાતુર્થામ ૨૦૩, ૨૦૪
ચાર્વાકમત (નોંધ) ૫૮, ૭૦
છવવર્ગો (ક) ૧૦૩, ૧૧૦, ૧૧૭
જ્યોતિષવિદ્યા ૧૨૧, ૧૫૭
- ✓ જ્ઞાતપુત્ર ૬૨, ૭૭, ૭૯, ૧૦૦, ૧૬૦, ૧૬૨
જ્ઞાતવંશ ૧૩૬
જ્ઞાન (પાંચ) ૧૦૧
જ્ઞાનવાદી ૬૪ (નોંધ), ૭૦
ટંકણ લોકો ૮૪
- તત્ત્વવતચ્છરીરવાદ ૫૬, ૭૦, ૧૪૧
તથાગત ૧૨૪, ૧૩૧
ત્રેતા (પાસો) ૭૭
ત્રૈશસિકમત (નોંધ) ૬૭
દક્ષિણાયન ૧૬૦
- ✓ દંતવક્ર ૬૬
દિગંબર (નોંધ) ૮૪
દક્ષિવાદ ૧૪૨
દેવિલ ૮૫
દેવો (ના વર્ગો) ૧૦૧
દેશાવકાશિકમત ૨૦૧
દ્રવિડ ૧૭૧
દ્વાપર (પાસો) ૭૭
- ✓ દ્વૈપાયન ૮૫
✓ ધરણેન્દ્ર ૬૬
ધર્મોપદેશની ચોખ્ખતા ૧૪૮
ધાતુ (ચાર) ૬૧
ધ્યાન (ચાર) ૧૦૨
- ✓ નમિ ૮૫
નંદનવન ૬૬, ૧૦૧
નાયવાદિકમંડળ (નોંધ) ૮૬
નારાયણજ્ઞપિ ૮૫
નાલંદા ૧૬૭
નિમિત્તશાસ્ત્ર ૧૨૧
નિયતિવાદ ૬૨, ૧૪૩
નિર્મળ ૧૩૪, ૧૪૨
નિર્જંશ ૧૨૨
નિષધપર્વત ૧૬૬
પરાસર ૮૫
પંચમંદામૃતવાદ પંચ (નોંધ), ૬૦, ૧૪૧
- ✓ પાર્શ્વ ૧૬૭
પાર્શ્વરથ ૮૬
પ્રાંદુક ૧૦૧

પુરુષવાદ ૫૬ (નોંધ)
 પેદાસપુત્ર (દેહક જીવો)
 પોષધ ૧૬૭, ૨૦૦, ૨૦૧
 પ્રકૃતિ ૬૬
 પ્રતિક્રમણ ૨૦૩
 પ્રતિમા (તપ) ૧૬૫
 પ્રત્યાખ્યાન ૧૬૭, ૧૮૧
 પ્રધાન ૬૬
 પ્રમાદ ૧૦૭
 પ્રેમ્ય (વર્ણ) ૧૬૩
 ✓ બાદરૂપિય ૫૮
 બાહુક ૮૫
 ભુક્ત ૧૧૦
 ✓ બૃહસ્પતિ (તારો) ૧૭૧
 બૌદ્ધ ૬૧ (નોંધ), ૬૫, ૭૦, ૧૬૧
 બ્રહ્મા ૬૬
 બ્રાહ્મણ વર્ણ ૧૨૦, ૧૬૩
 બ્રાહ્મણ (બ્યાખ્યા) ૧૩૩
 (મહાવીર) ૧૧૧
 બદરાસ વન ૧૦૧
 બારંડ પત્ની ૧૬૪
 બાવનાઓ (બાર) ૧૩૦
 બિડ્ડા અને તેના નિયમો ૮૪, ૧૧૨,
 ૧૧૮, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૬૫, ૧૭૧
 બિંધુ (બ્યાખ્યા) ૧૩૩, ૧૩૪
 બોગવંશ ૧૩૯
 મસય ૧૩૯
 મસયપર્વત ૧૩૯
 મહાબુતિકવાદ ૭૦
 મહારથ ૮૭
 મહાવીર ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૩૦
 મહેંદ્રપર્વત ૧૩૯
 મંદર ૧૩૬

મંદરપર્વત ૧૩૬, ૧૬૪
 માયા ૬૬
 માર (મૃત્યુ) ૬૬
 મારણાતિક સંલેખના ૧૬૫, ૧૬૮,
 ૨૦૦, ૨૦૧
 મીઠું ૧૦૪
 મુનિપદ (ગોત્ર) ૧૨૪
 મેદાર્ય ગોત્ર ૧૬૭
 મેરુ ૧૦૧, ૧૧૬ (જીવો મુદરાંત)
 મ્યેચ ૬૪
 રાક્ષસ ૧૬૬
 રાજગૃહ ૧૬૭
 ✓ રામચુમ ૮૫
 રુચક (પર્વત) ૬૯
 રૂપિયો ૧૬૨
 ✓ સવસતમહેવ ૬૯
 ✓ સિન્ધવી કેળ ૧૨૪, ૧૩૯
 ✓ લેપ ૧૬૭
 લોક-અલોક ૧૮૬
 લોકવાદ ૬૮
 વર્ધમાન (મહાવીર) ૧૦૦
 વાગી ૧૧૩
 વિદેહ ૮૫
 વિદ્યાઓ (મેલી) ૧૫૭, ૧૭૧
 વિનયવાદ ૧૨૦, ૧૬૮
 વિભજ્યવાદ ૧૨૬
 વિશ્વમુક્ત ૧૬૭
 વિશાસાનગરી ૭૬
 ✓ વિશ્વરૂપેન ૬૯
 વીર્ય ૧૦૭
 વેદાંતી ૫૬, ૧૬૩
 વૈતરણી નદી ૮૬, ૯૪
 વૈતાલિક (ઉંદ) ૭૨

વૃત્તાલિક પર્વત ૬૭
 વૈતાલી વિદ્યા ૧૭૧
 વૈનયિક ૧૦૦
 વૈરોચનેન્દ્ર ૯૯
 વૈશાલિક (માહત્તા) ૬૬
 વૈશાલી ૭૯
 વૈશિક (કામશાસ્ત્ર) ૯૧
 વૈશેષિક ૬૦
 વૈશ્ય ૧૬૩
 રાખર ૧૭૧
 રાસીરો (પાંચ) ૧૮૫, ૧૮૭
 રાઘવ (નોંધ) ૮૫
 રાઘવમણિ વૃક્ષ ૬૯
 ✓ રાશિપાળ ૮૭
 રાસલવત ૧૬૭
 રુકનશાસ્ત્ર ૧૨૧
 રુક (તારો) ૧૭૧
 રાત્રવાદી બોધ ૧૨૧
 રૈવ (નોંધ) ૬૭
 રૌવાધિકારી ૬૦
 રમણ (બાપ્પા) ૧૩૩, ૧૪૨
 રમિતિ ૬૯, ૭૧
 રમ્પારાજી ૧૮૩
 રવંર ૬૯, ૭૧, ૧૨૨, ૧૮૮, ૧૮૯

સંલેખના ૧૬૫
 સામુદ્રિક શાસ્ત્ર ૧૨૧
 સાંખ્ય (નોંધ) ૫૬, ૬૦, ૬૬, ૧૨૧, ૧૬૩
 સાંગતિક ૬૨
 સાંપરાયિક કર્મ ૧૦૮, ૧૫૬
 ✓ સિદ્ધશીલા ૧૮૬
 સિદ્ધિ(વાદ) ૬
 સુદર્શન ચિત્ર ૯૯, ૧૦૧, ૧૧૯
 સુધર્માસમા ૧૦૦
 ✓ સુપાર્ણદેવ ૬૯, ૧૬૬
 સૌમનસ વન ૧૦૧
 સ્કંધ (પાંચ) ૬૧
 સ્નાતક બ્રાહ્મણ ૧૬૨
 સ્નાતક મિત્ર ૧૯૧
 સ્વાદ્વાદ ૧૨૯
 સ્વપ્ન શાસ્ત્ર ૧૨૧
 સ્વયંભૂ ૬૬
 સ્વયંભૂ રમણ (સમુદ્ર) ૯૯
 સ્વયંભૂ (નોંધ) ૮૫, ૧૦૫
 હસ્તિયામ (ઉપવન) ૧૬૭
 ✓ હસ્તીતાપસ ૧૬૪
 હિમવત્ ૧૩૯
 હિંસા ૬૯, ૧૧૭, ૧૪૫ (નુઓ આદિસા)